

Слободан Антонић

**ЂАВО, ИСТОРИЈА И ФЕМИНИЗАМ:
СОЦИОЛОШКЕ ПУСТОЛОВИНЕ**

Библиотека КАРТАГИНА

Уредник
Ђорђе Савић

Рецензенти
Милан Брдар
Зоран Аврамовић

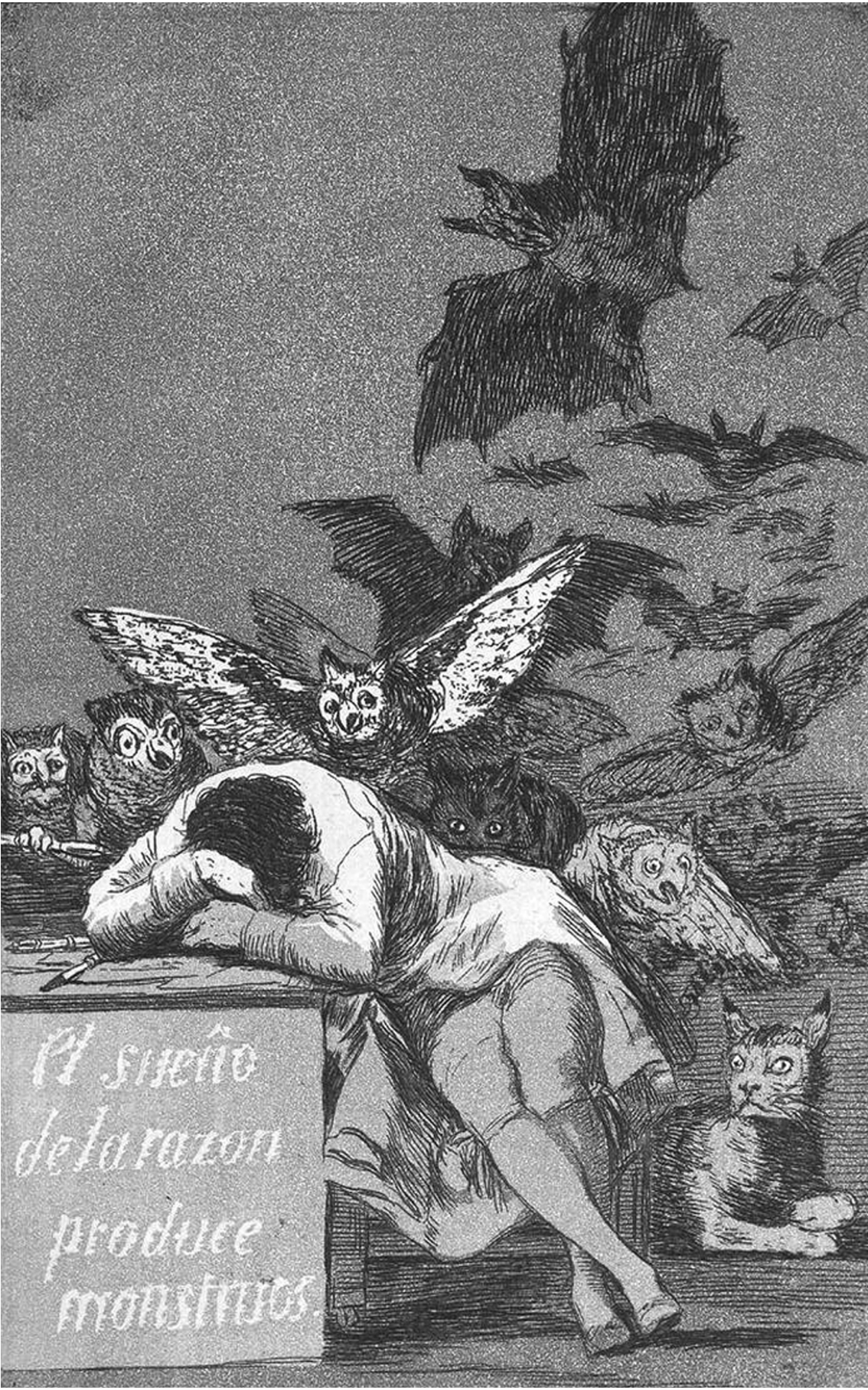
Графичка опрема
Добрила Срећковић

Илустрације: Франциско Гоја,
графике из серије “Капричи”
(Los Caprichos, 1799)

Слободан Антонић

**ЂАВО, ИСТОРИЈА И ФЕМИНИЗАМ:
СОЦИОЛОШКЕ ПУСТОЛОВИНЕ**

Крагујевац – Београд, 2012

El sueño
de la razón
produce
monstruos.

САДРЖАЈ

Увод	7
Сумња о постојању ђавола	11
Оправдање теме	11
Чудновати задес	16
Крунидбени програм	19
Разматрање приговора	22
Закључно размишљање	26
Социологија и историја:	
шта историчари замерају социолозима?	29
Венова критика социологије	31
Има ли одговора на Вена?.....	35
Бити социолог: између академских играрија	
и супстанцијалног истраживања	39
Зоне неолибералног раја	39
Наличје „рајских” зона: дезиндустријализација центра	42
Виртуелизација света и медијска „међава”	46
„Међава” у америчкој социологији	50
„Међава” у српској социологији	54
Зашто бекство од „тешких тема”?	64
Шта треба променити – парадигму или хабитус?	69
Култура егоизма и сумрак заједнице	69
Хабитус који није наш?.....	73
Како из кавеза?.....	77
Патриотизам данас	83
Историја и патриотизам	84
Расправа о патриотизму	93
Закључак	99
„Мрежа школских другара” у политичкој елити Србије	101
Појам „мреже”	102
Српска „мрежа”?.....	105
О корисности концепције	116

„Мрежа школских другара” годину доцније	119
Председник о друговима, Извештај СБПК	119
Књиговодствене и друге разлике	122
Продаја рекламних секунди	127
Закључно размишљање	129
Феминизам и насиље у породици	133
Узбуна због „мушког насиља”	133
Шта је истина	137
Феминизам и разборитост.....	141
О појмовима и „доказима”	142
О „феминизму жртве”	154
О лажном плурализму	158
О врлинама храбрости и разборитости	162
<i>Наведена грађа</i>	<i>166</i>
<i>Белешка о писцу</i>	<i>197</i>

Увод

Пишући огледе за ову књигу имао сам утисак да сам путник који се упушта у својеврсне „социолошке пустоловине“.

Тако, у првом огледу, разматрајући из угла историјске социологије поједина дешавања, нисам могао а да не поставим питање „Да ли је могуће да се ђаво меша у историјске догађаје?“. Такође, нисам могао а да не одговорим: „Ух, изгледа да је могуће“.

У другом огледу, пошто сам прихватио изазов што га је пред социологију поставио историчар Пол Вен, упитавши нас „А шта сте ви, социолози досада открили?“, морао сам, након самопреиспитивања, да признам – „Јао, па не баш много тога“.

У трећем огледу, пошто сам (и самокритички) утврдио да се добар део социолога, нажалост, бави „академским игаријама“, тј. ефемерним друштвеним питањима, покушао сам да објасним зашто је то тако, те стигао до одговора – такође, од оног „авантуристичког“ соја (што се, бојим се, неће баш пуно свидети неким мојим колегама) – „Због сопствене класне позиције и системских привилегија“.

У следећем огледу пропитивао сам одговорност струке за погрешне колективне одлуке које смо, као друштво, у последње време доносили, а у наредном огледу разматрао сам тему коју многи наши социолози често и не виде као социолошку – патриотизам.

Затим сам се упустио у прилично ризичан покушај (за једног социолога, наравно) да преко рачуноводствених показатеља утврдим да ли и у политичкој елити Србије постоји „мрежа школских другара“. Већ у следећем есеју морао сам да извршим ревизију неких својих закључака (мада сам и даље остао код главног налаза). То је био ризик који се, признајем, само делимично исплатио – баш типично за неког пустолова.

Потпуно нова врста пустоловине чекала ме је у наредним огледима, где сам се, још једном, ухватио у коштац са феминизмом

– том идеологијом што је освојила многе социолошке катедре и часописе. Како је овај „пустолов” у тим окршајима прошао, нека просуди читалац.

И тако, све су ово биле праве интелектуалне пустоловине за једног академског социолога који на универзитету предаје предмете као што су „Теорија друштвене структуре” и „Теорија моћи”. Ипак, неке моје раније књиге су ме свакако припремиле за ту врсту авантура. За прве огледе одскочна даска ми је била књига „Изазови историјске социологије” (1995). За оне у средини као добар основ ми је послужила студија „Елита, грађанство и слаба држава” (2006). Коначно, за огледе пред крај књиге, ослонио сам се на своју монографију „Изазови радикалног феминизма” (2011).

Ипак, ако је ишта супротно појму „озбиљног научника” и „универзитетског професора” то је управо склоност ка пустоловинама – па и оним интелектуалним. Само у филмовима о Индијани Џонсу универзитетски професори су јунаци авантура. Сматра се да наш статус мора да буде праћен максималном опрезношћу, дугогодишњом специјализацијом на једно или два научна питања, поштовањем успостављених ауторитета ван наше специјализације, итд. И ова правила свакако да су суштински важна за кумулативни раст научног сазнања.

Али, шта ћемо са наукама – попут социологије – у којој важан део научне заједнице одбија да сопствену науку дефинише баш преко кумулативног прираста знања? Шта ћемо са наукама у којима постоје прави феудални забрани где се сопствена идеолошка доктрина проглашава за „једину игру у граду” (једину прихватљиву „парадигму”)? Шта ћемо са научним заједницама у којима се цео интелектуални живот врти око пар питања – на која, поврх свега, и нису сви позвани да одговарају – док се нека питања готово уопште и не постављају, а и када се поставе дочекују се са мрштењем?

У таквим околностима управо „озбиљан научник” изгледа да мора да крене у „пустоловине”, да постави нека питања, да упути неке изазове, како би протресао окошталу структуру моћи-и/или-знања. Свестан сам свих ризика које такав подухват са собом носи. Али, погрешке у таквим искорацима, мислим, много су мање лоше од ћутања и посматрања како ствари иду у лошем смеру.

Јер, чини се да друштвена наука у САД и ЕУ све више личи на оно што Хамваш (1999: 202; 211) назива „високо брбљање, без садржаја” које „нема никакве везе са стварним човековим бивством”, производећи само „празну, узалудну, неплодну и сувишну библиотеку”. „И кад би једног дана ове библиотеке нестале с лица земље, недостатак нико не би приметио”, примећује Хамваш (исто, 202).

Али, док луксуз – да пишу о ефемеријама – себи можда могу да приуште друштва из центра светског стема, један мали, периферијски народ то никако не може. Не мислим да кажем да су сва питања која сам овде отворио сама квинтесенција нашег колективног или индивидуалног положаја. У том, чисто тематском погледу, мислим да је можда боље фокусирана моја претходна књига (Антонић, 2012). Но, иако тематски више дисперзивна и хетерогена, књига коју читалац држи у руци ипак је донекле храбрија у отварању појединих питања, те зато, мислим, можда интелектуално и изазовнија од неких мојих других социолошких књига. Да ли се ова храброст и интелектуално исплатила, нека такође процени читалац.

На крају, пар речи захвале за настанак ове књиге. Неки њени огледи били су учинак рада на пројекту *Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (бр. 179035), који се изводи на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Поједине од њих написао сам након инспиративних дискусија које сам имао са Миланом Брдаром, Слободаном Вуковићем, Зораном Аврамовићем и Слободаном Паневим. Наравно, све слабости ових огледа, било које врсте да је реч, падају на моју душу. Читалац те слабости може да ми саопшти на доњу е-адресу, као и да путем е-поште са мном отвори дијалог.

Социологију и даље доживљавам као младу и изазовну науку. Део тих изазова спреман сам да примим и на себе. Разговарајмо. Само тако ћемо помоћи својој науци и своме друштву.

У Београду, 30. септембра 2012.

Слободан Антонић
santonic@eunet.rs

СУМЊА О ПОСТОЈАЊУ ЋАВОЛА

Које би услове требало да испуни неки догађај како би побудио оправдану сумњу да постоји историјски агенс који би се могао назвати ђаволом?¹ У овом саопштењу заузимам становиште да постоје два нужна услова. Прво, тај догађај би морао да буде узрок или кључни услов настанка великих несрећа за човечанство (односно, у религиозној перспективи, узрок максимирања броја људи који су починили смртни грех). И друго, он би морао да буде последица више кумулативних и невероватних задеса, тј. неколико пред-догађаја чије су контрачињеничке алтернативе далеко вероватније. У саопштењу ћу анализирати један такав историјски догађај и размотрићу два могућа приговора на овај приступ.

Оправдање теме

Најпре да кажем нешто у одбрану саме теме. Шта ми даје за право, као неко ко себе сматра научником, да се бавим овим питањем? Два су методолошка или теоријска упоришта ове теме. Једно чини историјска социологија, тачније Макс Вебер и његов „мисаони оглед”. Реч је о методи утврђивања значаја неког чиниоца за историјско кретање или за обликовање друштва. Вебер каже: „Узрочно приписивање врши се у облику мисаоног процеса који укључује низ апстракција. Прва и одлучна је управо та да једну или неке стварне узрочне компоненте тока догађаја мислимо као на неки начин преиначене и питамо се да ли би се у тако измењеним условима тока догађаја могла очекивати иста (у `битним` тачкама) или *каква друга* последица (Вебер, 1986:140; изворно подвлачење). Дакле, ако хоћемо да знамо, рецимо, значај Константиновог проглашења хришћанства државном религијом,

¹ Излагање на научној конференцији *Вера и знање*, 18. филозофски скуп у Сремским Карловцима, организатор Српско филозофско друштво (16-18. септембар 2011).

треба најпре да замислимо како би Царство изгледало да Миланског едикта није било. Овакво питање се данас назива противчињеничким питањем (counterfactual question; counterfactuals).

Контрачињеничка питања историчари су дуго с гнушањем одбацивали (Антонић, 1995: 12-15; Ferguson, 1997: 5-20). Ипак, једном када су схватили њихов методолошки значај, управо су они највише и допринели прецизирању услова када се таква питања смеју поставити. Те услове налазимо код Најала Фергусона (Niall Ferguson), професора историје са Харварда и ЛСЕ, у уводној студији књиге *Виртуална историја: алтернативе и противчињенице* (Ferguson, 1997: 1-90). Он дефинише два нужна услова за озбиљно постављање противчињеничног питања (Ferguson, 1997: 83-89). Први је да је реч о могућности која је могла да се догоди са иницијалном вероватноћом, тј. да нико од савременика таквог догађаја не би био изненађен ако би се он стварно догодио. (Тиме се елиминишу контрачињеничка питања типа „Да ли би било револуције да су свим Парижанима 1848. године израсла крила?“). И други услов је да се алтернативни развој након контрачињеничког догађаја, или сам контрачињенички догађај, могу веродостојно реконструисати на основу алтернатива које су разматрали сами њихови савременици. (Рецимо, у Фергусоновој књизи се показује да је Британија, одмах након Денкерка, била фактички ненаоружана и небрањена, те да је Хитлер лако могао да изврши успешну инвазију на Острво, само да ју је одмах предузео; али та могућност је постала утемељена контрачињеничка повест тек када је у тој истој књизи показано да су немачки генерали тако нешто збиља предлагали Хитлеру, али да је он то одбацио јер је управо тада био закупљен плановима о протеривању европских Јевреја на Мадагаскар; Ferguson, 1997: 281-320).

То је дакле први методолошки ослонац за моје разматрање, који се тиче његовог контрачињеничког аспекта. Други теоријски ослонац тиче се утицаја метафизичких бића на људску историју. Недавно је објављена књига Слободана Жуњића *Модерност и филозофија* (2009). У њој постоји поглавље „Од теодикеје до рашчаравања света“ (изворно објављено 1981, у *Теорији*, али за ово издање знатно допуњено увидима из књиге Susan Neiman, *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*, 2002). Ту

Жуњић, скупа са Најмановом, афирмише теодикеју, као питање несклада историјске стварности и Творчевих атрибута (Жуњић, 2009: 401-402). Исто питање, али и многа друга релевантна за нашу тему, разматрају се и у јединственој студији савремене српске философије² – *Постојање Бога*, Драга Ђурића, која је управо сишла са штампарске пресе.

Утицају Творца на историју у теодикеји се приступа из угла постојања зла, па се тако, у обе споменуте књиге, наводи разлика, која је значајна и за моје разматрање, између неизбежног зла и зла које се могло избећи. Прва врста зла је *метафизичко*, а њему је слично и *природно зло*, поготово у смислу урођеног зла. Рецимо, гладан тигар који упадне у неко индијско село и поједе нечију краву начинио је такво зло. Али, због тога не можемо кривити Бога – јер је тигар, месождер, део једног природног механизма дешавања који једноставно функционише на тај начин³. Друга врста зла је зло које се могло избећи, а као пример за то се најчешће узима *морално зло*, односно зло из човекове слободе (Жуњић, 2009: 409; Ђурић, 2011: 268; такође: Расел, 1995: 11).

Међутим, желео бих да скренем пажњу на питање: Да ли је свако природно зло неизбежно зло? Као у случају тигра, могло би се рећи да је такво зло неизбежно ако се дешава по законима света, по уграђеним механизмима који су део једног ширег система и без којих свет природе не би ни постојао. Али, шта ако огромно зло произилази из једног ситног, маленог догађаја који тешко можемо да видимо као део неког природног механизма, дакле догађаја који није део конститутивних правилности, већ чистих контингенција? Шта ако огромно зло произилази из догађаја који не само да се није *морао* десити, већ за који можемо с правом да претпоставимо да је

² Чини ми се да је ово, уопште, једина студија неког српског философа из „природне теологије или филозофије религије“ (Ђурић, 2011: 14), тачније, аналитичке филозофије религије. У ту категорију свакако спада и српски превод *Филозофије религије*, Колаковског (1992) – који своју област разматрања такође назива и „природном теологијом“ (11), као и – али само делимично – Крешићева *Филозофија религије* (1. изд. 1981; 2. изд. 2006), која је, у основи, ипак ближа социологији религије (попут Павићевићеве [1970]).

³ „Космос у коме ништа не би умирало био би статичан и монолитан“, износи Расел (1995: 134) становиште Томе Аквинског. „Логички није могуће обликовати космос који врви од снаге и живота без нестајања и пропадања бића и патње која из тога произилази“ (*исто*).

у основи било *мало вероватно* да ће се догодити? Шта је ако је неко велико зло настало из скупа таквих ситних догађаја, чија је укупна вероватноћа мала, па их зато често називамо „чудним” стицајем околности, односно, исправније, „чудним задесом”?

То је оно питање које поставља Хјум у *Дијалозима о природној религији* (*Dialogues concerning natural religion*, 1779), а које преноси Жуњић (2009: 432): Зашто се дешавају несреће и случајности које би се лако могле избећи? Али овде још заостреније: Зашто се дешавају несреће и случајности за које, баш по уобичајеном току ствари, баш по току који почива на природним механизмима, мислимо да је мало вероватно да ће се десити, а ипак су се десиле? То су они чудновати задеси када кажемо: „Ту као да је ђаво умешао своје прсте”.

Напомињем да је ово случај који се налази негде на средокраћу између врло вероватних, природно детерминисаних догађаја – попут града, који је очекивана последица кумулонимбуса (па је улога некаквих демона⁴ у објашњењу настанка таквих догађаја, по

⁴ Наиме, сматра се да ђаво није само морални, већ и ефективни узрочник (Главургић, 1978: 39), што значи да он не мора само деловати преко људи, већ и директно на свет. Тертулијан (Q. S. F. Tertullianus, 150-230), Ориген (Ὠριγѐνης, 185-254), Августин (Aurelius Augustinus 354-430) и Лутер (Martin Luther, 1483-1546) веровали су да ђаво непосредно изазива природне несреће (видети за наведене богослове, редом: Расел, 1995: 20; Ди Нола, 2008: 225; 353 Ђурић, 2011: 278 Главургић, 1978: 110). Уопште, универзално хришћанско становиште, можда све до земљотреса у Лисабону (1755), било је да „природна зла као што су болести и олује могу се приписати ђаволу, било да су нам они послати као казна за грехе или као пуко демонско задовољство у задавању јада“ (Расел, 1995: 32). И Јустинијан (ромејски император 527-565) је у новели LXXVII изразио опште хришћанско веровање да друштва у којима се, рецимо, содомија масовно упражњава бивају кажњена тако што их погађа „глад, земљотрес и куга“ (fames et terrae motus et pestilentiae; слично и у новели CXXI). Истина, одбацивано је уверење „да ђаво сопственом силом може да изазове гром, муње, олују и сушу“ (синод у Браги [Braga, Порт.], 563), али се сматрало да он то ипак може радити „per graesertum dei“ (Агобард из Лиона [Agobard de Lyon, 769 - 840]; Ди Нола, 2008: 354).

О земљотресу у Лисабону је, у интелектуалним круговима тадашње Европе, много расправљано, али се испоставило да је тешко утврдити која конкретна морална порука или морална казна стоји иза њега (Жуњић, 2009: 429; 437). Волтеров *Кандид* (F. M. A. Voltaire, *Candide*, 1759) садржи осврт на несрећу португалске престонице, а Кант је написао три чланка у којима је расправљао природу лисабонског земљотреса (Neiman, 2002: 1). Данас се, међутим, сматра да је погрешно тражити у појединачним догађајима Његове индивидуалне или групне по(р)уке (Колаковски, 1992: 41-2). Како су све ствари у свету у сложеном међуодносу, лисабонски земљотрес се могао тицати не само пострадалих Португалаца и њихових сродника, већ и далеко ширег круга људи чији су животи у том, или неком наредном времену, били дотакнути последицама овог догађаја. Лисабонски земљотрес је могао бити само коцкица у мозаику Великог плана (Промисли) који, наравно, људима остаје недокучив.

Окамовој бритви, излишна) и „Максвеловог демона”, из истоименог мисаоног огледа (видети: Википедија, 2011), који „ефективно реализује извесно крајње нереално, односно невероватно мало вероватно стање” (Колаковски, 1990: 144). Наиме, док Максвелов демон раздваја топле и хладне молекуле гаса практично кршећи други принцип термодинамике – стање које су доцнији физичари одбацили баш као невероватно мало вероватно, у мисаоном огледу који износим у овом раду „демон” (или демон⁵) је учинио да се остварио само *мало вероватни*, али никако не и „невероватно мало вероватни” задес⁶.

Дакле, о таквом стварном задесу биће рећи у овом раду – о једном од оних чудноватих задеса због којих нам се рађа помисао да се можда и сâм Зли архонт умешао у уобичајени ток ствари и усмерио га у другом правцу. Наравно, реч је о сумњи, не о знању, реч је чуђењу, не о оправданом, истинитом веровању⁷.

⁵ И поред бројних помињања нечистих и злих духова у Јеванђењу (видети тачна места у: Главуртић, 1978: 15-21; Расел, 1995: 266), вероватно најквалификованији и најугледнији историчар односа људи и Сатане, Џефри Б. Расел (Jeffrey B. Russell) сматра да су „природне индикације о постојању ђавола сугестивне, али недовољне за доношење јасног закључка” (Расел, 1995: 261). Ипак, задес разматран у овом раду би, поготово за теисте, можда могао да буде случај „слабог Ц-индикативног аргумента” Свинберна (Swinburne, 2004: 292; према Ђурић, 2011: 264) да ђаво ипак постоји.

⁶ Што значи да то није чудо у Хјумовом (1988: 156) смислу речи: „гажење неког природног закона посебним вољним чином Божанства или посредством невидљиве силе”. Овде се, наиме, не „гази” никакав природни закон, већ „невидљива сила” (као што ће се доле објаснити) минимално утиче на тачни правац кретања једног малог тела (у овом примеру: метка) – што се често сврстава у категорију „случајних догађаја” – али са трагичним историјским консеквенцама.

⁷ Колаковски (1989: 198; такође и 1992: 21 и даље) каже да је још Декарт, у философији (одн. тадашњој науци), свео Бога на творца света, после чега се „у току догађаја више нису могли замислити чуда, тајне, божанске или ђавоље интервенције” (*исто*). Ипак, размере и масовност зла у 20. веку уверили су самог Колаковског да „зло није случајно”, због чега ђавола „треба третирати озбиљно” (1989: 286). Тако је, у низу књига (Колаковски, 1990; 1992; 1989), овај пољски мислилац заправо вратио ђавола у философију. Када је пак реч о мешању ђавола у историју, Колаковски у једном огледу (1989: 242-265) приказује промену концепције политике (па и уметности), која се у Европи десила од Ренесансе на овамо, управо као плод историјског надигравања Бога и ђавола. Ту се ђаво и Бог заиста надмећу, повлаче потезе и контрапотезе, па су чак и такве историјске појаве као што су Реформација, Просветитељство или пак комунизам, учинак ове „непрестане игре, у којој добро и зло покушавају да предухитре једно друго” (1989: 250).

Чудновати задес

Да подсетим, услови које би требало да испуни такав задес – у смислу кумулативног дејства више догађаја – јесте да би он, најпре, морао да произведе велике несреће за човечанство, и друго, он би требало да буде последица више ситних, кумулативних и мало вероватних пред-догађаја, чије су контрачињеничке алтернативе вероватније.

Мислим да има један такав догађај, који задовољава оба услова, и који нас, ако га боље анализирамо, наводи на помисао да ако постоји ђаво – та „трансцедентна личност потпуно предана злу” (Расел, 1995: 260), и ако се он стварно меша у историјска збивања, онда он мора да се умешао и у тај догађај. То је атентат Гаврила Принципа на Фрању Фердинанда (Franz Ferdinand). Овај догађај ћу анализирати промоћу књиге Владимира Дедијера *Сарајево 1914*. (Дедијер, 1966).

Најпре о првом услову: да је догађај произвео велику несрећу. Принципов атентат био је окидач Првог светског рата, у коме је погинуло 9 милиона људи, након чега је, од последица ратне исцрпљености и шпанског грипа, умрло још 40 милиона. Што је значајније, Први светски рат је био нужни (мада не и довољни) услов болшевичке револуције у Русији 1917,⁸ која је пак била генератор ширења комунистичких режима и на друге европске и азијске земље. *Црна књига комунизма* процењује број жртава комунистичких режима на готово 100 милиона (ЦКК, 1999: 25). Такође, могли бисмо да кажемо да без Првог светског рата, тј. пораза Немачке у њему, не би било ни немачког реваншизма, па ни нацизма (Ferguson, 1998: 460), па се Други светски рат често сматра само наставком Првог светског рата – те „беде од рата”, како га је, због његових чудовишних последица по

⁸ „Мир би омогућио да њена (руска – С. А) индустрија која је већ показивала знаке значајног раста, заиста процвета. Истовремено, демократија би се полако укоревњивала у руском друштву. Осиромашени и огорчени Лењин био би приморан да остане у изгнанству у Швајцарској, јер Немци не би послали запечаћени воз који је њега и његову политичку пошаст превезао до станице у Финској. А без Лењина не би било Стаљина, што значи да не би било ни чистици, гулага и хладног рата“ (Каули, 2005: 231). Слично и Ferguson, 1998.

доцније догађаје, у истоименој књизи назвао Фергусон (Ferguson, 1998). У Другом светском рату је погинуло још 50 милиона људи. Све у свему, није сасвим погрешно рећи да из цеви пиштоља Гаврила Принципа почиње један каузални ланац који води до смрти неких 200 милиона људи, али и до уништења вредности и престижа класичне, традиционалне Европе, до дискредитације традиционалне левице и традиционалне деснице, и до доминације англосаксонског (центрумашког) либерализма, као једине недискредитоване друштвене идеологије с краја 20. и с почетка 21. века.

Наравно, никако не тврдим да је Гаврило Принцип крив за све ово набројано – поготово зато што се преко њега одговорност за Први светски рат често сваљује на све Србе. Не, када кажем „каузални ланац”, то није монокаузални детерминизам једног метка који, у крајњем, убија 200 милиона људи. Тај метак је само нужни (али не и довољан) услов за оно што ће се доцније дешавати. Но ипак, као нужни услов, његовим уклањањем практично се мора срушити све што иза тога следи.

А сад нешто о другом услову – стицају чудноватих задеса. Зашто је Принципов метак могао да изазове Први светски рат? Најпре, неколико претходних догађаја утицало је да Сарајевски атентат уопште може да послужи јастребовима из генераштаба у Бечу као изговор за објаву рата. Убијени Фердинад је био само један у низу аустријских престолонаследника који је несрећно изгубио живот – чињеница која је учинила да јавно мњење Аустрије јако раздражено дочека још једну насилну смрт престолонаследника. Пре Фрање Фердинанда, један од кандидата за престо – и престолонаследник, само да је остао у животу – био је брат Фрање Јосифа, Максимилијан (Maximilian), за кога се сећамо да је убијен у Мексичкој револуцији, 1867. Једини син Фрање Јосифа, Рудолф (Rudolf), нађен је такође убијен, заједно с грофицом Маријом Вечера (Marie von Vetsera) 1889. Следећи престолонаследник, млађи брат Фрање Јосифа, Карл Лудвиг (Karl Ludwig), умро је још 1896. пошто је, и поред упозорења, на ходочашћу по Светој земљи, обредно попио воде из реке Јордан, и добио тифус. Треба знати да је и жена Фрање Јосифа, Елизабета (Elisabeth), убијена 1898. руком једног умоболника-анархисте ножем у леђа (Дедијер, 1966:140-1).

Без једног члана ове серије – рецимо, без Лудвиговог обредног пијења воде из Јордана, Фрања Фердинанд не би био престолонаследник, па Сарајевског атентата, или барем његовог значаја, онда не би ни било. Али, чудновата серија дешавања тек следи. Реч је о догађајима од 28. јуна 1914. Пошто је Недељко Чабриновић бацио на Фердинанда бомбу (на Апеловој обали, у 10.10), те она експлодирала (али је Фердинанд остао неповређен), остали атентатори су, чувши експлозију, кренули да се разилазе. Фердинанду је предложено да одустане од даљњег дела посете, али је он одлучно захтевао да се посета настави. Онда је из безбедносних разлога договорено да се до Земаљског музеја (који је Фердинанд требало да отвори) не вози тесном улицом Фрање Јосифа, где је било много света, већ широм и пустом Апеловом обалом. Та нова рута саопштена је возачима у колони.

Али, када је колона дошла до раскрснице Апелове и улице Фрање Јосифа, возач првих кола, са пратњом, ипак је скренуо у ову другу улицу. Он се после оправдавао да је био збуњен и узбуђен, те да се потпуно смео. За њим је кренуо и возач другог возила. Возач трећег, надвојдиног аутомобила таман је хтео да скрене за њима, када је генерал Поћорек (Oskar Potiorek) повикао да стане јер вози погрешним путем. Да је возач продужио, атентат не би успео или се уопште не би ни догодио. Возач је, међутим, укочио кола баш пред винарском радњом извесног Шилера. У гомили испред те радње затекао се, опет сасвим случајно и непланирано, и Гаврило Принцип (Дедијер, 1966:27-31).

Пустимо сада Принципа, да на саслушању 3. јула, опише атентат. „Стајао сам два до три корака од угла Шилерове радње када је... на одстојању од приближно пет корака аутомобил стао, зашто – не знам. У први мах сам хтио да бацим бомбу, коју сам имао на лијевој страни у појасу. Али како је бомба била заврнута, не бих је могао лако одврнути. А сред тако велике гомиле људи било би тешко и да је извучем и бацим. Стога сам дохватио револвер и подигао га према аутомобилу, не нишанећи. Пуцајући, ја сам чак и главу окренуо. Опалио сам двапут узастопце, али нисам сигуран да ли сам двапут или више пута пуцао, јер сам био веома узбуђен. Зато нисам ни бомбу хтио да бацим, јер ми је за то недостајало снаге. Затим су људи стали да ме линчују. Неко ми је одузео револвер и бомба ми је испала” (Дедијер, 1966: 537).

Дакле, заиста се десио стицај невероватних околности – од возача који, и поред изричитог упутства, а без јасног разлога, ипак крене старом рутом („најпознатије погрешно скретање у историји”; Ferguson, 1998: 46), преко Поћорековог наређења да се стане – што је, са безбедносног становишта била најпогрешнија могућа одлука, затим преко случајности да се Принцип просто затекао на том месту, до највећег и, у овој серији, најчудноватијег задеса – да неко жмурећи, окренуте главе, испали два метка и да *оба* смртно погоде жртве. (Гаврило је Фердинандову жену Софију (Sophie) убио нехотице, јер је он у ствари гађао Поћорека, али кад жмурећи испалите метак не можете да знате кога ће он да погоди).

Како, међутим, можемо бити сигурни да Аустрија, само да атентат није успео и да се Фердинанд жив вратио у Беч, ипак не би, из неког другог разлога, у годинама које предстоје, напала Србију и тако изазвала Први светски рат? То нам јасно показује тзв. Крунидбени програм (Programm für den Thronwechsel) самог Фрање Фердинанда – а то је управо онај услов који Фергусон поставља као критеријум прихватљивости контрачињеничке анализе.

Крунидбени програм

Да бисмо разумели значај Крунидбеног програма треба да се подсетимо да је Аустругарска уставноправно и политички почивала на нагодби из 1867. (Österreichisch-Ungarischer Ausgleich), која је ову државу претворила у конфедерацију. Главна спона те конфедерације била је јединствена војска, под командом цара. Нагодба је подразумевала да се сваких 10 година поново отвара претрес о њеним главним одредбама, као и да се обнављају сви трговински и царински уговори. Мађари су ово користили за периодичан притисак на бечки двор, што је уставно и политички дестабилизовало државу.

Тако су у трећем преиспитивању Нагодбе, 1897. године, тражили да се мађарски језик уведе као обавезан у јединицама на служби у Угарској. То је био први корак ка подели војске, а у крајњем и државе. Највећа криза је настала након што су националистичке снаге, које су отворено захтевале посебну мађарску

војску, победиле на угарским изборима 1905. Тиме је настала опасност да се 1907. не продужи важење Нагодбе, или да се војска подели на аустријску и мађарску, као последњи корак до распада земље. Цар је именовано чиновничку владу у Будимпешти, која није имала парламентарну већину (што је у тадашњем систему могло). На то је скупштинска већина одговорила парламентарном опструкцијом. Зато је Фрања Јосиф, 19. фебруара 1906, послао једну јединицу војске на угарски Парламент. Прочитан је указ о распуштању скупштине, а посланици су растерани. Ипак, криза је завршена тако што је 1907. направљен договор, по коме војска остаје иста, али Мађари добијају нове привредне повластице.

Следеће преиспитивање Нагодбе падало је у 1917. годину. Фрања Фердинанд (рођен 1863), престолонаследник (од 1889), имајући у виду времешност цара Фрање Јосифа (који је зблиа и умро 1916, у 86 години), припремао се да преузме престо и суочи се са наступајућом уставном и политичком кризом. Тако је настао његов *Programm für den Thronwechsel*, збирка наређења нађена у његовој заоставштини. Реч је о исцрпном науму државног удара, који би се извршио уз помоћ војске у тренутку када би Фердинанд сео на царски престо. У питању је мноштво наређења, откуцаних на машини и са стављеном годином у заглављу (1914), али са остављеним местом за датум, као и за потпис новог императора (Дедијер, 1966: 216). Управо на основу тог Крунидбеног програма знамо тачно шта би Фрања Фердинанд урадио да није убијен 1914, односно да је 1916, у околностима без светског рата, преузео царски трон.

Из Крунидбеног програма се види да су надвојводини правни саветници, упоређујући немачке и мађарске верзије Нагодбе из 1867, открили изевсну несагласност, што је новом суверену давало право да заклетву на мађарски престо легално положи тек после шест месеци. У том периоду он је могао да покрене уставне реформе, управо позивајући се на неједнакост уставних одредби у Аустрији и Угарској. Крунидбени програм садржи специјална наређења потчињеним цивилним и војним органима која би се издала управо у том шестомесечном периоду, односно до најситинијих детаља разрађену процедуру спровођења уставне реформе.

Фердинандова основна замисао је била да у Угарску уведе опште право гласа, и тиме мађарске националистичке посланике у угарском парламенту учини мањином. Наиме, до тада је свега 6,1 посто становништва Угарске (или 27,6 посто мушкараца старијих од 21 годину), имало право гласа (у Хрватској свега њих 1,8 посто). Мађари су чинили 54 посто становништва Угарске, а рачунајући и Хрватску само 45 посто (Дедијер, 1966: 124). Стога су ограничењем права гласа мађарски националисти обезбеђивали апсолутну доминацију у угарском парламенту. Промена изборног законодавства би, тако, пацификовала сецесионистичке снаге у скупштини. Такође, Фердинанд је био испланирао и читав низ мера којим би се обезбедило економско јединство земље, затим укидање вета Будимпеште на доношење буџета (нарочито војног), увођење Рајхсканцелара итд.

Уколико би Мађари пружили озбиљнији политички отпор, стајало је у Фердинандовим плановима, нови устав био би проглашен путем царског октроја, а сваки покушај отпора у Угарској би угушила царска војска. Знајући за овако настројење Надвојводе (мада не и за ове детаљне планове), Иштван Тиса, председник угарске владе, је рекао: „Ако би надвојвода Фрања Фердинанд, као цар Фрања Други, применио војну силу против мене, ја бих заузврат почео са националном револуцијом, тако да би моја реч била последња” (наведено у Дедијер, 1966: 217). Фердинад се, међутим, није тога бојао, јер је у том случају планирао да као своје оруђе против Мађара употреби Словаци и Румуне, али и Хрвате и друге Јужне Словене.

У међународној политици Фердинанд је тежио принципима легитимитета и узајамне помоћи у одбрани монархијских поредака, укључујући и обнову Свете Алијансе (Дедијер, 1966: 244). Уочи своје погибије је написао: „Потпуна сагласност с Русијом и Савез три цара, очување мира и јачање монархистичког принципа, то је мој животни идеал, за који ћу се борити свом својом снагом”. Другом приликом је пророчки рекао: „Ја нећу никад повести рат против Русије. Жртвоваћу све да се то избегне, јер би се рат између Аустрије и Русије завршио или обарањем Романова, или обарањем Хабсбурговаца, или, можда, обарањем обе династије” (наведено у: Дедијер, 1966: 245). Такође је 1913. визионарски

изјавио: „Рат с Русијом значио би наш крај. Ако ми учинимо било шта против Србије, Русија ће стати на њену страну и тад ћемо морати ратовати с Русима. Зар аустријски и руски цар морају да гурају један другога с престола и да отварају пут револуцији” (наведено у: Дедијер, 1966: 247). Исте године је рекао да је његов главни спољополитички непријатељ Италија, од које би ваљало повратити Венецију и Ломбардију (Дедијер, 1966: 245). Као католик, имао је одбојан став према протестантима, укључив и Пруссе, а као традиционалистички Аустријанац није волео ни Хоенцолерне (Дедијер, 1966: 247-8).

Због оваквих ставова, Фердинанд је заправо био онај чинилац који је држао под контролом главне јастребове који су се залагали за рат са Србијом – превасходно начелника аустријског генералштаба, Франца Конрада (Franz Conrad von Hötzendorf). Током 17 месеци, између 1. јануара 1913. и 1. јуна 1914, Конрад је равно 24 пута тражио да Аустроугарска одмах отпочне рат са Србијом (Дедијер, 1966: 242). Фердинанд то није дозвољавао.

Дакле, не можемо а да не верујемо да би Фердинанд, који би доживео 1916. и попео се на престо Аустроугарске, узроковао свим другачији ток историје од онога који се догодио. То значи да се читав онај каузални ланац, који смо претходно помињали – од 1914, преко 1917, до 1939. – заправо не би одиграо. А тиме ни сва она зла која знамо из наших повесница.

Разматрање приговора

Али, хајде да размотрим два главна приговора која би се могла дати овом извођењу. Први би се могао изнети са природно-научног становишта и он би могао да гласи да читаво моје извођење почива на серији случајности, а да су такве серије потпуно уобичајена појава у свету⁹. Рецимо, ако одете у казино и заиграте на рулету, бићете сведок серије случајности – црно, црвено, црвено, црно, црно... (реч је о бојама на којима се зауставља куглица). Неке од тих серија заиста могу бити необичне, рецимо – црно,

⁹ „Изузетно невероватни догађаји дешавају се сваког тренутка“ (Колаковски, 1992: 81).

црно, црно, црно, или пак пет пута заредом црвено. Али, и такве серије се дешавају, ретко, али се дешавају. То, међутим, не оправдава било кога да им придаје некакав нарочити значај, или да иза њих тражи неког метафизичког актера.

Мој одговор би био да ако би се серија црно, црно, црно, црно, црно јавила баш у тренутку када сам уложио 5 милиона евра, а које ћу управо због те серије изгубити, код мене би се онда јавила оправдана сумња да ме је власник коцкарнице можда опљачкао. Значај неке серије случајности расте с њеном дужином и изузетношћу, али и с њеним контекстом. Серија случајности које су пратиле Сарајевски атентат, изгледа, била је довољно дуга, неуобичајена, али и са историјски толико значајним контекстом, да се може упоредити с губитком 5 милиона евра на серији од 5 узастопних црних поља. Једина је разлика што код казино серије *знам* да постоји власник коцкарнице, а код Сарајевског атентата не могу рећи да у истом смислу *знам* да постоји неки субјекат који је у могућности да „намести карте”. Али, ако *верујем* да би такав субјекат могао постојати, онда је и моја сумња да је он умешао прсте у такав кобни задес једнако оправдана.

Други приговор би се могао ставити са чисто религиозног становишта и могао би да гласи – а где је ту био Бог? „Апсолутни ум” је морао знати све последице које ће произаћи из убиства Фердинанда и Софије, односно да ће „од 1914. патње човечанства досећи незамислив интезитет” (Расел, 1995: 243). Зашто би Он дозволио „Великом Непријатељу” (Колаковски, 1992: 53) да она два метка из Гавриловог револвера, која су могла завршити било где, усмери право у груди Фердинанда и Софије, ако је био свестан да ће то успоставити каузални ланац који ће се завршити смрћу 200 милиона људи? Тачно је да је ђаво “крвник људски од искона”, како каже Христос у Јеванђељу по Јовану (8: 44), да је „кнез овога свијета” (Јн, 14: 30), који, по Августину, „нема других радости, осим да поквари чисте душе” (Главуртић, 1978: 39). И тачно је да ђаво „има допуштење” да људе „решета као пшеницу” (Лк, 22: 31). Али, ђаво има само допуштење да појединачно куша људе, да их ставља на моралне пробе, не да их масовно убија. Иначе би ђаво дохватио неку космичку стену, хитноу је према планети Земљи и завршио са целим људским родом.

Мој одговор би се састојао у подсећању да Бог жели да што више људи буде спасено (Расел, 1995: 97), те да људска историја потраје што дуже, како би се што више људи родило и што више њих добило своју шансу за спасење¹⁰. Зато Ђаволова злодела против људског рода (за сада) искључују истребљивачке космичке катастрофе. Оно што је Ђаво са Сарајевским атентатом, међутим, урадио јесте да је створио спољашње услове *моралног кушања* за милионе људи. Сетимо се Зафрановићевог филма „Окупација у 26 слика” и оног брке („Гавран”, глуми га Звонко Лепетић) који безазлено храни голубове, док Италијани улазе у Дубровник. Сетимо се како он, пристојан грађанин, обучен у фино грађанско одело, на подизање италијанске заставе реагује помало несигурним дизањем десне руке. И сетимо се каква је све зла та десна рука затим починила у филму. Тај скромни грађанин је читав живот могао провести мирно, не починивши вероватно какав већи грех – да није било рата. Могло би се рећи да је Кнез овог свијета, тај Стари кушач (*Мат*, 4:3), једноставно, каузалним ланцем који је започео сарајевским атентатом, милионе људи ставио на пробу. И милионе њих успео морално да поломи и одвуче у пакао („шчепа длакавим шапама, ланац о врат, па на дно” [Колаковски, 1990: 147]).

Када је пак реч о невиним жртвама, теодикејска логика нам говори да је њихов број – у неком горем свету, то јест у универзуму са више зла – можда могао бити и већи¹¹. Тачно је да без Сарајевског атентата не би било Првог светског рата, па онда ни бољшевизма, нацизма и

¹⁰ Постоји и гледиште, попут оног које заступа Јустин Философ (Ιουστίνος ὁ Μάρτυρ; 100-165), да је регрутација довољног броја ратника за есхатолошки последњу битку између добра и зла узрок продужења људске историје, односно да је „коначно уништење Царства Сатаниног одложено све док на онај свет не оде довољан број верних хришћана и попуни бојне редове који су падом анђела остали упражњени” (Расел, 1995: 65).

¹¹ Овде се не тражи да читалац пристане на тврдњу да би *сви други* светови били гори од актуелног, као код Лајбница (1993: 9-10). Доиста, тако нешто могао би да зна једино свезнајући субјект (Колаковски, 1992: 17-18; 30). Довољно је, међутим, да се може кохерентно замислити *само један* такав свет (што се у овом раду даље и чини), па да се оправда идеја о Заштитнику који не дозвољава Злом да оде предалеко (*Књ. о Јову*, 1:12; 2:6). Као што вели Зонтаг, при првом већем сусрету са злом ми се питамо „Зашто то Бог дозвољава?” и „Има ли Га?”, али већ код другог таквог сусрета ми смо запитани „Како то да зло није већ све запосело и разорило” и „Није ли то заслуга Заштитника?” (Sontag, 1970: 146 и даље). Зонтаг не мисли да је Бог дужан да обезбеди минимално зло у свету, већ само да нас заштити од превеликог зла. „Бог нас намерно ставља у ситуацију која је лошија од најбоље и у којој постоје траћења и разарања која се не могу објаснити неком сврхом. Нису нам дати добри изгледи за успех. То не доказује да Бог не постоји, већ само да имамо посла са Богом способним за грубости које су веће од оних што би их неки људи употребили” (Sontag, 1970: 141).

Другог светског рата, барем каквих их знамо. Али, ако знамо шта се тачно не би догодило, и ако можемо оправдано да претпоставимо шта би се догодило у блиској, алтернативној будућности – рецимо, 1916, по ступању Фердинанда на престо – ми не можемо на дуже стазе знати шта би се тачно десило. Наша реконструкција алтернативне историје уз помоћ Фердинандовог Крунидбеног програма веома је ограничена и додајује свега неколико година унапред. У контрафактуалном разматрању, међутим, није дозвољено предалеко одмотавање. Фергусон (1997: 16-17) тако критикује Џона Винсента (John Vincent, *An Intelligent Person's Guide to History*, 1995) који је, пошавши од контрачињеничког догађаја победе шпанске Велике Армаде 1588. године (након чега би се Енглеска вратила католичанству), стигао чак до 19. века, где је видео Гледстоново заточење на Светој Јелени, па и до 20. века, и до немачког освајања Лондона и стварања германске Европске уније. Такво одмотавање је заиста неоправдана спекулација.

Али, на основу наших знања, није немогуће замислити и алтернативну историју, без Сарајевског атентата, која може бити гора од онога што нам се стварно догодило. Хитлерова Немачка је 1945. била поприлично близу атомске бомбе. Немачка наука је била толико напредна да је лако замислити Немце како, рецимо, 1955. самостално стварају атомску бомбу. Руси, Енглези, Французи и Американци такође су у томе могли да их следе. Без Сарајевског атентат ми не бисмо имали Светски рат 1914, а онда и онај други, 1939. Али, шта ако бисмо имали светски рат 1955. – и то нуклеарни светски рат – који би уништио не 200 милиона људи, већ две милијарди људи? Рат због ког Европа не би остала без некомпромитоване левице и деснице, већ због ког би се она претворила у нуклерану пустињу?

Оно што хоћу да кажем јесте да сумња у историјску интервенцију Злог архонта не мора да противречи вери у доброг Творца и у постојање заштитничког божанског плана¹², као и да може бити усклађена са класичном теодикејском аргументацијом¹³.

¹² „Ђаво покушава – често с успехом – да претвори добро у зло, али Бог не губи време и зна како да предухитри непријатеља и прекује зло, пустошења и деструкцију у средства којима ће остварити властите намере“ (Колаковски, 1989: 248-9).

¹³ Њу је, у савременој философији, на изванредан начин афирмирао Колаковски (1927-2009). Рационални језгро теодикеје, по њему, чини „страшан парадокс: да добро може бити узрочник зла и да зло може произилазити из добра. То да се добро и зло могу узајамно подржавати представља потресну чињеницу људског искуства“ (Колаковски, 1989: 266).

Закључно размишљање

На самом крају, желим да похвалим философију што нам дозвољава и овакву врсту интелектуалних огледа, правих мисаоних пустоловина. Не само зато што се некако још једино у њеном окриљу може пренебрећи „данашња завера ћутања о ђаволу” (Јеротић, 2011), завера која почива на охолу - презривом бојкоту тог питања како „у ширим и у ужим теолошким хришћанским расправама”¹⁴, тако „и код школованих и код мање школованих људи у Европи и Америци” (исто; такође: Расел, 1995: 12)¹⁵.

Али, како ћемо да знамо *границу*, ако је макар не додирујемо, стално и свесно? Јер, „познавати одлично границе значи већ прекорачити их сазнањем, а додирнути границу значи додирнути оно што се налази изван границе” (Колаковски, 1990: 145). У овом случају то је граница између вере и знања, сумње и доказа. Можда

¹⁴ Напуштање концепта Злог архонта присутно је и у новијој хришћанској богословској литератури (Brown, 2011: 200-1) – иако неки сматрају да је теизам без ђавола теже одбрањив (Murphree, 1985). Рецимо, Дон Капит, англикански свештеник који је каријеру наставио као универзитетски професор философије религије, почетком шездесетих је наводио „четири разлога против постојања ђавола” (Cupitt, 1961), тврдећи да помињање Сатане у Светом писму треба „символички тумачити”, али је, двадесет година доцније, већ дошао на позицију да тврди да и помињање Бога у Светом писму треба „символички тумачити” (Нутан, 2004: 4). За порицање постојања ђавола користи се варијанта онтолошког доказа преко (не)савршенства: Ако потпуно савршено биће мора и да постоји (јер иначе не би било потпуно савршено), онда потпуно несавршено биће такође не сме да постоји (јер онда ипак не би било потпуно несавршено) (Grant, 1957). Али, и овај онтолошки доказ паги од истих слабости као и његова изворна варијанта (Ђурић, 2011: 99-146).

¹⁵ Уосталом, не каже ли Бодлер у једној краткој причи („Великодушни коцкар” [Le joueur généreux], објављеној 7. фебруара 1864) да се ђаво највише уплашио када је од једног проповедника чуо како јавно говори „да је највеће лукавство ђаволово да вас убеђује како он не постоји” (la plus belle des ruses du diable est de vous persuader qu'il n'existe pas). Срећом, вели даље ђаво у овој Бодлеровој причи, том проповеднику је мало људи поверовало (Бодлер, 2003). „Теолози су још пре неколико векова запазили да је ђаволове ортаке најлакше познати по томе што поричу постојање ђавола”, каже Сатана и код Колаковског (1990: 145). Обраћајући се људима, Сатана још вели и ово: „Ваше неверовање не само да не кочи мој рад, него му пре погодује, оно, као грешка која срамоти, спада у ефекте оног пада у који се стрмоглављује традиција полако огољавана од остатака опустошеног величанства” (исто). И папа Јован Павле Други у проповеди од 13. августа 1986. изјављује: „Способност Сатане у свету је та да наведе људе да негирају његово постојање у име рационализма и сваког другог система мишљења који тражи све изговоре само да му не призна дело” (наведено у Ди Нола, 2008: 420).

сам ту границу, са становишта строге научне и позитивистичке парадигме, и прекорачио. Али, вероватно само тако можемо јачати своју самосвест научника свесних ограничења струке и, истовремено, само тако можемо те границе померати.

Па ако сам овим огледом ту границу, између знања и веровања, за само мало померио – или је макар учинио јаснијом, сматраћу да нисам узалуд потрошио ни папир, нити време својих читалаца.

СОЦИОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА: ШТА ИСТОРИЧАРИ ЗАМЕРАЈУ СОЦИОЛОЗИМА?

Настанак социологије у 19. веку нераскидиво је повезан са амбицијом да се створи нова, супериорна врста друштвене науке коју ће репрезентовати управо социологија (види опширније у Антонић, 1995: 6-11)¹⁶. За типичног представника старе, превазиђене врсте друштвених наука узимана је историографија (тј. историјска наука). За разлику од историографије која је утврђивала и сабирала чињенице и затим их хронолошки ређала, социологија је у тим чињеницама желела да открије правилности и законе помоћу којих је требало да пружи стварна, научна објашњења прошлих и садашњих догађаја. Социологија тога доба доиста је имала намеру да историју сведе на помоћницу која ће је снабдевати грађевинским материјалом (историјским чињеницама) за њена нова, велелепна, научна здања (тј. за научне теорије о прошлости и садашњости).

Социологија је, међутим, већ почетком 20. века морала да и сама призна да њен амбициозни програм откривања историјских закона који су једнаке очевидности онима који владају у физици – није испуњен. Када су социолози, а нарочито они марксистичке оријентације, покушали да формулишу историјске законе, брзо се показало да њихов епистемолошки карактер није био ни приближно сличан особинама природнонаучних закона. Социолошке формулације историјских закона биле су или проблематичне чак и за највећи део саме социолошке научне заједнице, или су биле тривијалне, без стварног информативног садржаја.

Овај неуспех, сасвим природно, довео је до контраофанзиве историчара. Социологија је оптужена да је лажна, опсенарска наука

¹⁶ Излагање на научном скупу *Интердисциплинарност и јединство савремене науке*, Пале, 22-24. маја 2009, организатор Филозофски факултет Универзитета у Источно Сарајеву.

и да је њено задирање у поље историје дилетантско. Оно што социологија нуди као “истинско” објашњење историјских збивања, говорили су историчари тога доба, заправо су само метафоре - псеудотеолошке у случају философије историје, физичке и биолошке у случају социологије (Воск, 1956: 29). На једном научном симпозијуму одржаном 1903, историчари су у хору одбацили идеју о “подели посла” по којој они треба само да прибављају грађу коју ће онда социолози подвргавати уопштавању. “Постоје два добра разлога зашто таква подела посла нема прођу. Прво, историчари неће прихватити такву улогу, јер ако ми нађемо да је било шта вредно ‘сређивања’ ми ћемо то и средити сами, не питајући за савет људе који нису историчари. А друго, не бисмо могли наступити у тој представи академског самоукидања чак ни када бисмо то желели, јер има исувише мало периода који су историјски до краја истражени, да би се могло допустити да људи које не познају историјску методу почну откривати некакве ‘историјске истине’; јер када теоретичари који нису историчари уроне у историјску литературу у потрази за основама некаквих својих идеалних структура, историчарима преостаје само да пред њиховим ‘открићима’ прасну у грохотан смех” (историчар W. M. West у свом говору; Воск, 1956: 35).

Уз ове приговоре, историчари су најчешће замерали социолозима и једну врсту научног паразитизма. И када у својим уопштавањима користе опсежан историјски материјал, социолози до историјске грађе не долазе кроз примарна историјска истраживања која би предузели сами, већ се ослањају првенствено на секундарне изворе, то јест студије и монографије самих историчара. Отуда социолошки радови о историји за многе историчаре носе печат непоузданости или површности (види историографске приказе неких социолошких студија наведене у Антонић, 1995: 58). Социолог, уколико још није одустао од амбиције да изналази правилности у историји, некритичким прихватањем закључака туђих примарних истраживања ризикује да своје велелепно здање гради на несолидној основи. И у самим примарним истраживањима многи су закључци засновани на недовољно јасним или потпуним подацима, тако да пребрзо или недовољно утемељено закључивање примарног истраживача може навести социолога на погрешан пут.

Венова критика социологије

Ипак, најразорнију критику не само социолошке амбиције да се бави историјом, већ и социологије као науке, даће француски историчар Пол Вен (Paul Veune, 1930-) у својој већ класичној књизи *Како пишемо историју* (*Comment on écrit l'histoire*, 1971), тачније, у њеном 12. поглављу „Историја, социологија, потпуна историја” („Histoire, sociologie, histoire complete”; овде се наводи у српском преводу: Вејн, 2003).

„Оно што се данас ради под именом социологије није наука”, пише Вен (20). „То је часопис, историја без имена, час топица историје или некаква фразеологија”. Заправо, сматра Вен, три четвртине века након Диркемове програмске објаве из *Regles de la methode sociologique* да ће се социологија као наука усредсредити на истраживање „друштвених типова”, „друштвених врсти”, ништа такво заправо није пронађено. Данашње књиге које се објављују под именом социологије, за Вена су заправо признање суштинског неуспеха диркемовског научног програма и могу се поделити у три групе: политичка философија која то не признаје, историја савремених цивилизација и ауторефлексивне књиге, у којима социолози пишу историју социолошке књижевности или износе бескрајне класификације друштвених појава у виду универзитетских уџбеника.

Када је реч о првом типу књига, политичкој философији у виду социолошке аналитике, реч је, најчешће, о излагању „прогресивних”, „модерних” мишљења о политици и друштву, под маском „објективног” сагледавања друштвених процеса. Социолог ће, рецимо, да износи своја „напредна” политичка уверења о потреби еманципације жена од мушкараца, али то неће представљати као типично идеолошко или политичко мишљење, не, то ће бити наука сама, то ће бити отелотворење неупитне, објективне и вечне научне истине. Једна често сасвим површна социјална или политичка моралка тако ће се заогртати дигнитетом науке, док стварна наука са социолошком моралком има везе колико и са проповедима средњовековних фратара.

У другу групу социолошких књига спадају оне у којима се врши прикупљање података од значаја за опис и историју савремених

друштава. Када социолог 1968. године прави статистичку студију друштвене структуре Француске, он даје опис француског друштва о коме ће будући историчари морати да воде рачуна када буду објашњавали, рецимо, студентску побуну у Француској 1968. Али, из тог описа француске структуре 1968. не следи ништа, социолог на основу њега не може да да никакво објашњење – јер се још ништа није догодило, јер социолог и не може знати шта ће се догодити. Тек када се нешто догоди, као што је мајска побуна, део социолошког описа може добити на значају. Али, када се нешто догоди, на сцену ступа историчар, не социолог. Јер, оно што се догодило увек је појединачно и увек захтева појединачно објашњење. Општи друштвени увиди ту могу да буду само помоћно средство објашњавања, никако не и оно главно.

Коначно, трећи тип социолошких књига јесу оне ауторефлексивне, то је општа социологија у виду историје дисциплине, уџбеника или општих, прегледних трактата о друштву и политици. Њихово објективно научно знање је једнако историји астрологије или уџбеницима астрологије. Као што та дела нису доказ да је астрологија наука, тако ни историја или уџбеници социологије нису доказ да је социологија наука. Да би астрологија била наука мора бити написан трактат који објашњава механизам утицаја звезда на људско понашање, трактат који ће дати примере како се на основу распореда звезда могу предвидети будући догађаји. Исто тако, социологија може бити наука само ако се напише трактат који објашњава како тачно друштвене структуре утичу на људско понашање и како се на основу актуелних констелација тих структура може предвидети шта ће неки конкретни људи сутра да ураде.

Таквих трактата нема, а оно што постоји јесу књиге у којима се, у најбољем случају, износи опис тих структура уз помоћ нарочитог језика. Заправо, велика социолошка дела само су фразеолошке варијације тог описа. Једним појмовником то ради Диркем, другим Парето, трећим Парсонс... Ниједан од тих описа није истинитији и научнији од других, они су само „оригинални” колико и описи различитих талентованих астролога који се тичу тога какав је „типични бик” или „типична шкорпија”. „Општа социологија је фразеологија”, вели Вен, „и постоји бесконачан број

могућих социологија: Парсонсов ‘пажљиво изграђен систем’ не вреди ни више ни мање него било који други(...). Лепо је, као што то ради Парсонс, описивати друштво, стављајући свуда пет речи: структуре, функција, контрола, улога и статус. Ништа не мења ни чињеница да тридесет година старији језик Л. фон Визеа, који је свуда стављао жеље, ставове и ситуације, није био ништа мање добар”.

Али, у свим тим фразеологијама нема стварног научног напретка, сутра ће се појавити неки нови социолог, са новом фразеологијом и новим „оригиналним” тумачењем друштвених структура. Али, све је то „лажни жанр за који се може прорећи да су његови производи мртворођени, као и производи психологије око 1800. године. (...)У најбољем случају су занимљиви због историјских или етнографских описа, ако аутор, на нашу несрећу, не поверује да треба да буде више од историчара, ако не сматра да треба да се искаже као социолог, да своје интересовање не смешта у оно што прича, већ у речи које употребљава да би то испричао, што га тера да слика тромим стилем, да удави и банализује обресе из задовољства да свуда стави исте концепте”.

„Социологија, хоћу да кажем општа социологија, не постоји”, каже Вен. „Постоји физика, економија (једна једина), али не постоји *једна* социологија. Свако прави сопствену социологију као што сваки књижевни критичар прави фразеологију по свом укусу. Социологија је наука која би хтела да постоји, али чији први ред још увек није написан и чији је научни биланс раван нули. Она није ништа открила што већ нисмо знали: никакву анатомију друштва, никакву узрочну повезаност коју здрав разум већ није познавао”.

Вен не одриче допринос социологије историјском искуству, али то је само ненамеравани учинак једног суштински погрешног прегнућа. Оно што је социлогу битно – да изнађе хипокејменон - (под)лежећу структуру која влада друштвом и људима, то је бесплодна химера која досада ништа ваљано није донела науци, нити људима. Оно пак што социолог сматра својим узгредним послом – опис савременог друштва и основних људских односа - јесте оно најзначајније што је ова дисциплина дала фондусу друштвених наука. „Резултат тога је да су у једној социолошкој књизи одломци које би професионалци одбацили као књижевне или журналистичке, њени најбољи делови, а да су професионално

квалификовани одломци мртав део књиге”. Најбољи међу социолозима, вели Вејн, знају за то и кад пишу о усамљеној гомили или о социологији фотографије, одржавају мудру равнотежу делова – оних у којима дају обол мртвој социолошкој фразеологији и онима у којима описују живо, пулсирајуће, схематском теоријом неухватљиво друштво.

Све у свему, закључује Вејн, социологија пружа леп пример онога што се назива *лажни континуитет*. „Писати историју социологије, од Конта и Диркема до Вебера, Парсонса и Лазарсфелда, не би било писање историје једне дисциплине, већ историје једне речи. Од једног до другог од ових аутора нема никаквог темељног континуитета када се ради о темељним опредељењима, о предмету, о начину излагања и методама. Та социологија није некаква дисциплина која је еволуирала. Континуитет постоји само у имену које успоставља чисто вербалну везу између интелектуалних активности чија је једина заједничка тачка да се успостављају на маргинама традиционалних дисциплина”.

И управо користећи те маргине које постоје између старих дисциплина као што су историја или политичка филоофија, рођени су „необични подухвати који су захваљујући сопственој маргиналности добили име социологије”. Питање, дакле, није да се утврди шта је заједничко између Диркемове и Веберове социологије, јер оне немају ништа заједничко, већ како је могуће да и после три четврти века неуспеха у изналажењу „друштвених типова” којима се може објаснити и предвидети стварност и даље постоји нешто тако као што је социологија.

„Социологија припада историји савремене културе, али не и историји наука”, каже Вен. То је зато што „социологија никада ништа није открила. Она није открила ништа што се није могло наћи у неком опису. Она не припада наукама које су рођене или тачније, које су истински засноване након некаквог открића. Она је још увек у стадијуму када каже „ево социјалних чињеница, проучавајмо их”, а не „наставимо са открићима”. (...)Пошто не постоји откриће које се може приписати социологији, схватамо да од три четвртине века постојања социологије не остаје ништа, само један начин говора. (...)Проучавати социологију не значи проучавати неку доктрину, као што се проучава хемија или економија. То

значи проучавати узастопне социолошке доктрине, *placita* садашњих и прошлих социолога. Тако постоје владајуће доктрине, националне школе, стилови једне епохе, велике теорије које су пале у заборав и друге које су социологија сама, докле год ‘велики газда’, њихов аутор, контролише приступ социолошким каријерама: али нема кумулативног процеса знања”.

Има ли одговора на Вена?

Венова критика социологије заиста је разорна. Писана пре четрдесет година, она данас готово да ништа није изгубила на актуелности. И заиста, није ли и данашња социологија у ономе стању у коме је описује Вен? Није ли велики део социолошке литературе и даље излагање властитих политичких становишта, под маском „објективне науке”? Није ли огроман део савремене социолошке литературе – од родних студија, преко етничких студија, до социологије града, заправо само једна врста политичке философије, изложене „објективистичким” или „супстанцијалистичким” језиком? Није ли онај други део социолошке литературе збиља вреднији по својим прикупљеним статистичким, демографским и етнографским подацима, него по својим објашњењима - а да не говоримо о предвиђањима? До ког структуралног објашњења је, после свих својих истраживања и свих својих студија, социологија доспела?

Њен најдуже неговани покушај структуралног објашњења – преко класа – и даље није дао резултате око којих ће се социолози сложити. Социолози данас нису постигли сагласност чак ни око тога колико класа има у савременом друштву – седам (Голторп), дванаест (Рајт) или четири (Саундерс)? Не слажу се ни око тога да ли су класе заједнице или демографске категорије, не слажу се око тога како класе делују, како утичу на људско понашање, који механизам лежи у основи класног типа структурирања понашања појединаца и друштвених група...

Ако ништа од тога још није извесно – па шта онда у социологији јесте? Збиља, шта бисмо одговорили Вenu – којим би се то тачно открићем данашњи социолози могли похвалити? Не говоримо о податку или опису, говоримо о каузалном механизму који

објашњава неко дешавање, одређено друштвено понашање. Узмите било који уџбеник социологије – рецимо онај Гиденсов (2007). Можете ли из његових 750 страна да издвојите и једну, нетривијалну, нездраворазумску, међу социолозима неспорну друштвену правилност? Можете ли да нађете нешто слично економском „закону понуде и потражње”, нешто што неће бити дескрипција неког феномена, већ откриће узрочно-последичног механизма?

Шушњић (2008: 147, и даље) је покушао да парира овим примедбама, износећи неке примере „научних закона“, попут: (1) „У случају владавине једне партије логично је да постоји командна привреда“ (147); (2) „Профит се повећава у истој мери у којој најамнина пада“ (147); (3) „Са порастом животног стандарда опада вероватноћа класног сукоба“ (147); (4) „Организована мањина надмоћна је неорганизованој већини“ (147); (5) „Искушење да се моћ злоупотреби расте са количином задобијене моћи“ (158); (6) „Погрешне одлуке владара расту сразмерно његовој личној моћи и власти“ (158); (7) „Што су друштва старија, то су социјалне разлике у њима мање изражене“ (159); (8) „Нетрпељивост и одбојност према другој групи јачају солидарност и јединство унутар властите групе“ (159); (9) „Што су две групе међусобно више удаљене на лествици друштвене структуре, то је комуникација међу њима ређа“ (159-160); (10) „Број склопљених бракова највећи је унутар исте групе, а онда опада са удаљеношћу на друштвеној лествици“ (160).

Међутим, пажљивија анализа Шушњићевих примера показује да ни један од њих не задовољава Венове захтеве које неки суд мора да испуни како би био социолошки закон: (1) да није исказ који је истинит чисто аналитички (рецимо, „тело има масу“); (2) да није део заједничког фондуса интуитивних знања, већ да га је изворно формулисао социолог; (3) да је поткрепљен (потврђен) социолошким истраживањем; (4) да је несумњиво социолошки, а не економски, психолошки, или исказ из неке друге научне области.

Ако пак из овог угла претресемо Шушњићеве примере, видећемо да су: (1) искази број 5, 6, 9 и 10 истинити чисто аналитички (или, ако се појму који је у подмету исказа да шире значење [рецимо, у исказу бр. 10 „иста група“], онда једноставно тај исказ није истинит [појава узимања девојке из другог села, у неким традиционалистичким друштвима, добар је пример неважења овог

„закона“]); (2) исказ број 8 је интуитивно тачан, али није изворно социолошки (а и пре спада у домен психологије групе); (3) такође, ни исказ број 2 не може да има статус социолошког закона, већ пре економског; (4) исказ број 1 није истинит (што показује савремена Кина); (5) искази 3, 4 и 7 јесу типична социолошка правила, али далеко од тога да су универзално примењива, несумњиво доказана искуственим истраживањима или значењски неспорна у социолошкој заједници (рецимо, за сложеницу „класни сукоб“, из исказа број 3, добар део социолошке заједнице ће тврдити да ништа не денотира; видети Антонић, 2008г).

Заправо, проблем је у томе што исказе који могу представљати неко важно социолошко правило научна заједница у нашој струци најчешће само постави, евидентира као хипотезе, али нема колективног напора, као заједнице, да се ради на испитивању њихове истинитости (или степена вероватноће). Зашто је то тако најбоље ће да се схвати из правила: „Што је нација ближе центру светског капиталистичког система, то она ужива више користи од неолибералне глобализације, а што је даље на периферији, то њено становништво има више штете од неолибералне глобализације“ (видети: Антонић, 2012: 114). Чак и ако оставимо по страни чињеницу да је Волерстинова парадигма центар-(полу)периферија само делимично прихваћена у социолошкој заједници, јасно је да би пажљивије испитивање ове хипотезе подразумевало не само напоран и дуготрајан рад на компаративно-историјским истраживањима, већ да би оно значило и интелектуално сучељавање социолога са глобалном структуром моћи – имајући пре свега у виду врло јасне акционо-политичке закључке који би, са потврдом ове поставке, морали уследити.

Но будући да су социолози, по свом друштвеном положају, део ситне буржоазије, тачније, „системски опслужујуће интелигенције“ (видети ову књигу, стр. 65 и даље), они се већином неће упуштати у интелектуалне подухвате – поготово већих размера – који би их могли водили сукобима са структурама система, или им пак поткопати социјалну позицију. Уместо тога, просечни академски (универзитетски или институтски) социолог радије ће да производи симулакруме научног истраживања и интелектуалне критичности – што ће рећи, чланке или књиге у којима се испитује

сазнајно уска тема, или се просто грми против „етно-национализма“, „система патријархата“, „хетеронормативности“, „друштвеног конзервативизма“, „традиционализма“ и томе слично (видети следеће поглавље ове књиге).

Конформизам социолога је заправо оно што убија нашу науку. Социологију убија истраживачки конформизам – јер нам је лакше да радимо на сазнајно малим, а социјално маргиналним темама. Социологију убија системски конформизам – јер нам је лакше да се не сукобљавамо са истинским (структуралним) носиоцима моћи у поретку у коме живимо. Социологија не успева да буде озбиљна, кумулативна наука (у Веновом смислу) не због непремостивих епистемолошких препрека инхерентних нашој дисциплини. Она то не успева због нашег жалосног истраживачког комодитета, као и због нашег жалосног социјалног опортунизма.

Социологија је, очигледно, након Парсонса кренула лошим путем, све више одустајући од позитивно-научних идеала, све више се претварајући у прогресивистички-ангажовано политичарење. Уместо потраге за правилностима, ми трагамо за социјалном филозофијом која ће наше друштво једном за свагда преобразити и спасити, уместо истраживањем понављајућих феномена, ми се бавимо исправљањем друштвених и политичких неправди и саветима „маргиналним друштвеним групама“ како да се „социјално еманципују“, уместо суштинским друштвеним питањима – питањима моћи, њене расподеле, њеног функционисања, ми се бавимо епифеноменима, научним модама, политички коректним темама (као што су „ЛГБТ еманципација“, „самоиспољавање младих“, „плурализам стилова живота“ итд).

Социологија је већ дуже времена на странпутици, то би морало да нам свима буде јасно, ма колико волели и бранили своју струку. Венова критика је корисна, зато што нам помаже да то схватимо. Она је корисна пре свега за нас, социологе, јер нас суочава са нама самим, са нашим слабостима, нашим манама... Читајмо Вена. То ће нам помоћи да боље видимо ствари, то ће нам помоћи да размислимо шта и како даље.

Социологија је на још једној раскрсници. Можемо ли избећи да и сада, као што смо урадили концем шездесетих, не кренемо погрешним путем?

БИТИ СОЦИОЛОГ: ИЗМЕЋУ АКАДЕМСКИХ ИГРАРИЈА И СУПСТАНЦИЈАЛНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Основу овог рада¹⁷ чини тужни утисак (који ћу настојати да образложим) да академски социолози, у матици струке – у свету као и код нас – често избегавају да се баве суштински важним, системским питањима, те да се премного забављају проблемским окрјацима и социјалним ефемеријама.

Зоне неолибералног раја

Да бих показао одакле ми тај утисак, започећу из даљине. Започећу од феномена који се зове „слободна трговинска зона” (free trade zone). Њен други назив је „зона прераде за извоз” (export processing zones). Међународна организација рада (МОП) процењује да су, 2006, такве зоне постојале у 130 земаља света, да их је било 3.500, те да је у њима радило 66 милиона радника (ILO, 2008: 2). Ако имамо у виду да је још 2002. у тим зонама било упошљено тек 43 милиона радника (Gopalakrishnan, 2007: 1), произилази да је повећање броја запослених за 4 године износило 50 посто. Како још увек немамо новије податке, не бих се изненадио да данас тамо ради и свих 100 милиона радника, од чијих зарада живи на стотине милиона чланова њихових породица.

У овим зонама смештена је производња великих, транснационалних компанија, као што су Ливајз (Levi’s), Најк (Nike), Чемпион (Champion), Волмарт (Wal-Mart), Рибок (Reebok), Геп (the Gap), ИБМ (IBM), Џенерал Моторс (General Motors)... Ове компаније су толико велике да надмашују економије читавих земаља. Ако

¹⁷ Саопштење на научној конференцији *Интелигенција између позива и одговорности* (14. филозофски сусрети), Топола, 8-10. јули 2011, у организацији Удружења Филозофска комуна, Савета Филозофских сусрета, Удружења студената филозофије и Нове српске политичке мисли.

бисмо државе и компаније поређали по економској моћи у исту табелу, показало би се да међу првих 100 има 51 транснационална компанија, док 49 места припада појединачним државама (Клајн, 2003: 421). Најк, рецимо, као велики произвођач спортске опреме, има годишњи приход (2008) од 18,6 милијарди долара (Wk, 2011), уз чисту зараду од 2 милијарде долара. Ради поређења, Србија, као држава, има буџетски приход (2008) од 12,8 милијарди долара (Закон, 2008), док, наравно, зараде нема (штавише, њен буџет је непрестано у дефициту). Иако Најк запошљава 30.000 људи (Wk, 2011), ова компанија није формални власник ни једне фабрике која за њу ради (Клајн, 2003: 256). Све фабрике које производе робу са „фијуком” – тим Најкиним познатим знаком – смешетене су у земљама као што су Индонезија, Кина, Тајван, Индија, Тајланд, Вијетнам, Пакистан, Филипини, Малезија..., и то углавном у „зонама прераде за извоз”. Њихови формални власници су локални капиталисти, али цела технологија и производња припада Најк компанији.

Како изгледају рад и живот у овим зонама описује Наоми Клајн у својој књизи *Не лого*. Она је истраживала Кавите, зону смештену на Филипинима (Клајн, 2003: 262 и даље). У тој зони ради око 50.000 радника. Унутар ње се виде низови великих правоуганих хангара без прозора. То су фабрике, али такве да ни једна нема димњак, јер се у њима ништа не лије нити кује. У њима се само склапа оно што је у другим зонама већ направљено (289). У хангарима-фабрикама раде углавном младе жене и млади мушкарци. Радни дан је обично 12 сати, али кад дође нека поруџбина ради се од 7 ујутро до 10 увече (а понекад и до два ујутро; 277). За одбијање прековереног рада следи отпуштање (278). Огромна већина радника нема стално запослење, већ ради на уговор, на одређено време од пар месеци. Газде могу да продуже уговор, али женама обично траже да претходно прођу тест трудноће – трудноцама се уговор, наравно, не продужава¹⁸. Радници су униформисани, у фабрикама влада строга дисциплина (забрањен је разговор и

¹⁸ Раднице код којих се, током трајања уговора, примети трудноћа изложене су малтретирању, како би што пре саме дале отказ (285). У појединим мексичким зонама уговори за жене трају тачно 28 дана, тако да на послу остају само раднице које нису затруднеле (286).

сваки смех), а ради се без престанка (у неким хангарима тоалет је закључан све време, осим током две петнаестоминутне паузе, тако да радници морају да мокре у пластичне кесе; 272). У појединим фабрикама се очекује да радници, након смене, очисте подове и тоалете, па чак и да оплеве коров са зелених површина испред хангара (273).

Надница у Кавитеу је прописана на минимум 6 долара дневно, али се ретко ко тога држи, јер локални капиталисти лако добијају изузеће од владе¹⁹. Ради поређења, у САД и ЕУ су радници у индустрији обуће плаћени 10-18 долара на сат, док се у овим неолибералним „рајским” зонама њихов сат рада плаћа мање од долара, а понегде чак и само 13 центи (273-4). Синдикално организовање је практично забрањено: чим се образује синдикат, та фабрика се затвара (276). У неким зонама су штрајкови и формално забрањени (277). Унутар зоне локална власт нема никакву ингеренцију²⁰, већ је зона својеврсна екстериторијална, аутономна област, у којој је пословање регулисано само неолибералним законима „слободног тржишта”, а радници су директно под влашћу послодаваца. Због посебног режима дисциплине и ограничења слобода, који у њима влада, као и због екстериторијалности, Клајнова овакве зоне назива „минијатурним милитаристичким државама” (264).

Земље у развоју стварају овакве зоне како би запослиле део становништва. Оне су непрестано под уценом транснационалних компанија (ТНК) да ће, уколико се уведе неки порез или законски минимална надница, отићи у другу зону, у неку другу земљу (ТНК воле да се представљају као „ластавице”, које сваки час могу да „одлете”). И заиста, производња ТНК се непрестано сели. Рецимо, Рибок је осамдесетих година 20. века производио патике у Кореји и на Тајвану, затим су, деведесетих, његове фабрике отишле у Индонезију и Кину (288), да би следећа станица, после Кине, вероватно била Африка (292). „Земље попут Филипина дубе на глави да

¹⁹ Клајнова наводи званичне процене да у Кавитеу свега 30 од 270 предузећа плаћа било какав порез, али према неким другим проценама и то је превисока цифра (270-1).

²⁰ Тако је и Кавите под искључивом јурисдикцијом филипинског Министарства за трговину и индустрију. Локална полиција и градске власти немају право чак ни да прераче праг зоне (264).

их намаме унутар својих граница”, каже Клајнова (271), али те државе не примећују какве франкенштајне стварају у сопственој утроби. Наиме, унутар националних држава формирају се подручја која су денационализована, глобализована и екстеријална (270), и у којима глобални, транснационални капитализам успоставља потпуну доминацију. Услед ширења таквих подручја по некој држави, „крајњи резултат је да се читаве земље претварају у индустријске сламове и гетое радничке сиротиње” (270).

И док се на једној страни утврђује и перпетуира беда, на другој се зарада транснационалних капиталиста и менаџера пење у небо. Док извршни директор компаније Дизни, Мајкл Ајзнер (Michael Eisner) зарађује 9.783 долара на сат, његов хаићански радник, који шије пижаме са сликама 101 далматинца, добија свега 28 центи за сат рада (Клајн, 2003: 435). То значи да хаићанском раднику треба 16,8 година да би зарадио оно што Ајзнер узме за свега 1 час посла! Захваљујући бедним надницама радника и неплаћању пореза, добија се јефтина роба, па су зараде транснационалних компанија огромне: у САД се патике продају за 100 до 180 долара, али израда патика некад стоји само 5 долара, док се при томе радник за цео дан рада не плаћа више од 2 долара (Клајн, 2003: 457).

Наличје „рајских” зона: дезиндустријализација центра

Тај глобални процес стварања архипелага неолибералних едена (без пореза, без синдиката, без социјалне одговорности) по (полу)периферији светског капиталистичког система, има и другу страну медаље. Њу чине три супстанцијалне промене које се дешавају у централним друштвима светског система, пре свих у САД: 1. дезиндустријализација; 2. промена карактера привреде, и 3. промена природе рада.

Сједињене Америчке Државе се убрзано дезиндустријализују. У протеклој деценији, у САД је затворено 42.400 фабрика, односно 36 одсто фабрика које запошљавају више од 1.000 радника и 38 одсто фабрика које запошљавају између 500 и 999 радника

(McCormack, 2009)²¹. САД сваког месеца изгубе око 50.000 радних места у индустријској производњи (Thompson, 2011), што за период 2000-2009. даје укупно 5,5 милиона радника мање (McCormack, 2009). То значи да се за девет година у САД угасила трећина производних (индустријских) радних места (*исто*). У појединим државама САД, за период 2000-2010, тај пад износи чак између две петине и половине (Масачусетс, Њујорк и Охајо 38 одсто, Њу Џерси 39 одсто, Северна Каролина 42 одсто, Род Ајленд 44 одсто, Мичиген чак 48 одсто; Buchanan, 2011). По уделу индустријске производње у БДП, као и по уделу индустријских радника у радној снази (у оба случаја око 10 одсто; ВР, 2010), САД су се практично вратиле у средину 19. века (Buchanan, 2011; Елзесер, 2009: 39).

Од нације која живи од индустрије, САД се убрзано претварају у нацију која живи од штампања светског новца, финансијско-шпекулантских операција и продаје имица (бренда). Већ средином 1990-их само је свака шеста доларска новчаница у оптицају била покривена реалном производњом или штедњом (Елзесер 2009: 33). Почетком следеће деценије доћи ће до праве експлозије фиктивног долара. Само између 2001. и 2005. Федералне резерве су увеле више долара у оптицај (банкарским приписивањем и штампом) него за претходних 200 година (*исто*). Да иза високог стандарда САД не стоји реални рад види се и по висини спољнотрговинског дефицита. Сваког месеца САД увезу више робе него што извезу у вредности од 46 милијарди долара (што је 3,5 српска годишња буџета), а од тога 63 посто (29 милијарди) представља мањак у трговини с Кином (ВГА, 2011)²². Укупни спољно-трговински дефицит у протеклој деценији (2001-2010) за САД износи 13.630 милијарди долара (Foreign Trade, 2011) – као 1.065 година српског буџета. Сав тај дефицит покрива се емисијом долара и хартија од вредности

²¹ Додатних 90.000 производних предузећа налазе се у опасности да ставе катанац на своје капије (*исто*). Принстонски професор Алан Блајндер (Alan Blinder) процењује да, током наредне деценије (или две), између 22 посто и 29 посто свих америчких радних места могу бити пресељена у „офшор“ иностранство (Blinder, 2007: 1). Обичне Американце нарочито погађа податак (који износи Parenti, 2002: 86) да део трошкове тог пресељења често покрива влада САД – управо новцем тих истих пореских обвезника!

²² При чему треба имати на уму да, док Кина у САД извози првенствено индустријску робу, извоз број један из САД у Кину су старо гвожђе и стара хартија (Allen, 2010)

које купују странци. „Тако је међу САД и осталим деловима света створена својеврсна `подела рада`. Поједностављено би се могло рећи да Америка троши робу која је произведена у другим државама, а те исте државе својом штедњом финансирају америчку потрошњу. САД остаје једино да штампају новац и на бази њега емитују све софистицираније хартије од вредности” (Душанић 2009: 75).

Финансијско-шпекулантске операције су други извор данашњег богатства САД. Реч је о правој експлозији шпекулативног капитала, услед „препакивања” кредитних и других потраживања у хартије од вредности (тзв. деривате) и њихове даље продаје на тржишту. Оваквим и сличним операцијама, којима је стваран новац „ни из чега”, финансијска олигархија је у САД успела да створи огроман фиктивни (виртуелни) капитал. Тако је вредност трансакција над „дериватима”, повећана са хиљаду милијарди долара, почетком осамдесетих, на 1,4 милиона милијарди долара, данас. Дакле, за 1.400 пута! Укупна вредност различитих „деривата” је нарасла на 863.000 милијарди долара, што је вредност 17 година светске производње свега (од оловке до ракете; Елзесер 2009: 35). У САД је створена огромна маса тзв. финансијских актива, која данас вишеструко премашује вредност реалног сектора економије. Тако је финансијски капитал практично „појео” индустријски. „Удео профита финансијских институција (у САД – А. С), у укупној добити предузетничких фирми (према порезима) скочио је са мање од 5 посто 1982, на 41 посто 2007” [Елзесер 2009: 39]. „Трећина америчке економије живи на светским финансијским операцијама” (Кобјаков, 2011). Тако се „од земље марљивих и штедљивих радника и иноватора, како је остатак света видео САД почетком 20. века, она крајем века претворила у земљу шпекуланата и похлепних потрошача” (Душанић, 2009: 75).

Трећи извор америчког богатства је продаје имица (бренда). Сматра се да бар 40 посто економије САД има виртуелни карактер. То значи да се у њој не производе ствари, већ статусни симболи, који се преко раскошног маркетинга, а захваљујући културној хегемонији Империје, за скуп новац продају, првенствено „глобалним тинејџерима” (Клајн, 2003: 17). Као што су некада европски трговци давали ђинђуве домороцима у замену за њихово

злато, тако сада глобалне транснационалне корпорације, са седиштем у САД, дају глобалним тинејџерима – тим модерним дивљцима, још недовољно култивисаним у својим традицијама – статусне симболе у замену за тешко стечен новац њихових родеља, баба и деда. Имати најк патике, носити мајицу са знаком Champion, пити кокаколу, то постаје, захваљујући процесу који у следећем одељку називам „виртуелизацијом света”, потрошачки идеал стотине милиона „светских тинејџера”. А главни профит од те виртуелне економије („продаје магле”) одлази у САД.

Уз дезиндустријализацију и промену карактера привреде, у САД се одиграва и дубока промена природе рада обичних Американаца. Данас три четвртине запослених у САД ради у услужним делатностима (Клајн, 2003: 297). Мањи део њих обавља маркетиншке послове у најширем смислу тих речи – и као маркетинг у прилог транснационалних корпорација, и као маркетинг у прилог система, односно носеће државе и њеног естаблишмента. Они чине високу, опслужујућу класу „белих крагни” (виша средња класа), која је задржала традиционални облик рада – стални посао и пуно радно време. Међутим, огромна већина осталих радних места у услужном сектору, намењених нижој средњој класи, данас се формира по потпуно другом обрасцу – по „моделу Мекдоналдса”. Та места су, наиме, замишљена тако да на њима треба да раде само млади радници, као привремени посао, и само ради додатног цепаца (Клајн, 2003: 296 и даље).

Амерички радници на тим местима јесу боље плаћени него њихови парњаци по слободним зонама Трећег света. Али, као прво, ни они немају право на синдикално организовање. Запрепашћујуће делује податак да, рецимо, у Мекдоналдсу нема синдикалног организовања. У целокупном Мекдоналдсовом ланцу, у целој Северној Америци, постојао је само један синдикално организовани локал – онај у Сквемису, у Канади (Клајн, 2003: 307). Али и он је, после мање од две године постојања, „самоукинут” (CBC News, 1999). Управа Мекдоналдса, наиме, примењује тактику затварања оних локала у којима се региструје синдикат и тако застрашује запослене (Клајн, 2003: 307). Без синдиката, радници у услужним делатностима изложени су непрестаном погоршавању услова рада и радног статуса. Волмарт, Геп или Старбакс

држе своје запослене по правилу испод законске границе од 40 сати недељног рада (Клајн, 2003: 309). Њихове радне смене су кратке (трају највише три сата), неправилне (зависе од гужви – рецимо, за запосленог у Старбаксу смена траје од 7.00 до 9.30 ујутро), а запослени су у обавези да буду на располагању шефовима током целог дана (тако да их шефови, у случају повећаног промета, могу у сваком тренутку позвати на посао; Клајн, 2003: 310).

Тако смо данас сведоци дубоке и убрзане промене природе рада у САД. Највећи број радних места која се отварају намењена су привременим или пар-тајм пословима. Заправо, оно што се дешава јесте затварање сталних радних места, да би се на истом послу запослили далеко слабије плаћени радници на одређено време. Тако је, рецимо, Америкен ерлајнс укинуо 550 радних места агената продаје са годишњом платом од 40.000 долара, и уместо њих отворио радна места на одређено време, с платом до 16.000 долара годишње – с тим, да су та иста радна места, преко агенција за привремено запошљавање, понуђена управо радницима који су претходно отпуштени (Клајн, 2003: 316).

Све се ово дешавало још пре појаве економске кризе (2008). Од тада су ови процеси деградације радне снаге у САД само добили на убрзању. Постојање великог броја незапослених олакшало је послодавцима спуштање цене рада. Док је некада (1980) однос средње и лоше плаћених радних места био 52:30 (удео у запосленима, у постотку), данас је он 42:41 (Schwenninger and Sherraden, 2011: 5). Али, док је плаћеност обичних упошљеника падала, плата шефова и извршних директора (chief executive officer) наставила је да расте. И док је њихова плата некада била „само” 42 пута већа од плате просечног Американца (1980), она је то данас дрских 343 пута (или 11 милиона долара; Williford, 2011).

Виртуелизација света и медијска „мећава”

Процес виртуелизације америчке привреде и сам је у повратној спрези са глобалним процесом који се може назвати *кокаколони-зација светског културног простора*. Реч је о успостављању пуне хегемоније система вредности који, са јасним утилитарним разлозима, производи и одржава транснационални капитал. У САД

се годишње троши 200 милијарди долара годишње само на рекламу (Клајн, 2003: 33)²³. Важно је знати да америчка индустрија културе извози робу у вредности од истих 200 милијарди долара годишње. Индустрија културе је, тако, „највећи амерички извозни сектор” (Клајн, 2003: 160). Ради поређења, САД извози оружје у вредности од „само” 8,6 милијарди долара (АТД, 2011). Дакле, економски и политички суштински важан извоз културе праћен је и огромним новцем који се троши на рекламу. Реклама, као што је одавно утврђено (Маклуан, 1971), неприметно помера наше кључне вредносне оријентуре и чини нас лаком жртвом конзумеристичког аутоматизма: „импресионираност потрошача брендом – нови производ – нова потрошња”.

Куповином брендираног производа, наиме, ми купујемо илузију о задобијању вишег статуса, бољег начина живота, илузију о припадању елити. У рекламама се марке пића, одеће или обуће везују за младост, лепоту, безбрижност, једрење, скијање, голф, летовање на јужним морима, забаву на јахтама, возњу у црвеном порше кабриолету... Потпуно је разумљиво да радничка деца из гета Трећега света, или из (лумпен)пролетерских квартова САД и ЕУ, такав живот себи не могу да приуште. Али, они га желе, и они га добијају – заправо, добијају његову илузију – кроз куповину свог примерка брендиране одеће или обуће, или кроз конзумацију кокакола бућкуриша крај оближњег киоска (Клајн, 2003: 113). У основи таквог понашања лежи један еволутивно створен нагон за опонашањем успешних. И управо тај нагон – израженији код младих – експлоатише индустрија маркетинга. Она се, као што је већ речено, обраћа „глобалним тинејџерима” – а њих у свету има милијарду. Преко тинејџерске потрошње по други пут се пљачкају тинејџерови родитељи (први пут је то на благајни, по „зонама прерарде за извоз”, где им се исплаћује њихова плата). У Кини је познат феномен 4-2-1: четири деде и бабе

²³ Наравно, то је брутално директна, чиста реклама, ону коју и ми гледамо на ТВ или на уличним билбордима – попут реклама за најк патике (Најк годишње троши на рекламу 250 милиона долара; Клајн, 2003: 43). Међутим, производња системског имиџа, односно система вредности који треба да исповедају модерни грађани-потрошачи, много је шири процес. Он укључује рад државе, школа, медија, тј. целокупну системску елиту и поделиту, свеукупни естаблишмент, целу политичку класу...

и двоје родитеља, ринтачи од јутра до сутра – или сурово штеди на себи, једући само пиринач – како би њихов јединац, тинејџер, могао да постане „МТВ клон”, са најк патикама, чемпион мајицом и конзервом спрајта у руци (Клајн, 2003: 165).

Тако се круг масовне пљачке и још масовније преваре симболички затвара. Он почиње с дечијим прстићима, који негде у Индонезији састављају мајушну Барбикину гардеробу (Клајн, 2003: 18; 441), а завршавају с прстима неког детета из Србије, које у продавници играчака хвата ту исту Барбику и очајнички захтева од родитеља да му купи баш тај, најновији модел „ружичасте принцезе” – пошто му је, претходно, неки од многобројних „дечијих ТВ канала” напунио главу непрекидним рекламирањем тог прескупог ђубрета. Да, неки од тих „брендираних” производа почивају на безобзирној експлоатацији дечијег рада – погледајте само фотографију пакистанског детета нагнутог над фудбалском лоптом са најкиним знаком (Schanberg, 1996), а само је за Пакистан „процењено да 10.00 деце ради у тој индустрији, док су многа од њих била продана као робовска радна снага по уговору и била обележана као стока” (Клајн, 2003: 408). Треба такође знати да је просечна старост радника у „зонама прераде за извоз” у Средњој Америци (тзв. *maquiladoras*) свега 15 година (Polakoff, 2007: 272). Међутим, пошто САД нису потписнице Међународне конвенције о забрани дечијег и принудног рада, америчке корпорације не морају да воде рачуна о томе кога упошљавају њихови „подизвођачи” по Хаитију и Пакистану (Parenti, 2002: 86). Кога је, уосталом, брига што је, тамо на Хаитију, неко дете плаћено 11 центи по сату, ако наши вредни извршни менаџери сада себи могу да купе још већу јахту и кућу са још луксузнијим базеном?

А да се неко случајно не би за то забринуо, на делу је „информативна мећава” – затрпавање публике којештаријама и непрестано скретање пажње на тричарије и вулгарности (Танасић, 2010: 54-55). Тако је америчка јавност, наводи Клајнова (2003: 435), била затрпана информацијама о условима под којима се држе животиње током снимања филма *101 далматинац* – распродајући надугачко и нашироко какав третман имају кучићи, да се неко случајно није повредило или да неко штене, недајбоже, није било кињено. Стога су медији, уз љубазну помоћ Волт Дизни

компаније, детаљно обавештавали Американце да су кучићи, током прављења филма, боравили у специјалним „апартманима за куце”, с меким, плишаним креветима и грејним лампама, те да су храњени безмасном говедином и пилетином. У исто време, ни један амерички медиј није нашао за сходно да било шта каже о условима који владају по погонима за производњу мајица или тањира са ликовима тих истих симпатичних далматинаца, за ту исту Вол Дизни компанију. Јер да су се само мало за то заинтересовали, могли су да сазнају да хаићански произвођачи дизни гардеробе живе по прљавим страћарама око смрдљивих погона, спавајући на пољским креветима у картонским насељима у којима харају маларија и дизентерија, те да њихова деца ретко кад виде *икакво* месо у тањиру (а о „безмасном” да не говоримо).

Али, како су амерички медији то могли да пренесу, ако су и они под контролом неколико великих корпорација? У САД има 25.000 медија²⁴, но њих поседује неких 50 власника, при чему „тек половина од тих педесетак држи најпрестижнији и најутицајнији део медија. А то је група жена и мушкараца који могу да стану у осредњу салу за састанке где могу да конституишу – приватно министарство за информисање и културу” (Рељић, 2010: 110; његов извор: Bagdikian, 1994). Да ли такво „министарство” функционише или не, то не можемо знати. Али, оно што је многим посматрачима америчког друштвеног живота очевидно јесте једнообразност вести у великим гласилима, приврженост великих медија поретку капитала и моћи, те непрекидна „информативна мећава” која на њима веје.

Задатак друштвених научника стога и јесте да ту мећаву савладају, да разгрну наносе тривијалности, да освесте главне социјалне проблеме, да укажу на тамну страну система... Посебно се од друштвених научника очекује да опишу и објасне рђаве, штетне и нехумане последице које систем производи. Треба описати последице које настају у земљама „зона прераде за извоз”, односно у земљама Трећег света – чијим владама се намеће такмичење ко ће већи транснационални капитал да привуче у земљу, али се при

²⁴ 1.700 дневних листова, 11.000 магазина, 9.000 радио-станица, 1.000 ТВ станица, 2.500 издавача књига и 7 филмских студија (Рељић, 2010: 110).

том не помиње ни гусарска пљачка, ни бескрајна корупција, ни расистичка понижења кроз која пролази домородачка радна снага. Треба такође описати и последице које настају у земљама центра светског капиталистичког система – у земљама које свакако да имају извесне користи од оваквог поретка, али које такође доживљавају и убрзану дезиндустријализацију, маркетиншку колонизацију, вредносну дезоријетизацију, па и срачунату инверзију основних вредности – дакле све оно што се некада звало моралном или цивилизацијском декаденцијом.

У том смислу би главна социолошка тема свакако морала да буде разоткривање система, његових главних корисника и актера, односно механизма и начина његовог функционисања, а у оквиру тога и истраживање све јачих и отуђенијих транснационалних структура – економских, политичких, медијских, па и културних и академских. Заправо, најважнија социолошка тема морала би бити она која нас све у највећој мери дотиче. А то је управо систем у коме живимо, систем који нас притиска, ломи и меље, лажући нас и ласкајући нам притом, као да смо имбецили. Оно што је необично, а што ћу да покажем на наредним страницама овога текста, јесте бекство социолога управо од таквих тема, односно жалосно избегавање да се социологија, у свом главном току, ухвати у коштац са разумевањем и дубљим истраживањем макар неког од битнијих делова система.

„Мећава” у америчкој социологији

За предмет анализе најпре ћу да узмем теме које се обрађују у *Америчком часопису за социологију* (*American Journal of Sociology*). Реч је о најстаријем социолошком часопису у САД (основан 1895), чији је импакт фактор, за 2010, био 3,36, што га је сврстало међу три најутицајнија социолошка часописа на свету (Кобсон, 2011а). Овај часопис излази шест пута годишње, у свакој свесци има 7-10 текстова, што даје око 2000 страна штива годишње. За ову прилику, анализирао сам последњих пет година излажења *Америчког часописа за социологију* (2007-2011), или око 250 текстова.

Подсетићу да је у анализираном раздобљу у САД дошло до избијања велике економске кризе (2008), што је оставило без посла

14 милиона Американаца (Блиц, 2011), подигло стопу незапослености на 10 посто (званично је она 9,7, али процењује се да је стварно 16,6 посто; Engel, 2010), и довело до тога да данас 16 одсто становништва (или 49,1 милион Американаца) живи у сиромаштву – што је највећи број сиромашних у последње 52 године (РТС, 2011; Блиц, 2011)²⁵. Уз ове бурне, актуалне процесе, ту су и већ помињани, дугорочни трендови, о којима је било речи – дезиндустријализација, промена карактера привреде и промена природе рада. Ти процеси су друга, тамна страна глобализације, која има, барем у овим аспектима, изразито неповољан утицај на изглед, функционисање и карактер америчког друштва.

Имајући све то у виду, човек би очекивао да ће *Амерички часопис за социологију* бити препун чланака који разматрају питања глобализације, дезиндустријализације САД, промене структуре радне снаге у САД, погоршавања услова рада у америчким компанијама, масовно осиромашење и повећање незапослености у САД, културну декаденцију и вредносну дегенерацију америчког друштва... Али, ништа од тога. Ниједан од 250 чланака, објављених у периоду 2007-2011, није посвећен транснационалним класама, па чак ни класној анализи америчког друштва. Ниједан рад нема за тему начин функционисања светског капиталистичког система, ниједан не описује промене у глобалној или макар националној друштвеној структури. Само један рад посвећен је дезиндустријализацији најразвијенијих земаља (Kollmeyer, 2009), али тај чланак је у основи неолиберално оријентисан: чак и у његовом сажетку преовлађује слика глобализације као процеса специјализације, подизања продуктивности и омогућавања лакше размене роба, новца и услуга, а као главни фактор дезиндустријализације наводи се „постојани пораст куповне моћи потрошача у овим (тј. најразвијенијим – С. А) земљама” (Kollmeyer, 2009: 1644; – а не гусарско сељење транснационалног капитала ради максимализације профитне стопе).

²⁵ Ово је страховито подигло „конфликтни потенцијал“ америчког друштва. То се види и и по чињеници да је влада платила 385 милиона долара да се широм САД подигну логори за смештај/затварање људи, непознате намене и без јасног образложења разлога за такав подухват (Robert, 2011).

Уместо неких од ових суштинских тема, обрађује се, рецимо, социолошки аспект односа у оперативној сали (Kellogg, 2009), културно предузетништво и настанак француске опере (Johnson, 2007), осигурање живота у Кини (Chan, 2009), ширење хришћанства у Кореји (Kane and Park, 2009), друштвени значај адвоката у Кини (Michelson, 2007), анализира се ко су играчи лутрије у САД (Garvía, 2007), какви су обрасци дружења студената у САД (Kosinets and Watts, 2009), разматра се семиотика имејл порука (Menschik and Tian, 2008), претресају се имена која страни радници дају својој деци (Gerhards and Hans, 2009), доказује се да се људи осећају најсрећнијим уколико живе у богатој кући окружени сиромашним комшијама (Firebaugh and Schroeder, 2009), анализира се корелација између мушкарчеве импотенције и учесталости с којом се његова жена виђа с најбољом пријатељицом (Cornwell and Laumann, 2011), посматрају се комуникација у друштвеним мрежама (Aral and Alstynе, 2011), као и појава различитих емоција у вези посла (Grant, Morales and Sallaz, 2009), затим се пише о протестима ирских политичких затвореника (O’Hearn, 2009), о етничком саставу большевичког руководства (Riga, 2008), о настанку пореског система (Morgan and Prasad, 2009), о исељавању из Кине (Liang et al., 2008), о култури насиља у комшилуку (Kirk and Parachristos, 2011), о ширењу приградских насеља као чиниоцу уништавања тропских шума (Rudel, 2009), о проблему одрастања (Massoglia and Uggen 2010), о тешкоћама са којима се сусрећу НВО у Кини (Spires, 2011), покушава се засновати „социологија технолошких несрећа” (Downer, 2011), итд.

Ту је и доста чланака о сексуалности и роду, попут разматрања утицаја првог сексуалног односа на развој менталних болести код адолесцената (Meier, 2007), проблем сексуалног узнемиравања на послу (Dobbin Kelly 2007), налаз да жене имају слабије шансе да добију посао ако имају децу (Correll, Benard, and Paik, 2007), проблем ограничења за напредовање жена у корпорацијама (Gorman and Кмес, 2009), налаз о лошијим радним уговорима за жене (Fernandez-Mateo, 2009), разматрање зашто долази до успоравања у изједначавању родних улога у САД (Cotter, Hermsen and Vanneman, 2011), анализира се утицај промене образаца спаривања (раније директор и секретарица, данас директор и директорка) на

разлике у дохотку домаћинстава (тврди се да је овај утицај мали!; Breen and Salazar, 2011), ту је и питање полне сегрегације у образовању (Charles and Bradley, 2009), затим дискриминација у унапређивању жена (Skaggs, 2008), проблеми развода (Sayer et al., 2011), итд. И расно питање је веома присутно, па се, тако, анализира, преко пријатеља са фејсбука, расни састав дружења студентата (Wimmer and Lewis, 2010), или се разматрају однос расе и комшијских веза (Krysan et al., 2009), проблем расне заступљености у политици (Paschel, 2010), расно питање у Бразилу (Bailey, 2008), расни односи у Порторику (Montgomery, 2011), итд.

Обрађују се, наравно, и глобализацијске теме, али искључиво са неолибералног становишта. Тако се, рецимо, разматрају и транснационалне фирме, али кроз угао утицаја њиховог банкротства, или њиховог пословања, на национално право земаља у развоју (Halliday and Carruthers, 2007). Такође се оптимистички тврди да транснационалне компаније почињу саме да уређују услове рада (Bartley, 2007) – али се не каже да област деловања транснационалних корпорација није регулисана на светском нивоу зато што је влада САД, 1986, „успешно убила” Комисију за транснационалне корпорације Уједињених нација (Клајн, 2003: 423). Нема ни помена истраживања, рецимо о томе како транснационалне корпорације својом величином, моћи и утицајем, притискају локалне економске, политичке и друштвене структуре на (полу)периферији светског капиталистичког система да се прилагоде, реорганизују или просто капитулирају пред интересима ових глобалних џинова. Питање глобалне неједнакости се обрађује тако што се тврди да Кина и Индија, својим привредним напретком у последњој деценији, смањују глобалну неједнакост, али по цену повећања неједнакости унутар ових земаља (Hung and Kucinskas 2011), тако да читалац може да закључи да од њиховог напретка, практично, и нема неке веће користи.

Када је пак реч о утицају корпорација на америчко друштво, постоји један чланак који уверљиво показује организовано настојање великих америчких корпорација да, у политици и јавности, пропагирају неолиберални концепт слободне трговине (Dreiling and Darves 2011). Но овај светли изузетак није праћен радовима који би, рецимо, осветлили положај Американаца који

раде за корпорације. Када се у једном раду помиње Волмарт (који је највећи послодавац у САД), проблем који се анализира није статус његових 1,4 милиона запослених, већ тешкоће у ширењу мреже његових продавница услед отпора локалних пиљара и дућанџија (Ingram, Yue and Rao, 2010).

У *Америчком часопису за социологију* наилазимо и на неколико текстова који спадају у домен класичне класне или социјално-политичке анализе. Два текста разматрају утицај занимања очева на друштвени положај (Jonsson et al., 2009), односно на занимање деце (Torche, 2011), трећи синдикално организовање у САД током деведесетих година 20. века (Martin, 2008), четврти улогу синдиката у штрајковима у САД (Martin and Dixon, 2010), пети је студија случаја штрајкова у детроитским новинама 1995-2000. (Rhomborg, 2010), шести анализира сиромаштво и социјалну заштиту у САД и Британији 1993-2003. (Worts, Sacker and McDonough 2010), а седми пораст неједнакости дохотка у САД 1970-2000. (Reardon and Bischoff 2011)²⁶. Али ових седам чланака међу 250 радова доиста делује као *задес*, не као учинак систематског истраживачког напора једне научне заједнице. Постоје и чланци који су мешавина озбиљности (рецимо у методи) и тривијалности (по теми), као што су коришћење класне анализе приликом разматрања различитог музичког укуса Американаца (Goldberg, 2011), или анализа правног положаја запослених преко доследности у примени закона који јамчи родну/полну, сексуалну и расну дискриминацију (Edelman et al., 2011). Али и такви чланци показују доминантну инвертираност хијерархије научних тема и истраживачких проблема.

„Мећава” у српској социологији

Шта ћемо добити ако сличну методу анализе применимо и на неки од домаћих социолошких часописа? Има ли у њима одговарајуће социолошке рефлексije онога што се дешава са околним друштвом?

²⁶ Такође, један специјални број овог часописа (Vol. 114, No. S1, 2008) посвећен је анализи везе између генетике и друштвене структуре (према на доста посредован начин – преко рода, породице, образовања, сексуалног понашања итд).

Сви знамо кроз какве процесе пролази Србија као друштво у транзицији, али и као друштво које је, након 2008, под ударима светске економске кризе. И Србија је захваћена снажном дезиндустријализацијом (иако не припада центру, већ полупериферији светског капиталистичког система). Њена индустријска производња, и након десет година од престанка изолације (1991-2000) и почетка „евроатлантских интеграција” (2001-2011), још увек је мања од половине индустријске производње из последње године социјализма (1990).²⁷ Учешће индустрије у бруто друштвеном производу данас је свега 17,6 посто (у Чешкој 39 посто, а у Кини 48 посто: Душанић, 2011). Само у Београду се број индустријских радника, у протекле две деценије, смањио са 245.000, на свега 14.000 (Душанић, 2011). Србија се, практично, по уделу радника запослених у индустријској производњи, вратила у 1961. годину (Глушчевић, 2011). Србија је постала земља државне службе (са око 470.000 запослених у администрацији, образовању, здравству и јавним предузећима), затим услужних делатности (где ради око 450.000 ситних предузетника, и њихових запослених, као и највећи број од 880.000 запослених у приватним корпорацијама), те земља пољопривреде (где ради око 400.000 мушкараца и жена; ФРЕН, 2010).

Такође је већини стручњака јасно да стандард, који у Србији тренутно имамо (у просеку), не дугујемо садашњим радним постигнућима друштва, већ продаји државне имовине (приватизацији) и задуживању у иностранству. На та два начина смо, у протеклих десет година, дошли до 35 милијарди долара, а отприлике толико смо добили и по основу девизних дознака наших грађана из иностранства (Душанић, 2011). Тих 70 милијарди долара, међутим, потрошили смо углавном на покривање спољнотрговинског дефицита, који је – захваљујући „увозничком лобију” и притиску из Брисела да се српско тржиште максимално отвори

²⁷ Индекси индустријске производње (1990 – 100) у Републици Србији (према званичним подацима Републичког завода за статистику) износили су: 1998 – 52,7; 1999 – 39,0; 2000 – 43,3; 2001 – 43,3; 2002 – 44,1; 2003 – 42,8; 2004 – 45,8; 2005 – 46,2; 2006 – 48,4; 2007 – 50,2; 2008 – 50,7; 2009 – 44,6; 2010 – 46,7 (Душанић, 2011).

за робу из ЕУ – скочио са 1,8 милијарди долара (2000), на 11,9 (2008)²⁸. Србија је, данас, макар у томе слична САД што и она живи далеко изнад својих могућности.

Почетак кризе, 2008, поклопио се са смањењем прилива од приватизације. Да би одржала стандард, Влада премијера Мирка Цветковића се за три године мандата задужила за шест милијарди евра, па је јавни дуг земље за те три године порастао за 69 посто – са 8,7 милијарди (2008), на 14,7 милијарди евра (2011). Само у 2011. Србија се задуживала 9,44 милиона евра на дан (СЕЕбиз, 2011). Србија је слична САД по томе што је тај нови дуг већином настао емитовањем обвезница (3,7 милијарди; СЕЕбиз, 2011). Слични смо са САД и по снажном порасту незапослености, услед деловања економске кризе. Од 2008. године до марта 2011. у Србији је без посла остало 238.000 радника (Глушчевић, 2011), а стопа незапослености је порасла на 22,2 одсто (Танјуг, 2011). У Србији данас има око 750.000 незапослених, од којих је више од 200.000 млађих од 30 година – с факултетском дипломом њих 20.000 (Дневник, 2011). Али, за разлику од САД, Србија има драматично ниску стопу запослености. Док у САД око 70 посто становништва између 15 и 64 године има запослење, у Србији ради свега 38 посто људи у радном узрасту (Душанић, 2011).

Са толико незапослених на тржишту, послодавци могу слободно да погоршавају услове рада и да држе наднице на најнижем нивоу. Тако се у штампи, као карактеристични пример, могло прочитати стање у прокупачкој фабрици „Леони”²⁹. У њој ради више од хиљаду радника. Влада је склопила са „Леонијем” споразум да за сваког упосленог плати субвенцију од 5.000 евра, што значи да прве две године раднике плаћа држава³⁰. Међутим, и поред тако повољних услова које су добили послодавци, радници се жале на мале плате (основица је 18.000 динара, а уз топли оброк и бонус једва се пређе 19.000), као и на темпо рада: „Уколико желимо да

²⁸ Због кризе се овај дефицит, затим, спустио на „свега“ 6,9 милијарди долара, у 2010. (Душанић, 2011).

²⁹ Ова фабрика је у власништву једне немачке компанији из Нирнберга, која се бави производњом аутокаблова.

³⁰ Уз то, општина је ослободила „Леони” плаћања локалних такси, а Министарство за екологију двојило је 30 милиона динара за деконтаминацију земљишта.

одемо до тоалета”, сведоче они, „морамо да позовемо такозване тренере, односно раднике који ускачу на наша места. У смени их је по двоје. Кад су заузети, морамо да трпимо”. Радници кажу да је услове рада готово немогуће издржати, па због премора и врућине падају у несвест (посебно жене, којих има 80 одсто)³¹. „Пре `Леонија` десет година сам била незапослена”, сведочи једна радница. „Када се фабрика отворила, сви смо похрлили и били пресрећни што имамо могућност да радимо и примамо плату. (...)Ето, прошле недеље је преминула моја колегиница која је имала свега 35 година. Стално је била на боловању, али су је звали телефоном да се врати на посао и претили јој отказом. Она је прекидала боловања и враћала се. Сада је преминула” (Рогановић, 2011).

Друштво које се налази у оваквим процесима нужно је пуно конфликта. Неки од њих су већ избили у најоштријој форми. У Београду је, 10. октобра 2010, седам часова трајао прави улични рат између 6.500 младића („хулигана”, како су названи у доминантном дискурсу) и 5.600 полицајаца, при чему је повређено 132 полицајца и 25 грађана, а ухапшено 249 особа (Б92, 2010). Ови нереди су избили поводом одржавања геј параде, а следеће, 2011. године, опасност од избијања нереда, истим поводом, била је толика да је полиција, и поред снажног политичког притиска из ЕУ да се парада одржи³², забранила све манифестације на дан када је заказан овај скуп. „Конфликтни потенцијал” српског друштва заиста је постао огroman.

Имајући све ово у виду, човек би могао да очекује да српски социолошки часописи врве од класних анализа српског друштва, од разматрања утицаја глобализације и транснационалних структура на Србију, од истраживања друштвених последица дезиндустријализације, хроничне незапослености, погоршавања услова рада, незадовољства младих, пораста социјалне напетости

³¹ „Ако не сваког, а онда барем сваког другог дана“, кажу у прокупачкој Хитној помоћи, „добијамо један или два позива за интервенцију у фабрици. Понекад пацијенте довозе и колима“ (Рогановић, 2011).

³² Министар полиције Ивица Дачић је изјавио: „Тачно је да је било позива и притисака из Брисела да се по сваку цену одржи 'Парада поноса'. У сваком случају, боље је да сам одговоран што тај скуп није одржан, него да сам одговоран да је у недељу пала крв у Београду” (М. Б., 2011).

и насиља итд. Међутим, слика на коју наилазимо у *Социологији*, најутицајнијем српском социолошком часопису³³, није много другачија од оне коју смо видели у *Америчком часопису за социологију*. Ниједан чланак се, наиме, у раздобљу 2007-2011, не бави класном анализом српског друштва, ниједан чланак не разматра утицај глобализације и транснационалних структура на Србију, ниједан се не бави дезиндустријализацијом, незапосленошћу, условима рада – а о незадовољству младих и некој анализи експлозије насиља од 10. октобра 2010. и да не причамо.

Истина, постоји један чланак о сиромаштву (Колин, 2008). Али, он не говори о Србији, већ о дефиницији сиромаштва у Европској унији, при чему се нагласак ставља на терминолошком (концептуалном) питању – да ли је боље рећи „сиромаштво” или „социјална искљученост”. Такође један рад се бави експлоатацијом, али не у Србији, већ у Демократској Републици Конго (Димчевска, Кеџмановић и Машановић, 2007). Остали чланци који се тичу сфере рада писани су с најтврђих неолибералних – прокапиталистичких или променаџерских – позиција. То су текстови који нагласак стављају превентивно на предузетничке вештине, као што су чланци „Корпоративно лидерство и менаџмент знања” (Петковић, Алексић-Мирић и Божиновић, 2011) или „Промовисање друштвено одговорног пословања предузећа у Србији” (Ивановић - Ђукић, 2011).

Ту је, затим, чланак у коме се оштро критикује појава да неки потрошачи у Србији више воле да купују домаће производе од страних, са карактеристичним насловом: „Потрошачки етноцентризам грађана Србије” (Маринковић, Станишић и Костић, 2011). Постоји и чланак „Организациони раст малих и средњих предузећа у Србији” (Јанићијевић и Богићевић-Миликић, 2010), у коме се објашњава да је главно ограничење раста српских предузећа то што су „у свим посматраним компанијама, власници

³³ За *Социологију* „БИЧ импакт фактор 5^а износи 0,392 (СЦИндекс, 2011), што је готово четири пута више од *Социолошког прегледа* (0.108). Одлучио сам да анализирам писање *Социологије* не само због њене утицајности, већ и зато што сам, 2006-2009, обављао дужност главног уредника *Социолошког прегледа*, где сам настојао да и сам, свестан проблема о којима говорим, објављујем текстове из области традиционалне класне анализе (Антонић, 2010б; 2009в; 2008г).

имали непосредну контролу над свим активностима и да нису били вољни да делегирају ауторитет на професионалне менаџере”, при чему је, наравно, „овакво њихово понашање дубоко укорењено у вредностима српске националне културе”. Сличан овом је и текст: „Утицај организационе и националне културе на прихватање организационих промена” (Шапић, Ерић, Стојановић-Алексић, 2009). У њему се критикује „бирокупатска организациона култура”, „распрострањеност директивног лидерства” и, наравно, „утицај националних културалних специфичности” на недовољно ефикасно управљање предузећима у Србији.

Транзиција се помиње у тексту: „Менаџмент људских ресурса у привредама у транзицији” (Богићевић - Миликић и Јанићијевић, 2009). У њему се утврђује да „практике менаџмента људских ресурса у Србији и Словенији, упркос заједничком пореклу, дивергирају”, наравно, на штету Србије – опет због утицаја различитих историјских и културних чинилаца. У једном чланку се помињу и транснационалне компаније и глобализација. Он се зове: „Улога и значај лидерства у условима глобалног пословања” (Алексић, 2007). Рад се бави „глобалним предузећима”, али, наравно, само са становишта менаџера. Ауторка апелује „да је у условима глобализације потребан другачији приступ лидерству у односу на онај који нуди традиционална теорија лидерства”, залажући се за „технике путем којих менаџмент глобалних предузећа може промовисати и подстицати развој глобалног лидерства”.

Осим оваквих текстова, у *Социологији* наилазимо и на типичне теме од интересовања за млађе припаднике више средње класе у савременим друштвима – као што су дружење преко интернета, свет компјутерских игара или феминистичка критика мушког „патријархата”. Пример за прво је текст: „Интернет у функцији персоналног умрежавања” (Петровић, 2009), за друго: „Други живот као технолошки наратив - dandellion/@ Kimban - једна прича о једном виртуелном свету” (Петковска, 2010), а пример трећег су текстови: „Жене у академској професији и мушка доминација” (Томић, 2010), „Родна неравноправност - изазов савремене демографије” (Шобот, 2010) и „Жене у политичкој арени - инсајдерке или аутсајдерке?” (Чичкарић, 2009).

Наравно, далеко од тог да су сви текстови у *Социологији* с неолибералним предзанком или с помодном тематиком. У њој можемо прочитати и веома квалитене теоријске чланке попут: „Релационизам Пјера Бурдијеа” (Филиповић, 2011), „Фулерова теорија рата” (Секулић, 2011), „Теоријско укоревљавање економске социологије” (Цвејић, 2011), „Русоистички темељи Шмитовог схватања (тоталне) државе” (Молнар, 2010), „Хабермасова концепција системске колонизације света живота” (Ивковић, 2010), „Кеупсова теорија конвенционалног одлучивања на финансијским тржиштима” (Радоњић, 2009), „Структурацијски аспект социологије Георга Зимела” (Продановић, 2009), „Социологија и постпозитивистичке парадигме” (Филиповић, 2008), „Фукујамино схватање социјалног капитала” (Игњатовић, 2008), „Цикличне теорије друштвених промена” (Каурин, 2007), „Вртни градови Ебenezера Хаурда” (Мирков, 2007) итд. Ипак, ове теме су, у основи, више образовно-информативног карактера – што је такође значајно за једну малу социолошку заједницу, каква је српска – него што би се могло рећи да представљају теоријски основ за истраживање неког од горућих проблема у српском друштву.

Од анализираних 120 чланака, штампаних 2007-2011, заправо само два текста се могу сматрати директном рефлексијом глобалних друштвених процеса у којима се налази Србија. Први текст је: „Постоји ли могућност инсталирања социјалног капитализма у пост-социјалистичкој транзицији?” (Лшонц, 2007). У њему аутор уочава да је, у погледу „државе благостања” и „социјализације капитализма” настала „асиметрична структура” између Западне и Источне Европе. Док су на западу континента још увек присутни неки од основних елемената „државе благостања”, на истоку Европе је дошло до „јачег инсталирања” неолибералног, идеалнотипског модела капитализма. Други важан саморефлексивни текст је: „Синдром ‘Кваке 22’ међу посленицима друштвених наука са полупериферије” (Благојевић и Yair, 2010). Он се бави феноменом „парохијалности друштвених наука”, односно „интелектуалним, политичким, па и етичким компромисима” које научници из друштвених наука са полупериферије система праве „да би били прихваћени и признати у

светској социологији”. Ти компромиси се, по ауторима, очитују како приликом постављања проблема и концептуализације, тако и у хијерархији научних публикација, обрасцима цитирања, као и кроз шеме финансирања истраживања. „Потенцијани извор идеја, теорија и парадигми запречен је хијерархијском поделом рада између научника у центрима и њихових колега у полупериферијским земљама, чије знање остаје неискоришћено и маргинализовано”, закључују аутори.

Разуме се да по продукцији која је у последњих пет година објављена у *Социологији* не смемо да судимо о свим српским социолозима. Постоје, наравно, и они који се, последњих година, активно баве традиционалном класном анализом српског друштва (Лазић, 2011; Антонић, 2010а; Цвејић, 2006; Вратуша, 2004б), који користе светско-системски приступ у истраживању појединих аспеката српског друштва (Лазић, 2011; Антонић, 2011; Вратуша, 2010; Митровић, 2010; Вулетић, 2008), као и они који су усредсређени на процесе глобализације (Вулетић 2009; 2006, Вратуша, 2004а). Али, радови тих социолога ипак остају усамљени у поплави тема чији је типични репрезент управо горе анализирана продукција.

До сличног закључка би се могло доћи и ако се погледају теме дипломских радова које се обрађују на нашим одсецима за социологију. Дипломски рад је почетни акадески ниво социолошког истраживања, а за већину наших социолога и једино право научно истраживање које ће урадити у животу. Анализирао сам теме 39 дипломских радова, који су, у периоду између 1. априла 2009. и 1. априла 2010, пријављени или прихваћени за одбрану на Одељењу за социологију, на коме радим. И овде сам утврдио да ниједан дипломски није посвећен транснационалним класама или структурама, па чак ни било каквој класној анализи српског друштва, ниједан рад није посвећен начину функционисања светског капиталистичког система, или променама у глобалној или националној друштвеној структури, док је само један дипломски за тему имао глобализацију („Схватање државног суверенитета у доба глобализације”, Дејана Радиновића).

Зато је било доста радова који су обрађивали забаву или моду, као што су: „Забава као бренд Београда”, „Мода посетилаца диско

клубова у Београду”, „Панк поткултура у Србији”, „Домаће ТВ серије – огледало наше друштвене стварности”. Ту су и радови везани за медије и интернет, попут: „Интернет као нови ресурс друштвених контаката студената Београдског универзитета”, или „Конструкција пола, узраста и животног циклуса у телевизијским рекламним порукама”. Постоји и пар радова који се баве феноменом „урбаног брендирања”, као што су: „Стратегија брендирања Сомбора: активирање потенцијала у сфери културе” или „Креирање имица градова и стратегије умрежавања градова у Србији”. Наравно да се анализирају и неки озбиљни социјални проблеми урбаног живота – али у ЕУ: „Разумевање положаја бескућника у земљама Европске Уније” и „Социјална искљученост на нивоу урбаних суседстава у европским градовима”.

Студенткиње се често баве и „женским питањем”: „Социоантрополошка анализа женских ликова у филмовима „црног таласа (у периоду 1961-1972. године)” или „Проблеми утврђивања универзалних права жена и успостављања механизма родне равноправности у међународном праву и односима”. Пише се и о питању савремене породице: „Интимност као изазов постмодерне породице”, „Криза брака и дилеме партнерства у периоду Касне модерности” „Савремена породица и социјална држава”. Веома актуелно је и „дечије питање”: „Друштвена конструкција детињства кроз игре и играчке” „Насиље над децом у породици – преиспитивање концепта детецентричности”, „Проблем трговине децом и женама у савременом свету са посебним освртом на Србију”, „Сиромаштво деце у савременом свету као показатељ њиховог друштвеног положаја”, „Свакодневни живот деце у хранитељским породицама у Милошевцу”...

Присутни су и обавезна критика национализма и расизма: „Расна сегрегација у градовима Сједињених Америчких Држава – на примеру Чикага и Детроита”, „Употреба Косова у говорима Слободана Милошевића од 1987-1988. – Анализа штампе (*Политика* и *НИН*)”, „Грађански рат сећања на странама *Политике* – анализа садржаја текстова објављених у рубрикама `Погледи` и `Међу нама` дневног листа *Политика* у 2009. години на тему историјске улоге четника и партизана”, „Званично сећање на Бљесак и Олују у Србији и Хрватској”... Ту је и неколико радова

посвећених питању језика и идентитета: „Политички коректан говор као облик интервенције у језику”, „Жаргон као ознака групног идентитета”, „Проблем односа језика и друштвене класе у социolingвистичкој литератури” и „Социолошки аспекти стандардизације српског језика у XIX веку”.

Приметно је да, ако се у радовима и барата са класама, као аналитичким појмовима, то је, ипак, или везано за друштвено маргиналне теме („Мода и класна припадност у потрошачком друштву”), или за анализу прошлих друштава („Сељаци радници у социјалистичкој Југославији”).

Наравно, постоје и радови који су општијег, теоријског карактера, као што су: „Фигурационистичка социологија Норберта Елијаса”, „Друштвено-политичка мисао Јулијуса Еволе” или „Теорија праксе Пјера Бурдијеа”. Ту су и дипломски радови који добро анализирају неке важне аспекте живота централних друштава светског ситета, као што је: „Критички осврт на политички систем САД са становишта савремених теорија демократије”. И неколико радова из урбане социологије могу се сматрати актуелним са становишта српског друштва: „Социолошки аспекти развоја Старе Пазове – Словаци у Старој Пазови” или „Грађанске иницијативе за заштиту јавног простора у Београду”. Ту је и један рад који се бави политичким активизмом: „Омладина као генерација анализирана на примерима протеста ‘68. и ‘96/97. године”.

Ипак остаје утисак да су и најмлађи српски социолози доста „децентрирани” у односу на главне проблеме српског друштва, те да више бирају теме из непосредног, личног и генерацијског, културног окружења (мода, забава, интернет, урбани идентитет, полне улоге), него што се занимају за супстанцијалне теме и озбиљније друштвене проблеме. Критичност према друштвеној стварности углавном се исцрпљује на критици домаћег национализма и мушког „патријархата” – два зла која су данас малакасала и слаба, у односу на огромне и дубоке невоље које стварају транснационалне структуре глобалне политичке, економске, медијске и културне моћи. А за такву критику и није потребна нека нарочита храброст. Јер као што каже Честертон (2008: 31), „у нападању прастарих или древних ствари нема ни мало више храбрости

него изазвати нечију бабу на двобој. Стварно храбар човек јесте онај који пркоси тиранијама младим као јутарња роса и предра-судама свежим као пропупело цвеће”³⁴.

Зашто бекство од „тешких тема”?

Налаз да у једном од водећих америчких часописа, као и у његовом српском парњаку, има мало (или нема нимало) суштински важних тема, не би нам смео послужити за генерализацију да се социолози тим темама и не баве. У САД излази *Часопис за истраживање светског система* (Journal of World-Systems Research), који издаје Секција за политичку економију светског система, при Америчком социолошком друштву. У Србији нема сличног часописа (јер је њена социолошка заједница за тако што мала), али, као што смо већ рекли, поједини српски социолози радо пишу о тим темама.

³⁴ Тај својеврсни симулакрум критичности, у нашем друштвеном животу има свог парњака у симулакруму грађанског, интелектуалног ангажовања. Њега производе велике, добро дотиране НВО. Рецимо, Грађанске иницијативе, једна од најбогатијих НВО, са годишњим буџетом од преко милион евра (2008), новац од донација из ЕУ троши на организацију конференција под насловима: „Стварамо време које живимо” и „Изазови нормалног живота” (Е-новине, 2011). Њихови пројекти су се звали: „Стварање подстицајног окружења за развој организација цивилног друштва у Србији” и „Развој повољног оквира за ангажовање цивилног друштва у политици смањења сиромаштва” (*исто*). Ако анализирамо само наслов овог последњег пројекта, видећемо зашто је у питању симулакрум грађанског ангажовања. Грађанско ангажовање би свакако био *рад* на смањењу сиромаштва. Али, тај рад се може мерити – рецимо смањењем стопе сиромаштва, или бројем лица којима је пружена помоћ. Међутим, нико ту озбиљно и не мисли да нешто ради. Зато је „рад”, најпре, преименован у много мање обавезну и мерљиву *политику*. Али, и то је било опет некако исувише директно, па је на то додато „ангажовање цивилног друштва” (у политици смањења сиромаштва). „Ангажовање у политици” је већ много комотније – ко ту може измерити или просудити колико је ангажовање и који је резултат? Али, и то је опет било превише обавезујуће, па је на све то додато још и „развој повољног оквира”! Дакле, ми не смањујемо сиромаштво, ми не водимо политику смањења сиромаштва, ми чак нисмо ни ангажовани у политици смањења сиромаштва, ми само стварамо „повољне оквири”, да се неко ангажује, да неко води политику, да би се на крају некако смањило сиромаштво! А до тог стварног смањења сиромаштва протећи ће довољно времена да се више нико неће сетити да нас пита на шта смо потрошили новац, и није ли боље било да смо те паре дали сиромашнима да почну неки посао или да просто прехране породице. Али, симулакрум је испунио своју функцију – постоји утисак *нечега*, а да то *нешто* и не постоји.

Ипак, занимљиво је да *Часопис за истраживање светског система* уопште није на листи цитираних социолошких часописа (Кобсон, 2011а), а претраживање показује да је његов импакт фактор нула (Кобсон, 2011б). Можда је у питању нека мањкавост у бази података, али чињеница да су сви текстови из овог часописа доступни онлајн (<http://jwsr.ucr.edu>) говори да потражња за њим, међу социолозима, вероватно није особито велика (па га ниједна издавачка кућа није преузела и „затворила” за бесплатно коришћење). Тематски најсличнији часопис који налазимо на листи социолошких журнала, британске *Глобалне мреже – часопис за трананационалне послове* (*Global Networks. A Journal of Transnational Affairs*), заузима тек 41. место по цитираности (импакт фактор 1,038 – три пута нижи од АЧС).

Дакле, иако свакако да има америчких и српских социолога који су свесни значаја истраживања транснационалних структура, светског капиталистичког система, класног састава и функционисања националних друштава, и сличног, у матици академске социолошке продукције очигледно да ипак доминирају неке друге, много лакше, а често и сасвим тривијалне теме. Зашто?

Најпре треба рећи да су теме које смо оценили као суштинске, заправо доста тешке за озбиљна истраживања. На једној страни, и сам светски систем – као и његови подсистеми у виду националног друштва – прилично су компликовани, састављени из мноштва скривених актера, интереса и односа, који су истински тешки за истраживање. Потребно је сакупити много података, проникнути у много сложених односа, разумети много вешто забашурених интереса, да би се разумео начин функционисања светског друштвеног система и схватили односи у глобалној/националној класној структури. То свакако да није лако, па многи истраживачи не желе да се упуштају у ризик да после више година истраживања ипак не дођу до јасног, проверљивог – тј. у социолошкој заједници неспорног – резултата. То би могло да објасни бар део бекства социолога од ових тема.

С друге стране, привлачност неких тема – које смо оценили као мање значајне, па и тривијалне – вероватно да долази из самог друштвеног положаја социолога. Као припадници више средње класе, ми смо склони да се бавимо првенствено оним што

нас погађа – рецимо, питањем „родне равноправности” у каријери и у браку (отуда се толико социолошкиња бави овим темама, посебно из феминистичке перспективе; видети објашњење и критику у Антонић, 2011а). Такође, класе, слојеви или друштвене групе развијају своје особене укусе – преференције у вези животних пракса или симбола, које често имају функцију дистинкције спрам других класа, слојева или друштвених група (Бурдије, 2008). Тако смо и ми развили наш сопствени „социолошки укус”, који нас води к томе да посао „модерног социолога” – дистинктивног у односу на друге друштвене научнике – видимо првенствено као бављење темама из „родних студија”, „сексуалних идентитета”, „урбаних студија”, „виртуелних (интернет) пракси” и слично.

У оквиру тога, очигледно да постоје и теме–статусни симболи, које већина (млађих) социолога (као и оних са светске периферије) воли да „поседује”. То се може схватити као врста „академских најки” које воле да носе професори и студенти, не би ли били истински „модерни социолози”. Заоштрено и помало плеонастички речено, као што млади црнци из САД (или млади Срби, Кинези или Боливијци) купују најк патике као „неку врсту талисмана с којим сиромашна деца могу да истрче из гета и утрче у бољи живот” (Клајн, 2003: 456) – то јест улазницу за тинејџерску утопију описану у холивудским серијама („Беверли Хилс”) или у рекламама за кока-колу и спрајт – исто тако се и млади социолози (али и „академски пролетаријат” из периферних земаља) хвата одређених тема и питања, све верујући да тиме купује улазницу за „велику науку”, за свет академске утопије, какав знамо са појединих богато спонзорисаних социолошких конференција и светских научних конгреса.

И ма колико социолошки приступ подразумева критичност према свакој врсти идеологије, а поготово оној која произилази из (привилегованог) друштвеног положаја, не смемо заборавити да смо и ми, социолози подложни деловању таквих идеологија, те да смо пречесто и сами део *системски опслужујуће интелигенције*. И то је случај како у центру светског капиталистичког система, тако и у земљама (полу)периферије (где се та, системски опслужујућа интелигенција, јавља у облику *компрадорске интелигенције*; видети

Антонић, 2010а; Вратуша, 2010). Подсетићу само да системски опслужујућа интелигенција, за своју функцију идеолошког оправдавања система, односно обезбеђења културне хегемоније (тј. система вредности, образаца понашања, као и пожељне листе политичких и културних питања која се постављају), добија награду у виду *коруптивне ренте* – која је део профита створеног експлоатацијом глобалног радништва. Реч је о типичном „класном интересу високо образоване интелектуалне ситне буржоазије да се што боље позиционира у оквиру затечених капиталистичких друштвених односа репродукције живота”, односно да „оптимализује свој положај у оквиру затечене класне поделе рада” (Вратуша, 2010: 55; 75). Зато се често и дешава да се, у политици, култури и друштвеном животу, производе и својом бројношћу намећу теме чија је главна функција затрпавање стварних проблема („мећава”) или скретање пажње са њих. Доминацијом тих тема-сурогата – нарочито у домену друштвеног активизма – обезбеђује се да се суштинска друштвена питања уопште не могу отворити, а да их они који их поставе буду дисквалификовани као екстремни левичари или екстремни десничари.

Последица тога је, често, да су главна питања која у својим стручним часописима и новинама отвара академска, медијска и културна (под)елита неког друштва, готово потпуно ирелевантна за друштво о коме је реч. Велики део „научне обраде” тих питања имају вид изразите критичности, али тај „критички дискурс”, заправо је само један од симболичких, али и функционално добро уклопљених, елемената хегемоничног политичког, те културног дискурса (Савић, 2001: 235). Припадници системске интелигенције из медија, са универзитета, из невладиних организацијама или из институција културе, тако, опонашају критичност и друштвени ангажман кроз борбу против „етно-национализма”, „система патријархата”, „хетеронормативности”, „конзервативизма”, „традиционализма” итд, при томе не примећујући да *једина* критичност која омогућава брзу академску, медијску и институционалну промоцију јесте управо „критички дискурс” везан за род, сексуалност, нацију, традиционалне форме уметности, итд.

Чак и они интелектуалци који у својим малим активистичким организацијама негују „модерно левичарско бунтовништво” –

радикални либерали, салонски анархисти, троцкисти, „антифа” активисти, алтерглобалисти – заправо продукују образац понашања који је одавно идентификован као безопасан за глобални систем моћи. „У знак захвалности за консолидацију моћи капитала”, вели Окраска (Okraska, 2004), овакви бунтовници ће врло брзо „добити уносан посао у Заводу за интернет глобализацију, у Министарству за толеранцију, у Канцеларији за бригу о трансвеститима, или у `Службеном гласнику`”. Али, њиховом критичношћу систем не само да неће бити уздрман, он неће бити чак ни огребан.

И можда управо у тој разлици између псеудокритичности и истинске критичности лежи разлика између стратификацијског слоја *високообразованих професионалаца* који раде у привреди, образовању, управи, медијима или култури, и елитног слоја (катеорије, групације) *интелигенције*, као заједнице интелектуалаца која мисаоно рефлектују општа питања заједнице, те настоје да у јавности освесте опште (националне) интересе. Док је први слој само агрегат различитих системско-функционалних положаја, друго је слој који има свој идентитет и унутрашњи етос. Али, тај слој је данас, „међавом” и „хабитусом” – конструисаним баш под снажним упливом система – постао некако танак и слабашан. Измештањем фокуса научног интересовања и друштвеног ангажовања са системских на индивидуално-културолошка питања, и социологији су допринели слабљењу тог слоја, те његовом утапању у масу безопасних, а корисних, високообразованих професионалаца.

Свима нама, који смо свесни ових процеса, не преостаје ништа друго до да настојимо да се, колико год можемо (макар и аскетским деловањем), држимо *дужности позива*, те да „неуморним позивним радом” (Вебер, 1968) покушамо да истрпимо све информативне и друге „међаве” и да сачекамо „сунце” неких бољих времена – сунце које ће растопити сметове тривијалности, и омогућити да се поново појаве громаде стварних људских питања и истинских друштвених проблема.

ШТА ТРЕБА ПРОМЕНИТИ – ПАРАДИГМУ ИЛИ ХАБИТУС?

Да је светска финансијска криза из 2008. опасно угрозила глобалистичку „политичку формулу” (*la formola politica*; Mosca, 1939: 70)³⁵ – доминантну нарацију у оквиру владајућег „режима истине” – то су схватиле чак и овдашње идеолошко-надзиратељске испоставе глобалног естаблишмента³⁶. Тако нас је и Соња Бисерко обавестила да је „цео свет сада у потрази за новом парадигмом, а у оптицају су сви концепти, укључујући и Марксов” (Бисерко, 2010: 4).

Култура егоизма и сумрак заједнице

Али, финансијска криза није узрок цивилизацијске кризе англосаксонског „Империјума” (Hardt and Negri, 2000), већ је прави узрок данашње финансијске панике заправо цивилизацијска криза средишта постојећег светског система. Беспримерни егоизам и потпуна друштвена неодговорност глобалистичке финансијске и друге елите, која влада средиштем Империје произвели су на хиљаде милијарди долара лажног новца, на хиљаде милијарди долара губитака и на хиљаде милијарди долара буџетског дефицита (Душанић, 2009). Тај егоизам, међутим, није последица неолибералне парадигме, већ је та парадигма заснована, социјално легитимисана и вредносно утемељена управо на *доминантној култури егоизма*, што данас широко влада у „свету живота” англосаксонског Империјума.

³⁵ „Свака владајућа класа“, објашњава Моска, „тежи да оправда своје стварно вршење власти тиме што се ослања на неки универзални морални принцип“ (Моска, 1969: 574). То може бити „божанска правда“, „суверенитет народа“ или „братство и једнакост“. Али, увек је у питању нека идеолошка прича коју прихватају они којима се влада.

³⁶ Излагање на научној трибини „Промена парадигме и савремено друштво“, Београд, Дом културе „Студентски град“, 3. јуни 2010.

Недавно ми је руку допало српско издање *Men's Health*-а, часописа намењеног „правим мушкарцима”. Ту налазимо на чланак карактеристичног наслова „Негујте его” (Томпсон, 2010). „Желите да budete у бољој форми, богатији и привлачнији женама?”, стоји у поднаслову. „Наравно да желите. Како ћете то постићи? Поста-ните себичнији и побрините се за себе”. Одмах на почетку чланка тврди се да су „мушкарци данашњице” у „кризи коју су навукли на врат својом несебичношћу”. Једино решење је, како саветују ове новине своје мушке читаоце, „да прогласите независност од свих лоших утицаја па у свом краљевству уведете диктатуру једног јединог човека – себе”. То се постиже проглашењем „Светог тројства – me, myself and I” (Томпсон, 2010: 57). Што си себичнији, поручује се у овом тексту, то си у животу успешнији, и то на свим пољима – од жена, до новца. „Студија Универзитета Њу Мексико показала је да `жене привлаче... лоши момци`”. Такође, „истражи-вање објављено у часопису *Journal of Applied Psychology* открило је да `злочести` фрајери, какви привлаче жене, у просеку зарађују 5.000 евра више него мушкарци који жене третирају једнаке себи” (Томпсон, 2010: 58). Зато је најбоље што пре постати себичан, а да бисте тачно знали од чега полазите, ваља најпре да урадите тест који иде уз чланак (стр. 58), а зове се „Јесте ли довољно себични?”. Одговарајући на питања типа „колико дуго бисте желели да поживите” (што дуже то боље) и „колико пута бисте у току живота желели да се ожените” (што више пута то боље), читаоци скупљају бодове, а они са највише бодова моћи ће о себи да прочитају: „Честитамо! Средиште сте свог свемира. Уживаћете у дугом животу и неколико бракова, успут малтретирајући све око себе и уништавајући државне финансије”!

Треба разумети да је ова култура егоизма, ова идолатрија атомизованог индивидуализма и хедонизма, много дубља од неолибералне парадигме као основног друштвено-теоријског обрасца Империје. Реч је о култури која је по свом одређењу самоуништавајућа, неодржива, супротна егзистенцији сваке људске заједнице и сваког живота у добробити и врлини (види више Антонић, 2008б). До сада, наимае, у светској историји, ни једна заједница – племе, нација или држава – није била могућа ако њени чланови нису признавали преимућство заједничке добробити над коришћу

појединца. Данас, по први пут, међутим, доминира култура која учи да је појединац важнији од заједнице; да је држава само „сервис грађанина”; да су права обавезна и неупитна, а дужности ствар избора и подложне нагодби; да никаква жртва појединца за заједницу није оправдана и да свако ко то захтева угрожава његово право и слободу; да се општа пријатност живота и састоји у живљењу без ограничења, без дужности, без одговорности, у вечитој садашњости. Та култура учи да је прошлост неважна, а да будућност има значаја само као екстензија садашњег уживања. Наш једини задатак у вези будућности јесте да је се дочепамо, како бисмо своје уживање што више продужили. Сама заједница за ту културу више заправо и не постоји – осим као опште и необавезујуће човечанство. Човек који је поред нас сада је ту, али већ сутра наш ближњи биће неко други, па трећи итд. „У вечно површном општењу суседују људи без прошлости и будућности, осуђени да се никада више не сретну” (Русо, 2005: 39).

Знамење те нове културе „индивидуума без заједнице” јесте проширење Кантове идеје „невидљиве руке” не на тржиште, већ на целокупно друштво, чак и на државу. Кант (1974: 30) је веровао да постоји својеврсни „план Природе”, по коме човечанство, иако раздирано сукобима егоизама, ипак напредује ка стању савршенства. „Историја људске врсте може се у целини посматрати као извршење једног скривеног плана природе за оставарење државног поретка савршеног са унутрашње стране а, у ту сврху, и са спољашње стране, као јединог стања у коме ће она моћи у човечанству потпуно да развије своје замисли” (Кант, 1974: 36). Кант, наравно, није посматрао заједнице, већ човечанство у целини, као мноштвеност различитих и међусобно противстављених заједница. Неке заједнице су успешније, неке не, али у њиховој наизглед хаотичној борби човечанство, по Канту, ипак напредује. Кант, међутим, не каже да је борба чистих егоизама рецепт за напредак, него да напредак човечанства наступа *упркос* доминантног егоизма.

Сличну идеју „невидљиве руке” примениће и класични либеали, али на тржиште. Тржиште, само ако је слободно, успоставиће најбоље и најбезболније задовољење свих појединачних егоизама, са свим њиховим потребама и поривима. У овом увиду има доста тога тачног. Тржиште, као особени део друштва, и јесте

најбољи показатељ шта људима од ствари и услуга треба, и шта су спремни да дају за узврат. Али, данас глобалистичка елита проширила је идеју невидљиве руке на сваку људску заједницу, на све људске односе. Она каже да свако треба да ради само оно што му се свиђа, „следећи своје инстикте”, без уздржавања, ограничавања или устезања. Али, из тога, тврди се, не настаје никакав хаос, нити се хаоса треба бојати. Не, некаква тајанствена „невидљива рука” учиниће да као резултат те суме егоизама настане складна и напредна друштвена заједница. Човек може да живи како му се прохте – најбоље ако је то без напора (чак ни да сазна истину) – без дужности, без обавеза, повлађујући сваком свом „инстинку”, свакој својој „потреби” („Брини о себи!”, поручује једна реклама; „Јер ти то заслужујеш!”, додаје друга). Али тај егоизам неће дати никакве лоше последице. Појавиће се „невидљива рука” и побринути за све: да свако има посла; да свако има дом; да деца имају паркове; да уопште буде деце³⁷ ... Свако може бити колико хоће себичан; али, однекуда, опет ће бити довољно љубави за све; свако може тешке и заморне послове да пребацује на друге; али, биће опет довољно хлеба и вина за све: створиће их нови месија – невидљива рука.

Наравно, таква култура је на дужи рок неодржива. Она је могућа само у оном паразитском делу светског друштва, који чини центар данашње Империје. Она је могућа само ако почива на непрестаном исисавању животних сокова из целе планете, из остатка човечанства. Разуме се, нема заједнице – породице, града или нације – уколико њени чланови не претпостављају опште појединачном, без спремности њених чланова на самоодрицање, без самоограничења зарад других, без пожртвованости... А ако нема заједнице наравно да нема ни демократије, ни слободе, ни грађанина, коначно, ни човека. Таква култура и води у један нови тоталитаризам. У старим, двадесетовековним тоталитаризмима, комунизму и нацизму, јавна сфера је освајала приватну, а држава „национализовала” сваку приватност. Али, у тоталитаризму двадесетипрвог века, у *глобализму*, дешава се первертирани процес – премда једнако опасан: долази до „приватизације” јавне сфере

³⁷ Јер, она су „терет“ и „обавеза“, али ће невидљива рука изродити деце колико треба да би се друштво одржало.

(Беноа, 2007: 129), до присвајања и уништавања националних држава и традиционалних заједница од стране глобалистичких елита и зарад парцијалних и егоистичних интереса њихових транснационалних структура. Они „ослобађају човека” обавеза и одговорности традиционалних заједница – од породице, до нације. Али, не да би га стварно ослободили, већ да би га што лакше подвргли неограниченом ропству и беди.

Хабитус који није наш?

Стварање и учвршћивање ове културе јесте оно што је истински опасно и што се не може поправити променом теоријске или идеолошке парадигме. Можда бисмо могли да кажемо да је та култура постала саставни део *хабитуса* (*habitus*) европског и америчког човека. Хабитус Бурдије (Pierre Bourdieu, 1990: 52 и даље) види као скуп стечених образаца мишљења, понашања и вредновања, који се стиче социјализацијом у одређеном друштвеном положају. Састоји се из менталних и телесних матрица које практично усмеравају деловање – од начина говора и понашања за столом, до вредносних опредељења. Хабитус је друштвено стечена способност појединца да одигра у правом тренутку и без размишљања „прави потез”, тј. „да реагује брзо и на одговарајући начин у односу на дато окружење, као да је то природно” (Спасић, 1998: 143). Бурдије ово деловање хабитуса пореди са игром, која може бити плод дуготрајног учења, али ипак, у датом тренутку, потез актера бива одигран готово “инстинктивно”. То је она друштвена обученост, увежбаност, која се усађује у све чланове друштвене групе, у складу са културом те групе, и чије прихватње је претпоставка да се уопште буде припадник те групе.

Хабитус, као какав унутрашњи закон, усмерава делање актера, он је систем диспозиција, ментална матрица коју сваки актер добија преко основног васпитања. Израз хабитуса је *животни стил*, који одаје друштвени положај, друштвену групу којој се припада. То се види по начину како се проводи слободно време, по начину исхране и облачења, по начину конзумирања масовне културе, по структури потрошње... Основ животног стила чини укус, који се испољава у исхрани, односу према телу,

спорту, одмору, телесном држању, у културним навикама, уопште, у целокупном стилу живота³⁸. Приврженост одређеним укусима и анти-укусима, симпатијама и аверзијама, постаје саставни део идентитета. За Бурдијеа, укус се често манифестује и кроз одбојност према укусима друге групе – у случају модерног Западног човека, могли бисмо рећи, према „системским губитницима”, „Азијатима”, „Африканцима”, „дивљацима”, „традиционалистима”, „екстремистима”, „терористима”... Читава култура је за Бурдијеа систем дистинктивних разлика, док је укус способност одабира дистинктивних знакова, способност распознавања на основу „значајних разлика”. Укус се огледа у низу избора који су пре свега симболичке и културне природе, те је наш укупни друштвени положај у систему одређен оним што преферирамо, али још више оним што не волимо, оним што изазива осећај гађења или чак и презира. Пошто укус подразумева способност за материјално и/или симболичко присвајање објеката или пракси, зато је укус, као темељ за настанак специфичног стила живота, директно и повезан са хабитусом.

Укус је дакле и оно негативно, оно што се огледа у аверзији, одбојности и гађењу према другим укусима. Друштвени положај се најчешће испољава и препознаје оним што појединци воле, али још више и оним што не воле и према чему осећају гађење. Свака друштвена група се труди да наметне свој систем вредновања као доминантан у друштву, као једини легитиман. Управо сукоб око система вредновања представља данас главни простор у коме се одигравају друштвене борбе. Дистинкција је, по дефиницији, диференцирање, повлачење границе према другима, али у своју корист – она је начин да се својој друштвеној групи додели супериорност. Основни механизам преко кога се успоставља дистинкција јесте *натурализација* (Спасић, 2006: 144). То је стратегија којом се један укус, друштвено условљен и стечен у процесу

³⁸ Укус је, по Бурдијеу, „склоност и способност за (материјално и/или симболичко) присвајање једне одређене класе класификованих и класификујућих објеката или пракси и генеративна формула која представља исходиште *стила живота*, обједињеног склопа дистинктивних преференција које, у оквиру специфичне логике сваког од симболичких подпростора, као што су намештај, одевање, језик или телесни *хексис*, изражавају исту експресивну намеру“ (Bourdieu, 1979: 189; према Спасић, 2004: 298).

социјализације, представља као нешто природно, као способност да се разлучи лепо од ружног, као умеће диференцирања финих културних разлика, као нешто што се интернализује, као саставни део личности³⁹.

Али, за Бурдијеа хабитус није само „социјално држање”, систем стечених диспозиција, склоност ка одређеном начину поступања, апсорбована групна култура, већ и интериоризовање социјалне хирарахије, развој смисла за „постављање сваког на своје место”, како себе самог, тако и другог. Кроз укус, стил живота, манире говора и понашања, актери се, по Бурдијеу, сами класификују. Кроз наше изборе, док бирамо храну, пиће, намештај, филмове које ћемо гледати, ми сами себе стављамо у одговарајући друштвени положаје, класификујемо себе и дајемо пристанак на ту класификацију. Онај ко у томе направи погрешан корак ризикује негативну евалуацију других („малограђанин”, „скоројевић”, „сноб”...). Али, постоји стална жеља нижих статусних група да опонашају стил живота (укус, статусне симболе) виших слојева, надајући се да ће их то се и по друштвеном положају приближити. Стога медицинске сестре и техничари опонашају лекаре, сељани опонашају грађане, службеници шефове... Опонашање има вид капиларности (trickle effect; Fallers, 1970: 30, и даље), што значи да се осмотски шири друштвом. Људи са нижих положаја опонашају начин облачења, чешљања, говорења, становања, превожења, летовања итд. особа са виших положаја. Тиме они не желе никога да преваре у погледу свог друштвеног положаја (као што често верују снобови на врху). То је само знак прихватања система вредности који стварају виши друштвени кругови, знак несвесног прихватања њиховог првенства, њихове културне надмоћи. Опонашајући оне горе, нижепласирани сами себи стварају илузију о уздизању. Али, тиме признају и јачају систем. Тако купују лоз за животну лутрију, надајући се добитку. И премда је број добитака невелики, само поседовање лоза има умирујућу функцију.

³⁹ Дистинкција код доминантне социјалне групе је уткана у хабитусе њених припадника, они су дискретни и умерени. Ту је и основна разлика између њих и скоројевића, који су разметљиви и индискретни у жељи да пошто- пото прикажу другима да су управо они ноциоци дистинкције.

Та способност горње социјалне групе да дефинише хегемони систем вредности, начин живота и укусе којима теже све друштвене групације, назива се *културна хегемонија*. Културна хегемонија је израз Антонија Грамшија, који упућује на наметање система вредности, образаца понашања, као и пожељне листе политичких и културних питања. Економски привилегован положај се не брани само директном контролом странака, владе и парламента, већ и контролом у сфери културе и медија. Економска промена је, по Грамшију, могућа само преко политичке промене, а политичке промене нема без претходне победе у културном рату. Ко влада културом, влада и заједницом (Грамши, 1958: 220, 231-2, итд; 1959; стр. 28-30, 56-7, итд; 1980). Из Бурдијеове оптике посматрано, хабитус елите чини основ њеног *културног капитала*, који она допуњује или размењује за економски (новац, имовина), симболички (престиж, ауторитет и статус) и социјални капитал (везе успостављене у мрежи друштвених односа). Елита располаже највећим количинама свих врста капитала (једино се фракције унутар ње разликују по различитој сразмери у поседовању одређених врста капитала), али једно од кључних полуга њене доминације јесте њена моћ да целом друштву наметне одређена значења, укусе и вредности, као званичне и легитимне – што је њено несумњиво превасходство у поседовању одлучујућег културног и симболичког капитала.

Наша подређеност елити из центра англосаксонске Империје, дакле, није само војно, политичко и економско, па чак не ни још и културно и научно, оно је и у сфери основног животног стила, свакодневног укуса, оно почива на хабитусу наших дневних одлука, нашег обичног, ситног дивљења, наших малих зависти и наших скривених животних жеља. Наша подређеност Империји је *тотална*, па онда и сан о промени нашег положаја – у овим временима када криза отвара могућности да се размишља о прекрету – мора такође и сам да буде тоталан. Он мора да се тиче ослобођења наше целокупности, наше друштвене тоталности: од економије до забаве, и од државе до свакодневице.

У основи, не можемо порећи да се данас главна битка за еманципацију од тоталности Империје бије првенствено у главама људи, у којима је и положен хабитус, као њихова друга природа.

Јер, присетимо се, наши највећи порази – национални, колективни, па и лични – управо су у нашим главама и започели. Гледамо око себе и видимо да наша економија припада странцима или безобзирним домаћим тајкунима, да сви заједно корумпирају политичаре и да заједно контролишу медије. Гледамо око себе и схватамо да смо се нашли у власти крупног капитала, који неумољиво господари и нама, и нашом децом. Гледамо око себе и видимо да су плутократе и њихови страни заштитници тако добро корумпирани наше политичаре, да на изборима, практично, више немамо за кога да гласамо. Гледамо око себе и са запрепашћењем видимо колико лажи долази из медија, колико нас само систематски замајавају и заглупљују. Гледамо око себе и схватамо – нашли смо се у гвозденом кавезу...

Како из кавеза?

Али, не заборавимо једну страшну чињеницу. У тај кавез смо некако сами, те помало својом вољом и ушли. Јер, нисмо ли, наивно, ми, српски интелектуалци, ми, друштвени научници, током деведесетих и доброг дела деценије која се завршава овом годином, веровали да је приватизација најбољи лек за неефикасну привреду? Нисмо ли, наивно, мислили да ће доброхотни странци, чим им предамо своје фабрике, у нашу економију упумпати на милијарде евра и запослити на стотине хиљада људи? Нисмо ли веровали да само треба ослободити медије „уплива државе“, па да се они намах претворе у светионике истине, плурализма и слободе? Нисмо ли мислили да у Србији само треба организовати поштене изборе, па да глас народа истински почне да се слуша у врховима власти? Нисмо ли веровали да Србија само треба да обнови демократију и тзв. отворену тржишну привреду, и да ће нас наши западни пријатељи одмах, као у свему равноправне, примити у своје друштво? Нисмо ли веровали да Србија само треба да се јасно определи за ЕУ и НАТО, па да сви наши неспоразуми са суседима буду праведно решени, а Косово заувек остане „срце Србије“?

Све смо то веровали. Али, све је то било или само донекле тачно, или више погрешно него тачно. И на основу тих погрешних

веровања ми смо саучествовали у повлачењу погрешних потеза ове државе, и овог друштва. Тако смо допринели да цео народ, миц по миц, уђе у кавез. И сад, када смо сви у кавезу, можемо само да жалимо и да смишљамо како да се ослободимо. Али, хајде и то да кажемо, за ту нашу историјску, готово епохалну наивност нисмо сви једнако одговорни. Колико смо само пута, током деведесетих, слушали од наших економиста реченице као што су: „Најбоља приватизација је брза приватизација” и „Ако морате свом псу да одсечете реп, урадите то одједном и брзо, а не у више наврата”? И највећи број нас им је веровао. Веровали смо им и када су говорили да је најбољи лек „либерализација тржишта”, што ниже царине и слободан проток страног капитала. Мислили смо да знају шта причају, јер то им је струка. Тек доцније су неки од нас увидели да је по среди само један део струке и само један део истине. Но, јавност је већ била довољно „импрегнирана” да без отпора, почетком двехиљадитих, прихвати уништење српских банака, поклањање „Сартида” Американцима и преузимање монетарне политике од стране увозничког лобија (види Антонић, 2009а).

Али, хајде сада да се самокритички осврнем и на своју струку, ни ми, српски политиколози и социолози, нисмо били баш много бољи. Многи од нас су ствари исувише једноставно приказивали, црно-бело. Наспрам Милошевићевог ауторитаризма – демократска опозиција, наспрам ауторитарног Истока – демократски Запад. Требало је да нас тај „демократски Запад” бомбардује, па да почнемо да схватамо колико су сумњиве све оне приче о САД као „лидеру слободе и демократије”. Требало је да ЕУ постане главни асистент сецесији Косова од Србије, требало је да бриселска бирократија, својим бесконачним хашким захтевима, до краја понизи ову државу, па да схватимо да нешто ипак озбиљно није у реду са концептом ЕУ, и са политичарима из Брисела (више Антонић, 2008а).

Но док то нисмо схватили, ми смо ипак, на неки начин, погрешно саветовали народ. Али, руку на срце, ми смо те савете и сами примили од „мејнстрим” социолога и политиколога Запада. Јер, као и наши економисти, и ми смо дубоко поштовали ауторитет западне науке. И ми смо гледали шта већина политиколога и социолога, по најугледнијим часописима, пише и ради, па смо то исто понављали и покушавали да применимо на Србију. Тек када

су нас бомбе пробудиле, неки од нас су почели да читају ауторе који нису део „мејнстрима” и да увиђају колико су и наше сопствене струке подложне идеологизацији. (Док је други део, нажалост, и даље наставио да понавља „мејнстрим” мантре и да за то добија симболичка и материјална признања и награде; примери у: Антонић, 2007; 2005). Но, свако у нашим струкама ко је имао памети и поштења схватио је, у међувремену, колико су ствари сложене. Али, нека штета је ипак већ учињена. Јер, многи су интелектуалци, макар својом недовољном критичношћу, припомогли корумпираним политичарима да заведу јавност и усмере грађане на погрешне одлуке. Тако смо се, сви заједно, сада нашли у гвозденом кавезу.

Те наше погрешне одлуке, ти наши погрешни избори, током деведесетих и током протекле деценије, били су могући само као учинак нашег *научног хабитуса* – наших научних преференци, нашег дивљења за „западну” (тј. америчку и британску) науку, нашег поштовања за тамошње ауторитете, нашег респекта за све што је написано на енглеском и објављено у часописима са „високим импакт фактором”. А наш научни хабитус био је само производ нашег основног, социјалног хабитуса, наших мапа укуса, оних културних и животних навика и преференци које смо стварали током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих...

Стога, ако желимо истинску еманципацију, стварно ослобођење од тотализујуће подложности империјалном естаблишменту, морамо променити много више тога од једне парадигме, морамо променити добар део нашег хабитуса. А он је већ у многим деловима, промењен, чим сада и овде смемо и можемо да говоримо, да критички мислимо, о Империји и њеном паразитском естаблишменту. Но ако хоћемо даљу промену, морамо до краја осветити овај тренутак, морамо бити паметни и престати да понављамо грешке из прошлости. Заправо, бојим се, сада ће нам требати много више памети да бисмо се ослободили, него што нам је раније требало да не упаднемо у клопку. Но, ако смо ишта научили, то је да се морамо чувати црно-белог мишљења. „Социјализам је лош, капитализам је добар”, та реченица не сме бити просто замењена лозинком „Назад у социјализам”. „САД је лидер слободе и демократије”, не сме бити једноставно претворено у „САД је извор и

утока зла”. Морамо развити далеко истанчанији категоријални апарат, морамо изоштрити наша сазнајна и аналитичка сочива, морамо унапредити наше мишљење и вредновање, да бисмо до краја могли да схватимо како функционише кавез у коме смо се нашли, да бисмо схватили ко су наши чувари, а ко су нам пријатељи...

У том важном задатку нам, изгледа, никакве старе идеологије не могу баш много помоћи. Бојим се да ни једна „чиста” идеологија из 19. или из 20. века не може да буде водич за разумевање, а камо ли за социјалну акцију, у 21. веку. „Комунисти”, „социјалдемократе”, „либерали”, „конзервативци” – то су само идеолошке налепнице иза којих је, данас, садржај другачији него пре сто година. Не гледајмо на налепнице, не падајмо у још једну клопку. Ново стање света захтева ново мишљење, а можда и нова имена за то мишљење. Идеја очувања породичних вредности, морала и патриотизма је, у основи, идеја конзервације, конзервативна идеја. Треба ли левичари да је због тога одбаце? Идеја јаке националне државе – у смислу суверенитета и спровођења закона, је, изворно, националистичка идеја. Треба ли либерали и социјалдемократе да је забораве? Идеја социјалне правде је левичарска идеја. Зашто би конзервативци били против? Ако живимо у систему у коме је скоро све нападнуто – породица, морал, држава, слобода мишљења, социјална правда... – па зар нећемо породицу бранити као најбољи конзервативци, слободу мишљења као најпреданији либерали, а социјалну правду као најжешћи социјалисти?

А ми живимо управо у једном таквом систему. То је глобални, паразитски систем који све вара, усисава и ломи. Потребно је много памети да видимо како он ради, ко су нам непријатељи, а ко савезници. У том процесу разумевања и учења, свако мишљење, сваки истинити увид је добродошао. Ако као либерал хоћу да вратим демократију и суверенитет народу, зашто бих одбио да научим шта о глобалном систему кажу Франк, Свизи или Волерстин, само зато што су марксисти? Ако као православац хоћу да разумем шта то раде са мојим вредностима и са хришћанством, зашто бих одбио да читам изазовне и контроверзне књиге Мајкла Џонса⁴⁰, само зато што је католик и Американац?

⁴⁰ Види библиографију на http://en.wikipedia.org/wiki/E._Michael_Jones

Исто важи и кад је реч о откривању наших потенцијалних савезника. У овом кавезу нисмо сами. И други сужњи су систематски варани, тлачени и једнако искоришћавани, као и ми. Није ли најразборитије да видимо шта они предузимају како би се ослободили? Није ли паметније да из њиховог искуства отпора нешто научимо, него да сами кроз то исто пролазимо? Коначно, није ли боље да заједно нешто покушамо, него да сами јуришамо на решетке и чекамо да нас сломе, једног по једног? Зато је важно имати на уму Сун Јат Сенову изреку да је „лако делати, али тешко разумети”. То не значи одбијање сваке акције, то не значи да ништа не треба радити све док се не изгради потпуно јасна теорија. Читање, писање, разговор, у овом тренутку су можда најважнија акција. Јер, тек ако добро разумемо, моћи ћемо и другима добро да објаснимо, тек када добро објаснимо, моћи ћемо друге ваљано да покренемо.

И само ако у српској интелигенцији победи слободна мисао, моћи ћемо да „закорачимо ка слободи”. Зато се, као и седамдесетих или деведесетих година, најважнија битка не води у Скупштини, већ на Универзитету, у научним часописима, у културним институцијама, у новинама и, данас, на интернету... Они који су, раних деведесетих година, успели да придобију душу српске интелигенције, омладине, српске грађанске класе, почетком двехиљадитих су преузели ово друштво, његову политику и економију. Зато и данас, они који сањају да ослободе ово друштво, морају најпре да добију културни рат са „компрадорима” – на Универзитету, у новинама, у музици, у целокупној култури (Антонић, 2008б).

Штавише, потребно је добити културни рат са самим собом, са својим хабитусом, потреба је тај хабитус реконструисати, редефинисати, поново изградити, или бар активно учествовати у његовом уобличавању код поколења које долази. У томе је суштинска одговорност српске интелигенције, првенствено нас, окупљених данас за овим округлим столом...

ПАТРИОТИЗАМ ДАНАС

У Србији данас нема оклеветаније речи него што је то „патриотизам”⁴¹. „У Србији је религија неодвојива од патриотизма, патриотизам нераскидиво повезан са величањем злочинаца, злочинци у симбиози са криминалцима, а на крају те повратне спреге криминалци финансирају и цркве и злочинце”, пише једна колумнисткиња (Стојковић, 2008). „Патриотизам је последње/прво прибежиште за ништарије”, варира познату изреку један други колумниста (Миленковић, 2008). „Ја стварно видим државу као сервис њених грађана. Држава постоји само зато да бисмо ми као њени грађани могли да живимо колико толико удобним и сигурним животима и ни због чега другог”, објашњава своје противљење патриотизму и, уопште, сваком комунизму, један угледни издавач (Илић, 2007).

И заиста, шта је данас патриотизам, и има ли у савременом свету места за тај стари, помало атавистички појам? Да бих одговорио на ово питање послужићу се два метода. Прва је Диркемова (Émil Durkheim, 1858-1917) „генетичка метода” (Диркем, 1963[1895]: 122). Природа неке појаве није једнака њеној тренутној социолошкој функцији, већ се она може разумети тек кроз њену историју. „Иоле сложенија друштвена чињеница може да се објасни само под условом да се прати њен целокупни развој”, вели Диркем (1963: 123). То ћемо урадити у првом делу чланка. Но, патриотизам није само друштвена чињеница. Он је и друштвена вредност. Да бисмо, као социолози, разумели нормативни садржај патриотизма, нужно је да познајемо расправу која се о њему води

⁴¹ Основу овог рада чини одредница „патриотизам“, коју сам написао за *Енциклопедију демократије* (ур. Вукашин Павловић; ова енциклопедија до сада није штампана). Та основица је овде проширена, како аргументацијом, тако и додатном литературом, а „објективистички“ стил писања, примерен једној енциклопедији, индивидуализован је, како би рад попримио ауторски печат. У овом облику чланак је објављен у нишком часопису *Теме*, год. 32(2008), бр. 4, стр. 713-729.

у делу савремених друштвених наука. Томе је посвећен други део чланка. Коначно, у трећем делу износи се кратак закључак. Он овдашњем читаоцу може да послужи како би се лакше оријентисао у хаотичним приликама бременитим сталним спорењима „патриота” и „европејаца”.

Историја и патриотизам

Патриотизам се може дефинисати као осећање привржености или љубави грађанина према отаџбини (гр. *πατρίς*, лат. *patria*). У модерном свету домовина је за грађанина најчешће његова држава. Али, осећање привржености или љубави не односи се на државну власт, већ на структурисану заједницу грађана, са њеним особеним установама, обичајима и целокупном културом.

Сама реч „патриотизам” појављује се тек у 18. веку (Хајзинха, 1996: 11). Ипак, ова врста друштвене везе између грађанина и државе у целости постоји већ у грчком полису. Град-држава је, наиме, особена заједница са својим установама, обичајима и културом. Она је састављена од грађана, мушкараца-домаћина. Да би таква заједница опстала, њени чланови морају да је делатно бране оружјем. Да би њене установе живеље њени чланови морају делатно да их подржавају и учествују у њима. Обе састојнице налазимо у привржености Грка својим полисима.

Делатно учешће у војној одбрани полиса сматрало се код Хелена за основну грађанску врлину. И заиста, градови-државе нису имали плаћену војску. Грађани су, у случају војне угрожености, узимали оружје и борили се – најчешће као пешаци и морнари. Пораз у рату, у античком свету, најчешће је значио не само губитак политичке слободе, већ и губитак имовине, личне слободе и породице. Пораз у рату могао је водити не само институционалном, већ и физичком уништењу неке заједнице. Отуда је основна претпоставка за опстанак заједнице била приврженост њених чланова, спремност грађана да се жртвују како би се заједница војно одбранила.

Култ жртве за отаџбину посебно је био развијен у Спарти. „Кад човек постојано остане у првом реду”, пева лакедемоњански елегичар *Тиртеј* (*Τυρταῖος*, друга половина 7. века пре Христа),

„а не помисли да окрене леђа у срамно бекство, него храбро излаже груди не жалећи живота и још срчаним речима подстиче ратног другара”, онда је то „врлина (ἀρετή)”, „то је заједничка дика и за државу и за цео народ” (фрг. 9, прев. у Ђурић, 1976: 62). Онога „кога је као храбра јунака и борца за отаџбину и за децу погубио љут Ареј” (бог рата), њему „никада ни слава ни име не гине дично, него је бесмртан он, мада га покрива хум”. Онога, пак, који успешно одбрани отаџбину и још при том остане жив, чека слава и поштовање: „сви га једнако славе, младићи и старине часне”, „сви младићи на стоцу, вршњаци и старији људи, устају са својих места када се појави он”, а „буде ли стар, за њега се тада сви грађани брину”. Тиртеј зато закључује да „таквој врлини попети се на врхунац нека тежи сада свако”!

Али, одбрана полиса није само одбрана његовог физичког опстанка. То је истовремено и одбрана његових установа, обичаја и културе. Зато је патриотизам свесна љубав према читавој култури живота која постоји у граду-држави. То је поента чувене Периклове „Надгробне беседе” (Тукидид, *Пелопонески рат*, књ. 2, од. 60-64). На гробу палих суграђана *Перикле* (Περικλῆς, 495-429 п. Х), објашњава „каквим смо политичким и моралним начелима ову државу учинили великом”. Атина, дакле, наглашава Перикле, није велика само због богатства и снаге оружја, већ и због њених нарочитих установа на које грађани треба да буду поносни, да их воле и свесно бране. „Ми имамо устав који није грађен ни по каквом калупу суседних народа”, вели Перикле, а „државна управа није усредсређена у рукама малога броја, него у рукама већине”. Зато се „наша владавина, зове народна влада (демократија)”. Такође, објашњава овај атински вођ, „у приватним пословима влада за све равноправност по закону, а што се тиче јавног живота, свако се, према томе како се ко у чему одликује, бира у државну управу, не зато што је члан неког сталежа, него по својој личној заслуги”. То је оно што Атинињани бране у Пелопонеском рату, то је основни садржај атинског патриотизма.

Но, не само политичке и друштвене установе, већ и обичаји и култура свакодневног живота драгоцености су које сваки Атињанин треба да буде свестан, када се пита зашто треба волети и бранити отаџбину. „И као што у јавним пословима влада у нас начело

слободе, исто тако и у свакодневном приватном саобраћају нема никаква сумњичења: нема у нас никакве срџбе на свога ближњега ако он што до миле воље ужива; (...)А што се тиче начина образовања, док се други већ од младости челиче у мужевности напорним вежбањем, ми, ако и живимо неусиљено, ипак зато храбро срећемо у опасности против једнако јаког непријатеља. (...)С друге стране, дајемо духу обилата одмора од напора, јер смо установили различне игре и свечаности, а домаћи живот украсили лепим уредбама, тако да свакодневно уживање свега тога гони сваку суморност". „За такву отаџбину, ето", каже Перикле на крају, „ови овде у јуначком боју погинуше а не дадоше да им је ко отме, па се с правом и од преживелих очекује да ће и они радо за њу поднети све напоре и опасност". Јер, у Пелопонеском рату, по Периклу, бране се не само атинске зидине, већ и цела култура, која пребива у њима. Зато је атински патриотизам не само војни, економски и политички, већ и културни.

Велики атински философи, Сократ, Платон и Аристотел, и сами су узимали полис као највишу људску заједницу. Полис као политичка, економска и културна заједница својом вредношћу надмашује сваког појединца. Живот ван те заједнице је бесмислен, невредан. Зато је осећај привржености полису нешто што је саморазумљиво, природно, неупитно. Сократ (Σωκράτης, 470-399 п. Х) пре испија отров, него да прекрши атинске законе или да оде из Атине. Платон (Πλάτων, 427-347 п. Х) захтева да грађанин полиса који се предао непријатељима буде остављен победницима као њихов роб, „да раде са заробљеником шта желе", зато што је тај грађанин више волео сопствени живот од полиса (*Држава*, 468а). А Аристотел (Αριστοτέλης, 384-322 п. Х), човека дефинише управо као „биће полиса" (ζῷον πολιτικόν; *Политика*, 1253а), додајући да изван њега могу живети само звери или богови. „Држава (полис) је по својој природи изнад породице и сваког од нас појединачно, јер је целина нужно важнија од делова", изричит је Аристотел (Пол. 1253а). И као што је полис нешто природно и саморазумљиво, тако је природна и саморазумљива љубав према њему.

Али, криза полиса, у 4. веку п. Х, довела је и до преиспитивања самог појма „домовине" и односа према њој. У интелектуалним круговима хеленског света све се више шири уздржаност, па и

равнодушност према сопственом полису, као и проширење појма „домовина” на цео свет. Један од представника таквог схватања је стоичар *Епикур* (Επίκουρος, 341-270 п. Х). Епикур се родио четири године пре битке код Херонеје, која је практично означила крај суверености грчких градова-држава. Полиси су дотле већ изгубили штошта од својих посебности, како у погледу установа, тако и у погледу обичаја и културе. Са слабљењем заједнице слабио је и осећај привржености. Епикур отворено изражава овај нови атомизовани индивидуализам, који је уздржан према полису, као и према обавезама грађанина према граду-држави. За Епикура држава није, као за Сократа, Платона и Аристотела, морална заједница кроз коју се појединац једино може изградити као морално биће. Она је само спољашња сила, која пре узнемирава и унесрећује, него што морално уздиже. Грађанин треба да учествује у јавним пословима само онолико колико збиља мора, док истинску срећу и мир може наћи само у себи. „Живи у осамљености” (λάθε βίωσας), заповеда Епикур (Ђурић, 1976: 452). То значи не само избегавање јавног живота, већ и став равнодушности за државу и заједницу. По први пут, код Епикура и осталих стоичара, баш као и код киника (Антистен [Ἀντισθένης, око 445–око 335] и Диоген [Διογένης ὁ Σινωπεύς, око 412–323]), уобличује се тврдња да појединац има првенство над заједницом. Сами темељи патриотизма тиме бивају уздрмани.

Са стварањем светских царстава, каква су оно Александра Великог (4. век п. Х) и Римско (1. век п. Х. – 4 в), нестаје однос који је потојао између грађанина и полиса. Заједницу више не чине грађани-браниоци (војници), већ је чине владар, професионална војска и маса цивила. Патриотизам више није потребан нити због одбране, нити због успешног рада установа. Професионализација војске и централизација државне моћи учинили су патриотизам излишним. За многе поданике таквих царстава „домовина” више није πόλις већ κοσμόπολις, екумена (οἰκουμένη), заједница људског рода („*communis humani generis*”), како каже Кикерон (Marcus Tullius Cicero; 106-43. п Х; Cic. *De fin.* II 162; Ђурић, 1976: 481).

Али, распад светског царства, какво је било Римско, не доноси аутоматски и обнову патриотизма. Захваљујући напретку војне технологије (види Антонић, 1995: 210-213) основ средњовековних

војски након 5. века није пешак, већ оклопљени коњаник. Коњ и челично наоружање су веома скупи. То води стварању посебног staleжа војника-племића. Они чине заједницу са владаром на основу личног односа. Отуда ратници-господари не морају бити привржени средњовековној држави на основу заповести патриотизма. Њихова лојалност краљевини долази као израз личне оданости суверену, учинак поштовања заклетве коју су непосредно дали краљу. То је више ствар њихове сталешке (витешке) части, него оданости земљи, народу и друштвеним установама.

Отуда у раном средњем веку, како нас извештава Хајзинха (1996: 19), реч *patria* у целој Западној Европи већма означава за-вичај, родни крај, грофовију у којој неко живи, него краљевину-државу. Патриотизам нема друштвену функцију не само у staleжу ратника-господара. Он је нема ни у staleжима духовника, интелектуалаца (правника, лекара, професора), или трговаца. Границе језика школског образовања тих staleжа, границе њихове цркве и њихових трговачких области далеко надмашују границе краљевина. *Еразмо Ротердамски* (Desiderius Erasmus Roterodamus, 1466-1536) још у 16. веку сматра да је земљак (*homopatrid*) „свако ко је упућен у свима заједничку тајну муза” и да је „мудрије свет сматрати заједничком домовином свих” него инсистирати на привржености појединим краљевинама или кнежевинама (нав. према Хајзинха, 1996: 41; 42).

Рађање модерног грађанског друштва, међутим, обновиће у Европи друштвену функцију патриотизма. Патриотизам ће поново постати грађанска врлина. Француска револуција (1789) истаћи ће као свој идеал нацију-државу састављену од грађана–управљача одн. грађана-војника. У миру, грађанин Републике учествује у доношењу одлука (гласањем на изборима) или у раду републиканских установа (као одборник, поротник или посланик). У рату, грађанин Републике узима пушку у руке, облачи униформу и спреман је да се жртвује за Републику. Француска револуција, стога, проширује право гласа за мушкарце и уводи војну обавезу (1793). Али, патриотизам није само оданост Француској, он је и оданост грађанским слободама и републиканским установама. Овакво значење републиканског патриотизма у Француској постоји већ од Монтескијеа (Charles-Louis de Secondat Montesquieu,

1689-1755; Levy, 2004). Али, слично значење појам патриотизам у 18. веку поприма и у Британији (Хајзинха, 1996: 55-6), а посебно је развијено у Сједињеним државама. Тамо, уочава Токвил (Alexis de Tocqueville, 1805-1859) републикански патриотизам се раширено схвата као делатно упражњавање демократског грађанства (Токвил, 1990).

У деветнаестом веку, пак, патриотизам је у свим европским државама-нацијама већ устоличен као основна грађанска врлина. Национална привреда, национална политика и национална култура јачају функцију патриотизма као грађанске лојалности и друштвене интеграције. Патриотизму се посебна пажња посвећује у школству, којим управља држава. Да би се ова врлина учврстила и развила, будући грађани се упознају са патриотском (родољубивом) националном књижевношћу, али и са класичним (грчко-римским) наслеђем које је, због своје природе, као што смо видели, погодно за патриотско васпитање.

Међутим, уз патриотизам, који се општеприхваћено сматра као позитивно осећање, упоредно се, као раширени феномен, јавља и једно негативно осећање - *национализам*. Иако се у енглеском језику нека значења речи „национализам” подударају са појмом патриотизма, у већини других језика национализам је сентимент одбојности (па и мржње) према другим нацијама. То је презриво потцењивање, или чак потпуно порицање, туђих држава, нација или култура (Хајзинха, 1996: 9; Кеџмановић, 2004)⁴². Између патриотизма и национализма почиње да осцилира читав политички и културни живот Европе 19. и 20. века.

Јачање светског саобраћаја и трговине, нарочито током тзв. првог таласа глобализације (1870-1914), погодовало је развоју међународних пословних, политичких и културних веза. У делу пословне и културне елите јача осећање космополитизма. Оно свој теоријски основ тражи у моралном и епистемолошком универсализму. То је

⁴² Постоји и једно другачије разликовање патриотизма и национализма, на које наилазимо, рецимо, код Приморца (2002). Патриотизам је, по том виђењу, приврженост отаџбини, држави-нацији („домољубље“), а национализам приврженост нацији као етничкој групи („родољубље“). Ипак, ово разликовање је ретко у иностраној литератури, мада се код нас све чешће јавља (види, рецимо, одредницу „патриотизам“ у српској верзији „Википедије“).

схватање да, у моралним и сазнајним недоумицама, комуникацијска заједница у оквиру које се одговара на питање „шта је добро” и „шта је истинито”, није ова или она нација, већ цело човечанство. Уз то, поједини политички покрети отворено заступају становиште космополитизма (интернационализма). Ово посебно важи за крајњу левицу (комунисте). „Комунистима се пребацује да хоће да укину отаџбину, народност”, пишу *Карл Маркс* (Karl Marx, 1818-1883) и *Фридрих Енгелс* (Friedrich Engels, 1820-1895) у 2. глави *Манифеста комунистичке партије* (1848). Али, „радници немају отаџбине. Њима се не може узети оно што немају”.

Први талас глобализације имао је и своје ружно лице. Реч је о безобзирној колонизацији и експлоатацији готово свих афричких и азијских народа. То је, током 20. века, неминовно водило јачању национализма на овим континентима. Уз то, и европски национализми били су, у првој половини 20. века, и те како живи. Управо су они узроковали избијање оба светска рата. Европски национализми доживљавају свој врхунац у нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији. Чак и у појмовном смислу национализам потискује патриотизам. Као што указује *Вироли* (1996), за фашисте је једино прихватљив национализам, као безусловна „приврженост нацији, раси и одбрани сопствене расе”. Зато у главним делима фашистичке културе, као што су *Enciclopedia italiana* и *Dizionario di politica*, одреднице „отаџбина” и „патриотизам” уопште нису постојале (*Вироли*, 1996).

Слом читаве националне заједнице у Немачкој 1945. отворио је питање садржаја немачког патриотизма. *Јурген Хабермас* (Jürgen Habermas, 1929-) ствара појам „уставног патриотизма” (*Verfassungspatriotismus*). То је приврженост грађанина уставној, демократској републици (*Habermas*, 1992). Универзални принципи слободе и демократије оваплоћени су увек у некој конкретној заједници, каква је и Савезна Република Немачка. Волети отаџбину значи волети ову, сасвим одређену Републику, као место слободе и једнакости. За Немце, уставни патриотизам подразумева понос што су изградили и очували демократске установе које су преживеле нацизам. Савремена немачка демократија рођена је из пепела Аушвица и патриоте треба да буду одане *тој* републици, нацији грађана (*Staatsbürgernation*), не било којој Немачкој.

Хабермас је критикован због одвајања Републике од нације (види Вироли, 1996). Уобичајени тип западног националног идентитета јесте синтеза универзалистичких начела грађанства и конкретног етно-културног садржаја. Зато ниједан патриотизам није везан само за формално-правни појам устава. Грађанска солидарност никада не почива само на оданости уставу, она је увек и осећај припадности заједничкој култури и историји. У срцу грађана, патриотизам и остале грађанске врлине не живе само зато јер их подупиру универзалистичке политичке вредности. Оне живе и као плод поистовећења са посебном културом једног народа, са целокупним светом живота који се одвија у некој заједници. Периклов Атињанин не воли и не брани само демократске установе, већ и Акропољ, Пиреј, Агору, своје позориште, своју пијаци, начин на који се у Атини облачи и говори... Тако и Хабермасов Немац не може да воли и брани само *Grundgesetz* (Устав Немачке, донет 1949). Он треба да воли и брани Немачку, са свом њеном историјом, са свим њеним врлинама и манама. То не значи волети мане, то не значи волети зло у историји. То значи бити Немац који је разумео поуке историје, који је као традицију и културу задржао оно најбоље и који је сада одан тој новој Републици, *немачкој* Републици.

Дискусија о патриотизму добија нове облике након урушавања комунистичког блока и победе Запада у Хладном рату. Тиме отпочиње други талас глобализације (од 1989. до данас). Његов учинак је убрзани развој наднационалних структура (ЕУ), као и јачање транснационалних елита (види Антонић, 2006а). У атмосфери политичке, економске и културне глобализације, отвара се питање - шта даље са патриотизмом? Наиме, стварање наднационалних економских, политичких и културних структура водило је „десуверенизацији” националних држава. Главне политичке и економске одлуке све се мање доносе на националном, а све више на регионалном или транснационалном нивоу. Многи се питају може ли демократија опстати без националне државе, без Републике? И, ако нема Републике, па онда ни патриотизма, може ли уопште бити грађанске врлине? Да ли може постојати тако нешто као што је “космополитска демократија” (Хелд, 1997; Бурдије, 1999; Giddens, 1999)? И, како таква демократија може постојати,

а да не постоји Република? Не улазимо ли, опет, у доба универзалног Царства, које ће, као и у Антици, означити крај и патриотизму, и демократији?

Да одовор на ово последње питање може бити потврдан видимо код неких савремених социолога. Они мисле да данашњим светом већ владају наднационалне елите. То што у политичком смислу још нема универзалног Царства, не значи да га нема у социолошком. Елите тог светског царства већ владају националним друштвима. Оне су у основи недемократске и неодговорне. „Њихова лојалност – ако тај израз у овом контексту већ сам по себи није анахрон – јесте интернационална, а не регионална, национална или локална. (...) Патриотизам свакако не заузима неко високо место на њиховој лествици врлина. Питање је да ли они себе уопште сматрају Американцима”, каже *Кристофер Лаш* (Christopher Lasch, 1932-1994), анализирајући стање у САД (Лаш, 1996: 37; 11). Сличан опис неодговорне и недемократске светске елите даје и руски социолог *А. С. Панарин* (Александр Сергеевич Панарин, 1940-2003). Савремене елите су изашле изван домаћаја националне контроле и доносе одлуке иза леђа локалног становништва. Везале су своју судбину за глобални систем, не за народ. Елита не само да напушта месно становништво, она га и презире. „Причају о непоправљивој лењости „овога” народа(...), бесне против пропадања морала(...), дрече о лумпенској психологији нижих народних слојева” (Панарин, 2001). Стога је прва тачка отпора *морална* рехабилитација народа, одбрана његовог достојанства и вредности. То је нови патриотизам, другачији од досадашњих. Он почива на редифиницији заједнице и стварању нове елите, као и на и обнови комунитарног система вредности.

Уместо егоизма и уздизања атомизоване индивидуе изнад заједнице, Панаринов нови патриотизам подразумева систем вредности који афирмише солидарност са ближњим и приврженост заједници. Ни једна заједница није могућа ако њени чланови не признају преимућство заједничке добробити над коришћу појединца. Глобална елита шири културу (идеологију) која тврди да је појединац важнији од заједнице; да је држава само „сервис грађанина”; да су права обавезна и неупитна, а дужности ствар избора и подложне нагодби; да се не сме очекивати жртва појединца

за заједницу и да свако ко то захтева угрожава неко право и слободу; да се општа пријатност живота и састоји у живљењу без ограничења, без дужности, без одговорности, у вечитој садашњости. За глобалистичку елиту заједница више заправо и не постоји – осим као опште и необавезујуће човечанство. Човек, који је поред нас, сада је ту, али већ сутра наш ближњи биће неко други. Зашто бисмо с њим били солидарни? У вечно површном општењу сусрећу се само странци, осуђени да се никада више не сретну. То је идеологија „индивидуума без заједнице”. Али, ако нема заједнице, нема ни демократије; онда нема ни грађанина; онда нема ни слободе.

Расправа о патриотизму

У таквој друштвеној атмосфери патриотизам је све више предмет дискусије, оспоравања и одбране. Напади на патриотизам иду у неколико праваца. Често се, рецимо, може чути изрека да је „патриотизам последње прибежиште никоговића” (patriotism is the last refuge of a scoundrel). Ова изрека приписује се Семјуелу Џонсону (Samuel Johnson, 1709-1784), енглеском књижевнику и публицисти. Она треба да значи да они који се позивају на патриотизам најчешће имају нечасне намере, да су морално сумњиви. Ипак, ваља рећи да се ова Џонсонова изрека не односи, као што се обично мисли, на сваки патриотизам. Џонсон је, током седме деценије 18. века, написао серију критичких чланака. Један од њих, „Патриота” (*The Patriot*, 1774), напада „лажни патриотизам” (false patriotism). Мета Џонсонове критике посебно је министар Џон Стјуарт (John Stuart), тачније његово нечасно заклањање иза патриотизма. Џонсон се супротставља „самопрокламованим патриотама” (self-professed Patriots). Међутим, треба рећи да, без обзира на то, Џонсон и даље високо цени оно што сматра „истинским патриотизмом” (true patriotism; Griffin, 2005: 21).

Критичари патриотизма такође често тврде да је он само врста колективног егоизма. Такво образложење изнео је још 1900. године *Л. В. Толстој* (Лев Николаевич Толстой, 1828-1910). Претпоставити своју земљу туђој најчешће значи моралну пристрасност, која се по правилу завршава посезањем за добрима других. Стога је рат природни исход патриотизма (Толстой, 1900). Данас

нарочито „либерални моралист” (liberal moralist) оптужује патриотизам као морално проблематично становиште. Морал, наимае, увек почива на универзализацији поступака и правила. Он је такав како у својој деонтолошкој варијанти („делуј тако да максима твоје воље може постати принцип општег законодавства”), тако и у својој утилитаристичкој верзији („највише среће за највећи број људи”). У обе варијанте, заједница у оквиру које се врши универзализација јесте човечанство, не нација или држава. Зато је патриотизам, који даје предност партикуларној заједници, заправо морално неприхватљив (Клампер, 2004). Штавише, у моралном смислу, нема суштинске разлике између патриотизма и расизма (Gomberg, 1990: 146). Оба становишта оправдавају пристрасност према једној групи људи, односно искључивост према другој.

Браниоци патриотизма имају различите стратегије одбране од оваквих напада. Једну од њих налазимо код *Стивена Натансона* (Stephen Nathanson). Она почива на разликовању две врсте патриотизма: екстремног и умереног. Екстремни патриот сматра да је за отаџбину дозвољено урадити све. То јесте становиште аморалности према онима изван заједнице. Насупрот њему, умерени патриота уважава границе морала. Он је пристрасан према својој отаџбини само у мери у којој то није кршење универзалне праведности и општељудске солидарности (Nathanson, 1989: 538). Као што смо према својој деци пристрасни, али не по цену да туђу децу тучемо и убијамо, тако је и патриота пристрасан према својој отаџбини, али не по цену да туђе земље пљачка и уништава (Nathanson, 1989: 538). Тврдња да је сваки патриота у основи неморалан, једнака је тврдњи да је такав и сваки брижни и добар родитељ.

Другу стратегију одбране патриотизма заступа *Игор Приморац*. Он се залаже за неговање особене врсте републиканског патриотизма – „етичког патриотизма”. Такав патриотизам не наглашава само демократију и слободу које су отелотворене у установама поретка (уставу). Он посебно инсистира на моралности. Као што је свака Република реално место егзистенције људских права и демократије, тако је и свака држава реално место остваривања универзалног морала и праведности. Али, универзалне вредности слободе, демократије и морала ни у једној заједници нису до краја и у целости остварене. А одбрана и унапређење тих вредности

тешко да се могу вршити на универзалном, светском нивоу. Ми најбоље познајемо прилике у заједници у којој живимо, њене моралне проблеме и изазове. Зато је наша морална дужност да управо у тој заједници унапређујемо моралност, слободу и демократију. Патриота, дакле, треба да се усредсреди на моралну добробит властите земље и политичке заједнице, на њен морални идентитет и интегритет. Он се труди да се његова отаџбина у моралном смислу уздигне, делатно учествујући у изградњи праведног, хуманог и мирољубивог друштва (Приморац, 2004).

Трећу стратегију заступа *Јаел Тамир* (Yael Tamir). Она сматра да кад год постоји заједница, постоји и пристрасност. Разлика између чланова неке заједнице и нечланова управо је у томе што обавеза солидарности постоји само у односу на прве. Либерални моралиста, наравно, може критиковати патриотизам због таквог искључивања не-чланова из заједнице солидарности. Али, реална консеквенца те критике може бити само захтев за укидање свих заједница осим једне, универзалне, општечовечанске. Ако се, међутим, то захтева, онда се поступа једнако другим идеалистима (фундаменталистима, радикалима). Они, наиме, имају универзални лек за све, који се при том може применити само уз насиље. Комунисти су, рецимо, сматрали да је универзални лек за све друштвене бољке укидање приватне својине. Али, терапија таквим леком произвела је насиље. Једнако тако, укидање националних држава не може се спровести без новог насиља. Ако се такво универзално насиље не жели, не може се одбацити патриотизам, који је природан израз осећаја солидарности чланова сваке заједнице (Тамир, 2002: 12-13; 210).

Сличну стратегију одговора налазимо и код *Јована Бабића* (1995). По њему, либерални моралиста оспорава право патриоти да своју заједницу и људе из ње ставља изнад других. Он од људи захтева да се једнако односе према своме, као и према туђем. Последица таквог захтева може бити или равнодушност према свему (јер је све „туђе”), или мешање у све (јер је све „моје”). Док либерални егоиста бира прво, либерални моралиста бира другу опцију. Критикујући сваки патриотизам, либерални моралиста заправо жели да свакоме прописује шта ће осећати, како ће вредновати и шта ће радити. „А онда за последицу имамо општи

патернализам” (Бабић, 1995: 174). И уколико тај патернализам само може бити подупрт силом, доспевамо до права на интервенцију, на насилно мешање у све односе. Занимљиво је да је Јован Бабић на овакву консеквенцу указао четири године пре него што је НАТО, подупрт управо разлозима либералног морализма, прогласио право на „хуманитарну интервенцију” и отпочео бомбардовање Србије.

Коначно, пету стратегију одбране патриотизма заступа *Еласдер Мекинтајер* (Alasdair MacIntyre, 1929-). Он мисли да је патриотизам однос који се не може свести само на морал. Морални интерес је само један од легитимних интереса. Осим њега постоје и културни, економски или политички интереси. Рећи да су само морални интереси легитимни значи редуковати све вредности на једну. То је исто као захтев материјалистичких фундаменталиста да једина вредност, које се људи држе, мора да буде економска корисност. Али, патриотизам, као и сваки други сложени однос, није приврженост заједници нити само из користи, нити само из културних разлога, па не може бити ни само из морала. То је сложена веза у чијој основи се не налази само интерес, већ и – љубав (Мекинтајер, 1998).

Патриота је, изворно, „онај који воли отаџбину” (*patriae amans*). Стога је у основи патриотизма више љубав, него интерес. Грешка је либералних морализатора, али и републиканских патриота, што отаџбину, као сложену духовну, културну и емотивну заједницу хоће да сведу само на заједницу једног интереса (макар то био и морални или демократски). Патриотизам није захвалност због примљених материјалних благодети (материјалистички патриотизам), нити захвалност због јамства грађанских и политичких слобода (републикански патриотизам), нити захвалност због оваплоћења морала (етички патриотизам). За сва три становишта заједничко је то да захтевају да се отаџбина воли само у једном њеном, најбољем облику. То би било исто као када би прописали детету да воли своју мајку само ако је она богата, лепа или морално беспрекорна. Мајка се воли и када је несавршена. Баш као и отаџбина.

Функција љубави према отаџбини, објашњава Мекинтајер, важна је због захтева за жртвовањем. Само љубав може бити трајни мотив да се подносе жртве. А у несавршеном свету какав је наш, жртвовање за заједницу основни је начин да она преживи.

Либерални моралиста полази од претпоставке да у свету нема непомирљивих и искључивих интереса. Он не види да неки од тих искључивих интереса могу чак бити и радикално егзистенцијални. Мањак ресурса у прошлости доводио је до очајничких борби за преживљавање. Ништа нам не јамчи да тако неће бити и у будућности. Можемо лако замислити две заједнице које се боре око истог ресурса (рецимо, питке воде), при чему ресурс омогућава преживљавање само једне заједнице. Либерални моралист, који би ову друштвену ситуацију посматрао само са становишта универзалног морала, тврдио би да ресурс не може да припадне никоме, односно да припада обема земљама подједнако. У том случају, међутим, резултат би био смрт обе заједнице. Патриотизам, међутим, даје недвосмислену предност својој заједници. Заједница са више људи спремних да се за њу жртвује највероватније би победила у сукобу са супарничком заједницом. И победници би преживели (Мекинтајер, 1998: 455).

Либерални концепт моралности, дакле, функционише само тамо где су интереси узајамни, ускладљиви, где практично већ постоји или може постојати заједница интереса. Патриотизам, пак, функционише тамо где се интереси искључују, где су они у сукобу, где само један интерес може бити задовољен. Реални патриотизам, како се може назвати овај Мекинтајеров, не може бити сведен ни на Натансонов умерени патриотизам. Натансонов облик привржености заједници подразумева поштовање граница морала. То значи да ће, у сукобу своје и туђе заједнице, умерени патриота увек бити на страни оне заједнице која свој захтев темељи на јачим моралним начелима. У моралном смислу то је исправно. У егзистенцијалном, политичком смислу, то може бити кобно. Водећи се логиком Мекинтајеровог размишљања можемо конструисати следећи случај. Претпоставимо сличну ситуацију оној коју је као пример узео Мекинтајер, наиме ситуацију у којој неког ресурса има само за преживљавање једне заједнице. Али, претпоставимо овога пута да тај ресурс не припада нашој, већ туђој заједници. Заједница састављена од умерених патриота не би желела да отима туђе и умрла би. Она пак састављена од реалних патриота, била би вођена својим нагоном за преживљавање, вероватно би пропустила у борбу и можда преживела. То свакако не би било морално.

Али, у егзистенцијалном смислу било би вероватно дозвољено. Треба подсетити да је чак и Кант (Immanuel Kant, 1724-1804) допуштао да у таквим околностима не мора да важи уобичајени грађански морал. Наиме, објашњава Кант, у случају да двојица бродоломника, одраслих мушкараца, имају даску довољну само једном да преживи, није недопуштено да се један од утопљеника силом избори за живот (Kant, 1790). Та врста егзистенцијалног права управо је оно на шта се позива и Мекинтајеров „реални” патриотизам.

Треба рећи да је по Мекинтајеру егзистенцијални моменат важан и због границе унутрашње критике стања у некој заједници. Реални патриотизам не значи бити против сваке критике сопствене земље, поготово не против оне која се односи на власт, распоред моћи, економску или међународну политику владе итд. Али, одбрана земље, ако је она услов да заједница преживи, за патриоту свакако не може бити предмет оспоравања. Поготово је то недозвољиво у критичним ситуацијама. Јер, једино је одбрана и преживљавање властите заједнице она вредност према којој је патриоти дозвољено да буде некритичан (Мекинтајер, 1998: 462). Наиме, у тренутку када је егзистенција заједнице угрожена, добар патриота се не пита да ли је треба бранити или не. Зато Мекинтајер и каже да „добри војници не могу бити либерално настројени” (Мекинтајер, 1998: 466).

Ако пак нека политичка заједница, у којој либерални моралисти чине већину, буде нападнута, Мекинтајер сматра да ће она тешко преживети. „Политичко преживљавање било које политичке заједнице у којој је либерални морал стекао широку популарност зависи од тога да ли у тој заједници има довољно младих људи и жена који одбацују такав морал” (исто). Штавише, либерални морал, са својим инсистирањем на правима, а запостављањем дужности, као и са својим атомизованим индивидуализмом, растаче заједницу и кида њене природне везе у њој. И баш као што либерални моралиста закључује да је патриотизам, због његове пристрасности и искључивости, непрестани извор „моралне” опасности, тако и реални патриота може да закључи да је либерални морал, због његове саможивости и нелојалности заједници, непрестани извор социјалне и моралне кризе, и, у крајњем, један од узрока могуће егзистенцијалне угрожености заједнице (470).

Закључак

Из овог прегледа видљиво је колико је патриотизам сложена појава и сложено друштвено становиште. У њему, на једној страни, налазимо љубав, која је често слепа, као и свака друга истинска љубав (Кецмановић, 2004) и која подразумева једну меру себичности и искључивања. Али без те љубави не би се могла остварити једна од главних функција патриотизма – спремност на жртвовање ради опстанка заједнице. Са друге стране, у патриотизму постоји и једна мера рационалности, разборитог увиђања да знатан део властитих интереса зависи од заједнице и њених квалитета. Ти квалитети су како економско благостање, тако и демократски поредак, култура и моралност. Овај део феномена патриотизма функционално је важан у мирним временима, када егзистенција заједнице није угрожена. Јер, када је живот обезбеђен, у први план долази квалитет живота. Када је заједница безбедна, одбрана губи првенство, а на значају добијају уређеност и благостање.

Зато су у патриотизму, као сложенем феномену, и могућа различита друштвено прихватљива становишта - од безусловног патриотизма, који одликује патриотизам у тешким временима, до условног патриотизма („умереног”, „републиканског”, „етичког”...), за који је својствен рационални интерес. Такође, са слабљењем друштвеног значаја државе-нације као заједнице, слаби и осећање патриотизма. У савременим друштвима не само да је све више условног патриотизма, већ се и тај блажи облик патриотизма повлачи пред космополитизмом. Да ли нестанак патриотизма означава и нестанак Републике, а нестанак Републике значи и нестанак демократије, показаће тек будућност.

Ипак, није искључено да, ако у таквој будућности демократија и преживи, сам патриотизам задобије неки нови и, можда, неочекивани облик.

„МРЕЖА ШКОЛСКИХ ДРУГАРА” У ПОЛИТИЧКОЈ ЕЛИТИ СРБИЈЕ

У пролеће 2004. године упознао сам једног овдашњег политичара, нешто млађег од мене (рођен је 1965)⁴³. Био је народни посланик, а убрзо затим постао је и министар. Причао ми је о начинима на који се улази у врх политике и о различитим економским могућностима које такве позиције пружају. Једна реченица ми се урезала у памћење: „У овом граду није важно који факултет си завршио, ни ко су ти родитељи, па чак ни којој странци припадаш. Најважније је с ким си ишао у гимназију”.

Он сам је похађао Трећу београдску гимназију (у Његошевој), али је сматрао да би много бољу каријеру направио да је ишао у Пету гимназију (у Гарашаниновој), или још боље у Прву гимназију (у Цара Душана). „Најчвршћа пријатељства се склапају у средњој школи”, објаснио ми је, „а у политици или бизнису поуздани пријатељи су битни. Зато је важно у којој си гимназији био”.

Ја сам ишао у Десету београдску гимназију и никад из тог угла нисам посматрао ствари. Десету гимназију, која се није баш налазила међу елитним београдским средњим школама, одабрао сам зато што ми је била удаљена само пет минута хода од куће. Признајем да нисам баш имао много другова у њој, а и оне које сам имао одавно сам престао да виђам. Зато је моје искуство социјалне промоције било нешто другачије од оног што сам га управо чуо од саговорника. Ипак, сетио сам се социолошке појаве зване *мрежа школских другара* (old boy network). Зато ми се размишљање овог политичара није учинило незанимљивим. Када је пак, пре годину дана, опозициона штампа почела да пише о убрзаном повећању прихода фирми чији су власници добри

⁴³ Реферат са научне конференције *Елите у постсоцијализму*, организатор Социолошко друштво Србије, 16. октобра 2010, штампано у *Национални интерес*, год. 6, vol. 9, бр. 3, стр. 329-350.

пријатељи Председника републике (Мрдић, 2009), сетио сам се поменутог разговора. „Можда се може поставити теза о `мрежи школских другара` у политичкој елити Србије?“, помислио сам. „Морам то једном пажљивије да испитам“. Одлука нашег Друштва да уприличи скуп о елитама пружила ми је, ето, прилику да ову тезу проверим.

Појам „мреже“

„Мрежа школских другара“ је британски идиом који означава социјалне или пословне везе које постоје између некадашњих питомаца угледних приватних школа, попут Итона (Eton), или Оксфорда и Кембриџа (Oxford and Cambridge University). Те мреже омогућавају њиховим припадницима лакши улазак у елиту, или лакши останак на елитним позицијама, без обзира на притисак конкуренције. У социологији, овај појам се користи како би се описале привилеговане социјалне или економске трансакције унутар истих кругова елите, као и начини искључивања супарника и одржавања традиционалних структура моћи (Browne, 2005: 308).

Овај појам се нарочито користи у социолошким истраживањима елите преко социјалног залеђа и образаца регрутације њених припадника. Та истраживања почивају на идеји да је рационална основа „мреже школских другара“ социјално-психолошка чињеница да заједничка друштвена и образовна основа омогућава кохезију сваке групе, па и елитне, и да се кохерентније групе могу боље организовати. А у борбама за моћ и новац, као и у свакој другој борби, организованије групе су увек у стању да надмаше слабије организоване конкуренте.

Један од класичних представника овог приступа је Пол Ферис и његова књига *Sutti* (Ferriss, 1962). Ферис је истраживао “везе школских другара” које постоје међу запосленима у финансијском средишту савремене светске привреде – у лондонској четврти Сити. Велики део финансијског, а нарочито берзанског пословања почива на усменим обећањима. Зато је веома важно бити препознат као део заједнице, као неко ко је „наш” и стога му се може веровати. Томе служе знаци који уливају сигурност –

исти жаргон који се користи, истоветне фразе, акценат, гестови, начин облачења, израз лица, чак и врста шале... Ферис показује пресудност личних контаката у каријери финансијске елите Британије, што је била само потврда једног ранијег догађаја. Наиме, септембра 1957. избила је афера са прворазредним (најсигурнијим) вредносним папирима који су куповани само дан пре него што су банке подизале интересну стопу. Јавност је тада сазнала за „преклапајуће директоре”, људе који се налазе у управним одборима више важних установа. То им је давало прилику да сазнају важне и пословно корисне податке. Овим питањем позабавили су се Липтон и Вилсон у раду *Социјално залеђе и везе “врховних одлучилаца”* (Lupton and Wilson, 1959). Проучавајући финансијску елиту из Ситија, они су открили да се она састоји из 23 породична дрвета, да потиче из шест водећих британских школа, и да то елитно језгро даје 66 посто директора британске централне банке (Bank of England) и 43 посто директора осталих банака и компанија из Ситија (Lupton and Wilson, 1959).

Дакле, шест водећих британских школа давало је језгро британске финансијске и политичке елите. Њихова лична пријатељства, стечена током школовања, омогућавала су стварање кохерентних група, а познанства и усвајање општих норми понашања јамчили су одбијање спољашњих конкурената, односно њихово препознавање и искључење као вансистемских „улеза”.

Сличну функцију имају у САД како елитни универзитети, попут Јејла (Yale), Принстона (Princeton), Корнела (Cornell), Пена (Penn), Брауна (Brown), Харварда (Harvard), тако и студентски клубови („братства”) који у оквиру њих делују. Један од најпознатијих таквих клубова јесте дружина „Лобања и кости” (Skull & Bones), са Јејла. Братство⁴⁴ је основано 1832. године и прима само по 15 студената у свакој генерацији. Чланови се бирају из редова оних који највише обећавају, дакле, не само међу децом из богатих породица, већ и међу најистакнутијим активистима Политичке уније Јејла. Млађи чланови клуба, кроз посебне ритуале иницијације доказивања привржености, стичу осећај припадања заједници и међусобне блискости. Обавеза чланова је да се не хвале

⁴⁴ До 1991. чланови клуба су били само мушкарци.

припадношћу братству⁴⁵, а само друштво ретко има више од 800 живих чланова (тренутно се процењује да их има око 500). Чланови се међусобно потпомажу у освајању највиших друштвених позиција – од председника, преко шефова кабинета, судија Врховног суда, директора великих компанија, до сенатора и конгресмена.

Сматра се да су братству „Лобања и кости” припадали амерички председници Вилијам Тафт (William Taft; био председник 1909-1913)⁴⁶, Џорџ Буш старији (George H. W. Bush, председник 1989-1993), Џорџ Буш млађи (George W. Bush, председник 2001-9), један од Рокфелера (Percy Avery Rockefeller, живео 1878–1934), сенатор Џон Кери (John Kerry, тренутно председник Комитета за спољну политику Сената САД), оснивач магазина „Тајм” (*Time*) Хенри Лус (Henry Luce, живео 1898–1967), дипломата и министар трговине у влади председника Трумана, Аверел Хариман (Averell Harriman), судија Врховног суда 1958-1981 Потер Стјуарт (Potter Stewart), главни Обамин економски саветник Остан Гулзби (Austan Goolsbee), итд.⁴⁷ Председник Буш (млађи) је, својевремено, именовао пет чланова клуба из своје генерације на високе положаје у администрацији⁴⁸, а историјски врхунац

⁴⁵ До седамдесетих година 20. века, чланство у клубу је било јавно, али сада се о њему не говори. На питање које је Џорџу Бушу поставио новинар америчке ТВ мреже Ен-Би-Си (NBC), Тим Расерт (Tim Russert), током кампање Буш-Кери – „Обојица сте припадали Лобањи и костима, тајном друштву?“, Буш је са смешком узвратио: „То је превише тајна да би се о томе говорило“ (<http://www.youtube.com/watch?v=iisokDGBfA>). Керијев одговор на питање истог новинара – „Обојица сте били чланови Лобање и костију, тајног друштва са Јејла, шта нам то говори?“, био је, такође са смешком: „Ммм... не много, пошто је то тајна“ (“Uhh... Not much ‘cause it’s a secret”). „Постоји ли тајно руковање? Нека тајна шифра? ...322 је тајни број?“, наставио је да запиткује Расерт. “То је све тајна, али једна ствар није тајна, а то је да се не слажем са правцем у које овај председник води земљу, ми можемо боље и ја намеравам то да учиним” (<http://www.youtube.com/watch?v=0yOF713wOD4&feature=related>). Ови одговори су били интелигентан начин да се не каже неистина, а да се читава прича о утицају братства ипак представи као још једна теорија завере.

⁴⁶ Тафт је, иначе, био син једног од оснивача клуба, Алфонса Тафта (Alphonso Taft, доцније министар рата), и једини амерички председник који је, уз ту дужност, обављао и функцију председника Врховног суда.

⁴⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Skull_and_Bones_members; такође http://en.wikipedia.org/wiki/Skull_and_Bones

⁴⁸ Рецимо, Роберт Мекалам (Robert D. McCallum, Jr.) је 2001. постављен на место помоћника државног тужиоца САД.

братства сматра се тренутак када су се за место председника САД, 2004. године, такмичила два члана клуба – Џорџ Буш и Џон Кери.

У Србији засада не постоје елитни школски или студентски клубови, па ни елитне школе и факултети, у оном смислу у коме су то Итон или Јејл – добри, скупи и намењени првенствено деци из више и високе класе. Ипак, неке београдске гимназије, као што су Прва, Пета или Трећа, на гласу су као елитне. Њих су, током социјализма, похађала деца из тадашње више и више средње класе (коју чине политичари, стручњаци и менаџери), а чији су припадници били усредсређени у језгру Београда. Но ове школе су се разликовале од елитних у Британији или САД, по томе што се није плаћала висока школарина и што се није живело у кампу, већ код родитеља. То је донекле слабило осећај властите издвојености и искључености других, који се јавља у елитним британским или америчким школама. Без обзира на то, пријатељске везе које се на том узрату успостављају могу бити трајне и јаке. Карактеристичан случај је садашњи председник Републике, и његово окружење. О томе ће више речи бити у наредном одељку овог рада.

Српска „мрежа“?

Борис Тадић (1958) је, као син стручњака (оба родитеља су били доктори наука), одрастао у језгру Београда, на Дорћолу⁴⁹. Завршио је основну школу „Перо Поповић Ага“ (данас ОШ „Михаило Петровић-Алас“), у Господар Јовановој улици⁵⁰. Затим је ишао у Прву

⁴⁹ Тадић се сећа свог одрастања на улицама Дорћола: „Пошто сам одрастао на Дорћолу, морао сам да завршим и ту школу. Био сам увек лошији у боксу него на партеру. Добијао сам и давао батине. Имао сам сјајну технику обарања и увек сам се уздао у њу. Све док нисам оборио човека од рецимо 100 килограма а ја сам имао око 60, и после тога се лоше провео. Од тада се више нисам уздао у технику. Добро је да прођете школу улице. Одређена доза мангуплука чини вас целовитим.“ На питање да ли има ожиљке из тог времена одговорио је да има „три озбиљна ожиљка, али су добро сакривени“ (наведено у Грујић, 2006).

⁵⁰ „Они који су завршили „Ђуру“ или „Барух“, друге две дорћолске школе, каже се у једном интернет чланку „никада се нису убрајали у праве Дорћолце, бар не у очима ових из „Аге“ (Ирина Марковић, „Дорћол душу изгубити неће!“; <http://dorcoleternity.forumi.biz/projekat-arhiva-dorcol-f4/clanak-o-dorcolu-yellow-cab-t11.htm>).

београдску гимназију, такође на Дорћолу. У његовој генерацији, ову школу је похађао и *Небојша Крстић* (1957), данашњи његов званични саветник за медије. У генерацији иза њих налазиле су се сестре *Бобић*, *Зорица* и *Мирјана* (1959; прва је данас амбасадор Србије у Унеску, а друга позната новинарка). Тадић се, након дипломирања, вратио у Прву београдску гимназију, где је предавао психологију. Међу његовим познатијим ученицима је *Вук Јеремић*, данашњи Министар спољних послова. Јеремићева баба, Садета Поздерац, била је, својевремено, директорка Прве београдске гимназије, а Вук је, према неким написима у штампи (Е.П, 2007), био један од Тадићевих омиљених ученика. Тако је Прва гимназија спојка, која, на извештан начин, повезује Тадића и неке од његових најближих сарадника.

Небојша Крстић је био члан „Идола”, једне од најпопуларнијих београдских музичких група. Ту се спријатељио са *Срђаном Шапером* (1958), данашњим чланом Председништва Демократске странке и првим човеком Тадићевог политичког маркетинга. Шапер, чији су родитељи такође припадали класи стручњака (отац је био универзитетски професор, а мајка средњошколски наставник), није ишао у Прву, већ у Трећу београдску гимназију (тадашњу Осму). Ипак, пријатељство са Крстићем, повезало га је са Борисом Тадићем. Тадић, Крстић и Шапер учланили су се у Демократску странку 1990. године, одмах по њеном оснивању. Тадић је, током деведесетих, све више почињао да се бави политиком, Шапер маркетингом⁵¹, док је Крстић радио као лекар, али и учествовао у маркетиншким пословима. Током двехиљадитих и Крстић ће сасвим напустити лекарство и професионално се посветити само маркетингу и политици.

⁵¹ Шапер је, почетком 1990-их, радио као креативни директор и редитељ у агенцијама Ogilvy & Mathera, Saatchi & Saatchi и Idols & Friends, а 1997. године приступа агенцији McCann Erickson, након чега отвара маркетиншку агенцију у Београду, Скопљу и Подгорици. Тренутно се налази на челу McCann Групе, у оквиру које послује петнаест агенција у пет земаља југоисточне Европе (Србија, Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина и Албанија). Све агенције, чланице овог система, су део међународне комуникационе групације McCann Worldgroup. McCann Група данас ради маркетинг у Србији за клијенте као што су Кока-кола, Raiffeisen банка, L’Oreal, Carlsberg Србија, Нестле, Телеком Србија, Бамби–Банат, Strauss Adriatic итд.

Маркетинг и политика повезали су Шапера, а онда и Крстића и Тадића, са Драганом Ђиласом, данашњим градоначелником Београда и чланом Председништва Демократске странке. Ђилас није генерација са Тадићем, Крстићем и Шапером (рођен је 1967). Али, и он је одрастао у Београду, где је завршио Земунску гимназију⁵². Иако, званично, тек 2004. приступа Демократској странци, он је политички познат од 1992, као вођа студентских демонстрација против тадашњег режима. Ђилас се, деведесетих, такође професионално бави маркетингом и медијима у предузећу Ovation advertising д.о.о.⁵³

Ђилас и Шапер, према писању штампе, основни капитал су стекли препродајом времена за рекламе државне телевизије, још почетком двехиљадитих. Они су пословали тако што су, захваљујући политичким везама и познаству са директорима РТС, унапред, за целу годину, уз огроман попуст, откупљивали сво рекламно време – како за економски, тако и за политички маркетинг. А онда су га преправали појединачним купцима

⁵² У Ђиласовом званичном животопису не каже се коју је гимназију он завршио (http://www.ds.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=305&Itemid=178), а овај податак дугујем Дијани Вукомановић (која је ишла у исту гимназију). На страници Википедије, посвећеној овој школи, каже се да су у њу, од актуелних политичара, ишли и Младен Динкић и Александар Вучић (http://sr.wikipedia.org/sr/Земунска_гимназија). Међутим, на Википедијиној страници посвећеној Деветој београдској гимназији, као и на званичном сајту Девете гимназије, тврди се да су Динкић и Ђилас ишли у ту школу (http://sr.wikipedia.org/sr/Девета_београдска_гимназија; http://www.devetagimnazija.edu.rs/uspesni_ucenici.html). По сведочењу Вукомановићеве, Вучић је ипак ишао у Земунску гимназију. Тако су се, заправо, на изборима за градоначелника Београда, 2004. и 2008. године, такмичила два бивша ђака Земунске гимназије – Ђилас и Вучић.

⁵³ Данас је ово предузеће, од преко стотину стално запослених, у сувласништву Драгослава Илића, који је сувласник и Ђиласовог Multikoma. Ђилас је раније имао удео и у Компанији MD International из Прага. „Према финансијском извештају који је 2004. године поднела та компанија, њен профит је био 21.700 евра, па је Ђилас са тадашњим уделом од 28,55 одсто зарадио само 6.195,35 евра, мада је он лично тврдио да му је то посао од кога је најбоље зарадио“ (Влаховић, 2009). Ову компанију, према истом извору, Ђилас је основао са Млађаном Ђорђевићем (1963), који је, заједно с Ђиласом, био један од вођа студентских демонстрација 1992. Ђорђевић је, од 2004. до 2007. године, дакле у време када је Ђилас био директор Народне канцеларије председника Републике, био заменик директора те установе, а од 2007. године, када је Ђилас био министар за Инвестициони план, био је његов заменик министра. Данас је Млађан Ђорђевић један од саветника Председника републике, задужен за Косово и Метохију.

по вишеструким ценама. Средином деценије Ђилас је тако зарађени новац почео да улаже у ТВ продукцију, продајући своје емисије, опет захваљујући политичким везама, првенствено државној, али и другим телевизијама. Оно што је заједничко за маркетиншко пословање Ђиласа, Шапера и Крстића, јесте посредништво њихових маркетиншких агенција између највећих домаћих и страних компанија које желе да се оглашавају, и телевизијских и радио станица, штампе и интернета, где се објављују огласи. Ту је, такође, и организација промотивних кампања за домаће и стране клијенте и, можда још важније, лобирање у политичким структурама за интересе својих клијената. Данас Ђилас и Шапер, поред закупа времена на телевизијама с националном фреквенцијом, контролишу и закуп простора на регионалним телевизијама и у штампаним медијима. „Бити близак власти односно имати на својој стране особе које могу да заврше различите послове циљ је сваке велике компаније, па ни свесно преплаћивање послова које би неке мање агенције уз исти ниво квалитета сигурно обавиле по нижој цени, није велики трошак кад се узме у обзир потенцијална корист. Известан проблем представља и то што се у низу клијената три велике маркетиншке компаније налазе и неке државне установе чиме се заправо директно и у већем броју случаја непотребно одливају средства пореских обвезника” (Радиновић, 2010).

Колики је новац у овом пољу јавности види се из података које даје AGB Nielsen Media Research (Трендови, 2009). Према њима, стране и домаће компаније уложиле су, 2008. године, у маркетиншке кампање у Србији 215 милиона евра. Од тога је 60 посто потрошено на ТВ оглашавање, 4 посто на радио маркетинг, 20 посто на огласе у штампи, а остатак је отишло на интернет и уличну рекламу (Радиновић, 2010). Као што се види из *табеле 1*, Драган Ђилас и Срђан Шапер, до средине ове деценије, преузели су лавовски део прихода у овој области. Данас Драган Ђилас, преко својих медијско-маркетиншких фирми, контролише закуп већег дела рекламног времена на националним и регионалним телевизијама.

Табела 1

Удео у пословном приходу на тржишту реклама Србије

Година	Драган Ђилас	Срђан Шапер	Остали	Укупно
2003.	25	14	61	100
2004.	63	17	20	100
2005.	68	18	14	100
2006.	72	20	8	100
2007.	78	19	3	100

Подаци према наводима из штампе (Калимеро, 2008; Влаховић, 2009)

Прекретница је била 2004. година, када је Ђилас преузео највећи део послова које су до тада држале маркетиншке агенције „Огилви” и „Спектра”, Владимира - Бебе Поповића (Станић, 2008). Потпуно је јасно да је овај пословни обрт уследио као резултат политичке промене. Наиме, у првој половини 2004. године владу Зорана Живковића, у којој је Беба Поповић био сива еминенција, заменила је влада Војислава Коштунице, а Борис Тадић је победио на изборима и ступио на дужност Председника републике.

Почев од 2004. године, маркетиншке фирме Ђиласа, Шапера и Крстића, бележе вртоглави успон у приходима. Тако, компанија Multikom group д.о.о. Београд (основана 2004), чији је Ђилас један од сувласника⁵⁴, од 2005. до 2009. забележила је повећање нето добити од 800 посто, а пословног прихода 2.300 посто (види *табелу 2*). Ова несразмера се објашњава изненадним повећањем приказаних расхода, што је родило сумњу о могућем лажном приказивању података, ради избегавања плаћања пореза (Радиновић, 2010).

⁵⁴ Према Агенцији за привредне регистре Драган Ђилас у Multikom group д.о.о. Београд има 25 посто удела у власништву (са оснивачким улогом од 1,3 милиона евра), његова тадашња жена, Милица Делевић Ђилас, има другу четвртину, Небојша Гарић има 8 посто са власништва, а Драгослав Илић 42 посто. Према подацима са званичне интернет презентације Multikoma (<http://www.multikomgroup.com/preduzeca.html>), ова фирма поседује компаније попут Spark Event promotion д.о.о, Direct Media а.д, Direct Media д.о.о. Скопље, Direct Media д.о.о. Сарајево, Direct Media д.о.о. Подгорица, DM Marketing International д.о.о, Sports ADD д.о.о, Big Print д.о.о и Frendee д.о.о. (Радиновић, 2010).

Табела 2
Пословање агенције Multikom group

Година	Пословни приход	Пораст	Нето добит	Пораст	Запослени	Пораст
2005.	3.100.000,00	100	56.624.000,00	100	/	/
2006.	4.087.178.000,00	131.844	256.056.000,00	452	/	/
2007.	6.198.455.000,00	199.950	637.732.000,00	1.126	116	100
2008.	7.157.698.000,00	230.893	498.432.000,00	880	128	118

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁵⁵

Према подацима из штампе (Калимеро, 2008), ћерка Мултикома, „Дајрект медија” (Direct Media) остварила је, 2004. године, пораст у пословном приходу, у односу на претходну, 2003. годину, од невероватних 534 одсто (413.467.000, према 77.406.000 динара). Затим следеће године, у односу на 2003, приход (2.255.205.000 динара) је био 2.913 посто већи, а 2006. чак 4.460 посто већи него 2003. (износио је 3.452.711.000 динара). Ту се јасно види колику је прекретницу у пословном успеху Драгана Ђилса представљала 2004. година. Тешко је ту прекретницу не повезати са политичким променама које су се те године догодиле у Србији. Наиме, „Дајрект медија” је фирма која ради маркетинг за велике државне фирме, као што су „Телеком Србија”, „Дунав осигурање”, ДДОР „Нови Сад”, „Југопетрол”, НИС и многе друге (Влаховић и Бркић, 2008). Јасно је да је добијање маркетиншких послова за ове фирме тесно повезано са одлукама њихових пословодства, које именују управо политичка тела⁵⁶.

⁵⁵ <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Public/Enterprise/AnnualFinancialReport.aspx?BusinessEntityId=1110760&RegistryCode=17587510&rnd=1042795188>

⁵⁶ Поставља се питање „зашто губиташи као што су Електропривреда Србије или Нафтна индустрија Србије бацају новац на скуп маркетинг када на тржишту немају конкуренте?”. То је не само зато, објашњавају Јевтовић и Арацки (2009), што се тако врши „преливање друштвеног капитала у приватне џепове“, већ и што се у информативним и забавним емисијама истих телевизија убрзо појављују „partiјски именовани ‘менаџери’ како би промовисали своје страначке програме и идеје”.

Друга Ђиласова фирма, Emotion Production д.о.о (где Multikom званично има 49 посто власништва), позната је по производњи емисија као што су „Велики Брат”, „48 сати свадба”, „Мењам жену” и остали ријалити шоу-програми. Њено пословање (табела 3) такође одликује брзи пораст прихода и чудна флукуација нето добити (због велике промене у расходима). И овде се види колико веза са влашћу обезбеђује пораст пословања. Наиме, пословно најуспешнија продукција Емоушна, „48 сати свадба”, емитује се годинама управо на државној телевизији.

Табела 3

Пословање агенције Emotion Production

Година	Пословни приход	Пораст	Нето добит	Пораст	Запослени	Пораст
2005.	195.375.000,00	100	78.243.000,00	100	/	/
2006.	522.318.000,00	267	197.748.000,00	253	/	/
2007.	813.528.000,00	416	373.806.000,00	478	10	100
2008.	713.091.000,00	365	36.852.000,00	63	39	390

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁵⁷

Компанија McCann Erickson д.о.о. је у стопостотном власништву Срђана Шапера, а клијенти су Телеком Србија (од 2008)⁵⁸, Тигар, Tarkett, Porsche Leasing, Демократска странка, Pharma Swiss, ЈКП Паркинг сервис, Eurobank EFG, Републички завод за здравствено осигурање, Komon Sens, Концерн за производњу и промет здраве хране Бамби а.д. Пожаревац, Zepher banka, Interex, Клинички центар Србије, Општина Палилула, Лука Београд, Имлек, Бамби, Верано Моторс, (према својевременој презентацији на сајту компаније, која је затим уклоњена⁵⁹; Радиновић, 2010). Ова

⁵⁷ <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Search/GeneralEnterpriseSearch.aspx>

⁵⁸ <http://www.ekapija.com/website/sr/page/195049>

⁵⁹ <http://forum.b92.net/lofiversion/index.php?t51442-100.html>

компанија је део McCann Erickson Grupe, која је такође у власништву Срђана Шапера, коју још чине и агенција за планирање и закуп медијског простора – Universal McCann, агенција за односе са јавношћу – McCann Erickson Public Relations и специјализована агенција за организацију догађаја и промоција - Momentum⁶⁰. McCann Erickson је, као што се види из *табеле 4*, између 2005. и 2006. *упетостручио* свој пословни приход, а између 2007. и 2008. повећао број запослених за 50 посто (и овде су се одједном јавили тако велики расходи, да пријављена нето добит, из чудних разлога, није пратила ове ванредне пословне успехе).

Табела 4

Пословање агенције McCann Erickson д.о.о. Београд

<i>Година</i>	<i>Пословни приход</i>	<i>Пораст</i>	<i>Нето добит</i>	<i>Пораст</i>	<i>Запослени</i>	<i>Пораст</i>
2005.	200.115.000,00	100	62.522.000,00	100	/	/
2006.	1.026.500.000,00	513	23.528.000,00	37	/	/
2007.	1.154.762.000,00	577	42.065.000,00	67	62	100
2008.	939.072.000,00	469	40.618.000,00	65	93	150

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁶¹

Друга фирма Срђана Шапера, чије ћемо пословање приказати (*табела 5*), јесте Universal McCann д.о.о, која се бави „планирањем и закупом медијског простора”. Ова фирма је, између 2005. и 2008, свој пословни приход повећала невероватних 52 пута, а нето добит 43 пута! При томе је њен пословни приход, за 2008. годину, двоструко већи од прихода компаније McCann Erickson, у којој ради седам пута више запослених. Јасно је да је реч о посредничким пословима огромне вредности који се састоје првенствено у

⁶⁰ <http://www.ekapija.com/website/sr/page/113032>

⁶¹ <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Public/Enterprise/AnnualFinancialReport.aspx?BusinessEntityId=1021858&RegistryCode=07779119&rnd=130951408>

трансферу (преопродаји) ресурса, за шта је довољан мали број запослених. Политичка позиција власника фирме, у тим трансферима, свакако да није безначајна. „Основна замерка и сумња у сукоб интереса произилази не из тога што приватни бизнисмен Срђан Шапер успешно развија посао своје компаније, већ што он те полове добија захваљујући позицијама у владајућој Демократској странци односно од страначких људи из великих јавних предузећа и институција чиме се троше средства грађана, али и због тога што велике стране компаније ангажују његове агенције како би индиректно добиле конекцију са врхом власти Србије, а што представља потенцијалну корупцију на највишем нивоу” (Радиновић, 2010).

Табела 5
Пословање агенције Universal McCann д.о.о. Београд

Година	Пословни приход	Пораст	Нето добит	Пораст	Запослени	Пораст
2005.	3.585.000,00	100	2.005.000,00	100	/	/
2006.	493.077.000,00	1.375	39.566.000,00	1.973	/	/
2007.	913.777.000,00	2.549	36.088.000,00	1.800	13	100
2008.	1.870.179.000,00	5.217	85.932.000,00	4.286	26	200

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁶²

Небојша Крстић је, од 1997. године, власник маркетиншке агенције Nova Young & Rubicam д.о.о. Београд, односно Nova Communications д.о.о. Београд. На садашњој званичној презентацији агенције⁶³ као клијенти компаније се наводе Erste Bank, Rauch, Hyundai, DHL, Colgate, Milka, Херох, Центар за интеграцију младих, Црвени крст, а раније је као клијент стајало и Министарство за Косово и Метохију⁶⁴. Ова компанија је, као што се види из *табеле 6*,

⁶² <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Public/Enterprise/AnnualFinancialReport.aspx?BusinessEntityId=1077684&RegistryCode=20051698&rnd=2021169455>

⁶³ <http://www.novacomm.rs/klijenti.html>

⁶⁴ <http://www.blic.rs/forum/index.php?topic=4480.70;wap2>

између 2005. и 2008. уосмостручила свој пословни приход (мада је нето добит пала за 90 посто[?!], што значи да је на приход од 2 милиона евра плаћен порез на мање од 6 хиљада евра добити!⁶⁵).

Табела 6
Пословање агенције Nova Communications д.о.о. Београд

Година	Пословни приход	Пораст	Нето добит	Пораст	Запослени	Пораст
2005.	24.754.000,00	100	5.338.000,00	100	/	/
2006.	129.338.000,00	522	8.227.000,00	154	/	/
2007.	146.447.000,00	592	8.836.000,00	165	13	100
2008.	199.142.000,00	804	534.000,00	10	11	85

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁶⁶

На крају, занимљиво је погледати и пословање адвертајзинг агенције Lowe Idols & Friends д.о.о. Београд (табела 7). У једном рекламном приказу ове агенције каже се: „Агенцију су 1990. године основали Бранимир Димитријевић Туцко, Срђан Шапер и Небојша Крстић, пријатељи и чланови бенда Идоли. (...) На челу агенције сада се налази Бранимир Димитријевић Туцко, филмски и ТВ редитељ, аутор бројних пројеката, кратких филмова, преко 300 реклама и музичких спотова и човек који стоји иза концепта групе Идоли. (...) Интернационални и домаћи клијенти су: Unilever, Johnson&Johnson, Elektrolux, Coca-Cola, Henkel, Телеком Србије, Врамас, ЦИП (...) Оља Бећковић је креативни директор”⁶⁷. На званичној интернет презентацији⁶⁸ као клијенти компаније помињу се још и Државна лутрија Србије, Биље Борча и Стара планинска ризница.

⁶⁶ <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Public/Enterprise/AnnualFinancialReport.aspx?BusinessEntityId=1024221&RegistryCode=17175629&rnd=610782032>

⁶⁷ <http://www.belgradedesignweek.com/arhiva2006/biografijaolja.html>; о Ољи Бећковић као директорки адвертајзинг агенције Lowe Idols & Friends пише и *Време*, бр. 628, 16. јануар 2003. (<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=331000>).

⁶⁸ <http://www.idolsnfriends.co.rs/>

Табела 7
 Пословање агенције Lowe Idols & Friends д.о.о. Београд

Година	Пословни приход	Пораст	Нето добит	Пораст	Запослени	Пораст
2005.	26.670.000,00	100	3.784.000,00	100	/	/
2006.	317.725.000,00	1.191	50.875.000,00	1.344	/	/
2007.	711.066.000,00	2.666	6.280.000,00	166	22	100
2008.	459.043.000,00	1.721	21.154.000,00	559	26	118

Подаци преузети са сајта Агенције за привредне регистре⁶⁹

Пословање ове агенције не разликује се од претходно анализираних случајева. И Lowe Idols & Friends је за само годину дана, између 2005. и 2006, удванаестостручила пословни приход, да би га следеће године још удвостручила. Нето добит је такође необично флукуирала⁷⁰, али је 2008. ипак била пет пута већа него 2005. године. Занимљиво је да је, средином деценије, званична креативна директорка ове фирме била Оља Бећковић (на садашњој интернет презентацији Lowe Idols & Friends њеног имена више нема). Бећковићева (1964, Београд) је ауторка врло утицајне политичке емисије Утисак недеље, иза које стоји независна продукција (ПГ Мрежа) и која се емитује на једној од комерцијалних телевизија, са националном фреквенцом (Б92). То значи да се ова емисија финасира првенствено од емитовања ТВ реклама. Тако се у тој емисији рекламира Мобилна телефонија Србије, са спотовима које је снимила управо агенција Lowe Idols & Friends, у којој је Бећковићева (била) креативна директорка, при чему је гост, рецимо, Небојша Крстић, оснивач исте агенције, али сада у функцији саветника Председника републике за медије, дакле председника владајуће странке са одлучујућим утицајем на то ко ће бити на челу Телекома, односно Мобилне телефоније Србије. Свако ко макар елементарно разуме природу ових пословно-политичких веза не може а да се не запита о каквој новинарској објективности у емисији са таквом позадином уопште може да буде реч?

⁶⁹ <http://pretraga.apr.gov.rs/RepsisPublicSite/Search/GeneralEnterpriseSearch.aspx>

⁷⁰ И овде је Верица Шеган овлашћени рачуновођа (према сајту агенције).

О корисности концепције

Након прегледа ових података тешко је порећи да политичке позиције власника наведених компанија нису биле важне за њихов пословни успех. Наравно, не може се сва пословна успешност Шапера, Ђиласа или Крстића објаснити само њиховим политичким позицијама. Али, мало је сумње да, у амбијенту типичног *политичког капитализма* (Вебер, 1976: 131) који данас влада у Србији, спектакуларни успеси њихових компанија нису били у тесној повезаности са доласком на власт и, затим, сукцесивним проширавањем моћи, њиховог главног политичког покровитеља.

За симетрију пословне флукуације и политичког успеха није без значаја ни карактер основне делатности наведених компанија. Већина њих су везане за маркетинг – делатност која је важна ставка расхода савремених предузећа, поготово великих брендова. Међутим, маркетинг је управо она област која највише зависи од пословодства. Тачније, процена неопходности маркетиншког наступа и одлука о ангажовању конкретне маркетиншке агенције првенствено зависе од руководиоца фирме. Као што је већ добро примећено, одлуке великих државних монополских фирми – попут НИС-а, да уопште треба да се рекламирају на тржишту, као и одлуке које агенције ће бити ангажоване, не могу се некад другачије објаснити до снажним политичким и личним утицајима на одлучиоце. У условима када је фирма у државном власништву, њени пословодни одлучиоци директно су зависни од политичких структура. Стога они тешко да могу да игноришу политичке и личне захтеве којима су изложени. Поготово ако ти захтеви имају везе с врхом државне власти, односно с самим врхом владајуће странке.

Као и у другим друштвима, и у Србији, при врху социјалног система, постоје fine мреже политичко-пословних веза и пријатељстава. Те мреже су различите и често састављене од међусобно конкурентних клика. Ипак, мада се увек заснивају на интересима, њихова иницијална социјална основа често није у вези са циљно-рационалним карактером економске делатности. Она може почивати на земљаштву, пријатељству из школе, или познанству успостављеном на местима статусног окупљања (тенис, голф, монденска летовалишта итд). За актере који су спомињани у овом раду – од Председника републике, до ауторке Утиска недеље, заједничко је да потичу из истог социјалног, статусног и културног миљеа. Сви су они „београдска деца”, махом

из више средње класе, они су генерацијски блиски, што значи да су похађали исте школе, излазили на слична места за забаву, или се дружили у сличним културним круговима. Све је то омогућило њихово брзо међусобно „препознавање” и „конектовање” – чак и онда када нису ишли у исту гимназију. Ако појам „мреже школских другова” не схватимо буквално, већ у ширем, социолошком смислу – као *уостављање мреже људи који су потекли из истог социјалног и културног миљеа и који су успешно привилеговали важне социјалне или економске трансакције* – онда се тај појам сасвим прикладно може применити у анализи виших спратова српског друштва.

Наравно, та мрежа је, у српском случају, далеко ужа и слабија него она коју налазимо у средишњим друштвима данашњег светског система. Дакле, у оним друштвима у којима горње класе уживају вишедеценијски, па и столетни континуитет. У Србији је садашња горња класа – не само у смислу поседника економског, већ и културног и социјалног капитала – образована тек сразмерно недавно (Антонић, 2009а). Она тек успоставља своје обрасце регрутовања, своју унутрашњу културу и своје статусне симболе. Србија, тако, још нема школе и факултете који су сигурна улазница у друштвени врх – барем у оном смислу у коме та регрутација функционише у САД или Британији. Али, нешто од тамошњих типичних модела понашања видимо и овде – ексклузивизам, елитистичко партнерство, кодно препознавање, раздеоба привилегија, хијерархијска солидарност...

Стога се може рећи да теза о „мрежи школских другова” у политичко-пословним врховима српског друштва није без основа. У конкретном случају који смо анализовали, та теза није потврђена у оном буквалном смислу у коме се она изворно исчитава. Јер, од помињаних актера, само Тадић и Крстић су ишли у исту школу. При томе треба имати у виду да је Крстићев пословни успех ипак најограниченији (ако га поредимо са Шапепром, а нарочито са Ђиласом)⁷¹. Школска блискост, у овом случају,

⁷¹ Крстић донекле одудара од осталих и по нешто нижем социјалном пореклу. Одрастао је у породици самохране мајке, нижег образовања. Зато он, у интервјуу недељнику „Време“ (бр. 987, 3. децембар 2009. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=900401>) и каже за себе да је његов најновији пословни успех „за аутсајдера с Лекиног Брда поприличан искорак”. Ипак, тог „искорака” свакако не би било без Прве гимназије и својевременог успостављања пријатељства са данашњим првим човеком српске политике.

очигледно није била директно сразмерна са економско-политичким постигнућем. Али, теза о „мрежи школских другова” и нема амбицију да хоће да објасни *целокупан* успех појединих актера. Она само указује на важну степеницу у колективном успону једне групације социјалних актера. А то је заједнички културни амбијент њиховог школовања и одрастања.

Рајт Милс (1964) је, описујући америчку елиту, указао да је најважнији тренутак каријере њених припадника долазак у *прилику* да могу да одлучују о ангажовању капиталних ресурса. Најлакши начин да зарадите велики новац јесте да добијете прилику да располажете с великим новцем – било као банкар, политичар или генерал задужен за набавке (Милс, 1964). Теза о „мрежи школских другова” управо хоће да објасни како су социјални актери *дошли* у тако важну прилику. Зато је она социолошки важна и хеуристички плодна.

Ова теза, примењена на српски социјални и политички контекст, може да помогне у објашњавању и разумевању неких важних појава. Пословни успех и лично богатство једне групације у српској елити не може се раздвојити од политике, али и од социјално-психолошке кохерентности саме групације. Ако Веберов концепт *политичког капитализма* објашњава значај првог чиниоца, онда теза о *мрежи школских другара* објашњава настанак и деловање другог. У том другом чиниоцу налазимо елементе статусне самосвести, али и координисања, формалног и још више неформалног. Наравно, та координација, као што то објашњава Милс (1964) није стабилна, тотална и трајна. Зато се ова теза не може дисквалификовати као још једна „теорија завере”. Као аналитички концепт, „мрежа школских другара” је важно социолошко средство у настојању да се опишу и објасне неки од значајнијих политичких и социјалних процеса у савременом друштву. У том смислу, управо као допринос описивању и објашњењу бурних процеса чији смо сведоци у Србији, ова концепција, очигледно, може бити корисно употребљена.

„МРЕЖА ШКОЛСКИХ ДРУГАРА” ГОДИНУ ДОЦНИЈЕ

Мој чланак „`Мрежа школских другара` у политичкој елити Србије” (Антонић, 2010в) изазвао је доста пажње у јавности. Након објављивања у *Националном интересу*, њега су пренела два информативно-политичка сајта (видети: Балкан, 2011; Стандард, 2011), да би се на овај текст, затим, позивали не само новинари и коментатори (Ђирковић, 2011; Зарковић, 2011; Симетић, 2011; Лазић, 2011; Лекић, 2011), већ и Савет за борбу против корупције (СБПК, 2011: 29).

Током годину дана, колико је прошло од објављивања мог чланка, појавиле су се нове чињенице, али и ја сам дошао до нових сазнања. Будући да су се неке претпоставке, што сам их изнео у чланку, потврдиле, док неке, ипак, нису, сматрао сам да је неопходно да се још једном осврнем на питања која сам отворио својим чланком.

Председник о друговима, Извештај СБПК

У чланку сам пошао од аналитичке концепције „мреже школских другара”, којом се обично означавају социјалне или пословне везе између некадашњих школских другова (нарочито питомаца елитних школа и факултета), што омогућава њиховим припадницима лакши улазак у елиту. Након анализе личних веза и пословних резултата дела српске политичке елите који се налази у окружењу Председника републике (Срђана Шапера, Драгана Ђиласа и Небојше Крстића; узгред је анализирано и пословање агенције *Lowe Idols & Friends*, Бранимира Димитријевића Туцка; Антонић, 2010в: 342-343), сматрао сам да имам довољно разлога да закључим да се аналитичка концепција „мреже школских другара”, у њеној донекле модификованој варијанти⁷², може применити и на сам врх српске политике.

⁷² Само су Тадић и Крстић ишли у исту школу, док су Шапер, Ђилас и остали успоставили личне везе по другим, углавном генерацијско-културним основама. Због тога сам „мрежу школских другара”, у овом случају, видео као састављену од људи који су „потекли из истог социјалног и културног миљеа и који су успешно привилеговали важне социјалне или економске трансакције” (Антонић, 2010б: 345).

Након објављивања овог чланка, посредна потврда начина функционисања и друштвеног значаја српске варијанте „мреже школских другара”, дошла је од самог Бориса Тадића. Он је, наиме, у једном интервјуу (Басара и Тадић, 2011) описао како је, 2004. године, донео одлуку да се кандидује за Председника републике: „Ушао сам у све тако што смо се нас четворица, моји другови из детињства и ја, нашли и једне ноћи разговарали о томе да ли Србију треба препустити радикалима. Један од главних посленика јавне речи и социјалних и политичких збивања у Србији последњих 20 година⁷³, кад је сазнао да то хоћу, кад смо се договорили о кандидатури, питао ме је: `Имаш ли ти неку подршку, неке безбедносне структуре, имаш ли подршку неке финансијске структуре, неке стране земље, имаш ли подршку било кога?` Не! Били смо само нас четворица. Не знам ни да ли сам и у странци имао подршку за тако нешто”. (Басара: „Ти, Крле, Шапер и ко је четврти?”). Тадић: „Тучко. Нас четворица. (...)Мање-више, сви смо се из истих разлога укључили у политику, управо да се спречи да Србија склизне у некакав вид новог варварства” (Басара и Тадић, 2011).

Преливање личне повезаности у политичко савезништво, као и прерастање политичких веза у пословну сарадњу између власника приватних предузећа и директора јавних установа, били су предмет анализе и Савета за борбу против корупције (СБПК, 2011). Уз цитирање горње изјаве Председника Тадића (СБПК, 2011: 30-31), у *Извештају о притисцима и контроли медија у Србији* анализира се пословање највећих маркетиншких и ПР агенција са јавним сектором, па се, у оквиру тога, разматрају и пословне везе између маркетиншких предузећа у власништву Драгана Ђиласа и Срђана Шапера, са јавним установама у Србији.

Када је реч о предузећима у којима Ђилас има власнички удео (Multikom group, Direct media, Emotion), у *Извештају* се најпре констатује да та предузећа из године у годину бележе брзи раст нето добитка. Тако је Direct media, између 2007. и 2010, *удвоstrучила* остварену нето добит (са 380.604.000. на 758.994.000 динара), док је Multikom group, заједно са повезаним предузећима, повећала нето добит, између 2008. и 2010. – дакле у време велике

⁷³ Реч је, према неким коментаторима, о Александру Тијанићу (напомена С. А).

економске кризе – за 59 посто (са 498.432.000, на 790.216.000 динара). У *Извештају* се каже да ова предузећа послују, између осталог, и са јавним установама Београда, чији је градоначелник Ђилас, а као пример се наводи штампарија „Big print”, која је чланица Multikom group, а која штампа материјале за Скупштину града Београда, већину београдских позоришта, Туристичку организацију града Београда, Библиотеку града Београда, Културни центар Београда, Дом омладине итд. (СБПК, 2011: 29).

Када је пак реч о предузећима у којима Шапер има власнички удео (Мекен Ериксон група), у *Извештају* се каже да су агенције Мекен Ериксон групације, 2008-2011, радиле за седам министарстава и укупно 103 буџетска корисника – од Председника Републике, преко Владе Србије, до јавних предузећа, државних завода и агенција (СБПК, 2011: 30). Као примери пословања наводи се кампања за вакцинацију против грипа, рађена за Министарства здравља (вредна 6,7 милиона динара), те маркетиншке услуге које Universal McCann (одн. Universal media, чланица Мекен Ериксон групе), пружа Телекому Србија (СБПК, 2011: 30). У Србији су агенције Мекен Ериксон групације (McCann Grupa, McCann Erickson, McCann Erickson Public Relations и McCann Erickson Clipping), како се наводи у *Извештају*, оствариле укупан приход од 12 милиона евра, а приметно је повећање прихода појединих агенција од буџетских институција. Тако је агенција McCann Erickson public relations остварила приход од буџетских установа 2007. у износу од 9,8 милиона динара, 2008. од 14,6 милиона, а 2009. од скоро 26 милиона динара (СБПК, 2011: 31) – што је укупно повећање за преко 150 посто. Такође, McCann Erickson press clipping – агенција која пружа услуге бројним буџетским установама⁷⁴ – имала је у 2008. добит од 35 хиљада динара, 2009. добит од 7.866.000 динара, а 2010. добит од 8.856.000 динара (СБПК, 2011: 31) – што је укупно повећање 25 пута (или 25.300 посто)⁷⁵.

⁷⁴ Према наводима СБПК, у укупном приходу ове агенције за 2009. годину, удео прихода од буџетских корисника износи око 90 посто (израчунато према подацима из СБПК: 30). Треба рећи да Мекен Ериксон даје друге податке, по којима тај удео износи тек 24,7 посто (Вићић и Шкорић, 2011). Срђан Шапер је почетком 2011. продао свој удео у овој агенцији, која се сада зове Real Time Clipping (*исто*).

⁷⁵ У *Извештају* се наводи да је предузеће основано у октобру 2008. (СБПК, 2011: 31), што значи да се добит за 2008. односи само на прва три месеца пословања. То даје ниску стартну основу, која онда нерелно мултипликује повећање добити у наредним годинама.

И изјава председника Тадића, као и детаљи из *Извештаја* Савета за борбу против корупције, изгледа да се уклапају у слику чије сам контуре дао у поменутом чланку. На једној страни имамо круг блиских Председникових пријатеља и сарадника, а на другој њихова приватна предузећа која постижу лепе пословне успехе радећи са државом и њеним институцијама.

Колико, међутим, овакву слику – која највећем делу нас изгледа истинолика – потврђују расположиви подаци?

Књиговодствене и друге разлике

Један од аргумента којима сам хтео да поткрепим деловање узрочног ланца *личне везе – политички успех – пословни успех*, била је чињеница да су маркетиншке агенције Ђиласа, Шапера и Крстића (као и Димитријевића) оствариле изузетан скок прихода након 2004. године – дакле, пошто је Борис Тадић изабран за председника. Рецимо, пораст пословног прихода у 2006. години, у односу на 2005. годину, износио је: за Ђиласову Multikom group 131.844 посто, за Шаперов McCann Erickson 513 посто, за Крстићев Nova Communications 522 посто, а за Димитријевићев Lowe Idols & Friends 1.191 посто (Антонић, 2010в: 338-343).

Моја хипотеза је била да овакав фантастичан скок прихода не може почивати само на тржишном успеху предузећа, већ да јамачно постоје и други чиниоци који су до њега довели. Претпоставио сам да је одлучујући чинилац морала бити политика, односно конвертовање социјалног и политичког капитала „мреже школских другара” у економски.

Међутим, скренута ми је пажња (Вићић и Шкорић, 2011) да објашњење овог великог повећања прихода, када су неке маркетиншке агенције у питању, лежи у простој промени начина књиговодственог обрачуна. Наиме, до 2005. под „пословним приходом” маркетиншке агенције – међу којима и оне из Мекен Ериксон групе – пријављивале су *нето* приход (принос који остаје након исплате подизвођача: медија, штампарија, продукцијских кућа итд)⁷⁶. Од

⁷⁶ Од нето прихода, агенција плаћа плате запослених и трошкове одржавања, као и порезе, а новац који остане чини добит. У Мекен Ериксону се рачуна да би добит требало да буде, ако се одлично послује око 20 посто нето прихода, тј. око 4 посто бруто прихода (Вићић и Шкорић, 2011).

2006. године, међутим, као „пословни приход” пријављује се *брutto* приход (промет фирме пре исплате подизвођача), тако да стварни раст пословног прихода, између 2005. и 2006, није био 513 одсто, већ око 3 посто (Вићић и Шкорић, 2011).

До промене је дошло након што је маркетиншки часопис *Taboo* (2006) скренуо пажњу да су неке агенције, попут Ђиласове Direct Media, почеле да под „пословним приходом” исказују бруто приход, што им је у табелама пословне успешности, које прави овај часопис, аутоматски дало виши ранг (*Taboo*, 2006). У чланку се изричито каже да су агенције „McCann Erickson, Nova и Lowe Idols & Friends, вероватно и још неке” задржале стари начин исказивања пословног прихода као нето прихода, што доводи до тога да „ранг листе постају недовољно реалне” (*исто*).

Ови различити начини исказивања пословног прихода у 2005. били су могући зато што Закон о рачуноводству и ревизији, ни тада а ни данас (Закон, 2006), није дефинисао категорију „пословни приход”. Према тумачењу из Мекен Ериксона, „рачуноводствена примена и бруто и нето принципа исказивања пословног прихода је дозвољена и предвиђена оквиром финансијског извештавања, а који прописује Закон о рачуноводству и ревизији. Конкретна примена једног или другог принципа зависи од природе пословних трансакција као и од околности које специфицира, наводи и дефинише *MPC 18 – Приходи*” (Вићић и Шкорић, 2011).

И заиста, одељак о финансијским извештајима из Закона (члан 25 и даље) не садржи одређење „пословног прихода”, већ се у члану 2 каже да се „признавање и процењивање (...)прихода и расхода, (...)врши у складу са законском, професионалном и интерном регулативом”. „Под професионалном регулативом”, каже се у истом члану закона, „подразумева се (...)Међународни рачуноводствени стандард MPC (International Accounting Standards – IAS)”, а приходе дефинише стандард 18 (MPC 18). Стандард 18 даје дефиницију „прихода” као „брutto прилив економских користи током датог периода који настаје из редовних активности ентитета” (MPC 18, 7; „ентитет” је предузеће), додавши да „ентитет обелодањује усвојене рачуноводствене политике за признавање прихода” MPC 18, 35).

Неразвијена пракса и непостојање јасних упутстава регулатора, по тумачењу из Мекен Ериксона (Вићић и Шкорић, 2011), довели су до различитог исказивања пословног прихода за 2005. годину. Али, то различито исказивање није било ствар избегавања плаћања пореза (јер се порез увек плаћа на евидентирани бруто приход), већ различитих књиговодствених одлука. Након текста у *Табуу*, закључено је да све маркетиншке агенције пређу на исказивање пословног прихода као *брutto* прихода, па је на ту праксу прешао и Мекен Ериксон (Вићић и Шкорић, 2011).

Међутим, ако промена начина књиговодственог исказивања објашњава скок пословног прихода за 513 посто, како се може објаснити повећање *нето добити* Universal McCanna, између 2005. и 2008. за невероватних 43 пута? (видети табелу 5, у предходној глави). У Мекен Ериксону пораст нето добити између 2005. и 2006. за 20 пута тумаче чињеницом да је ова фирма основана у мају те године, а имала пословање само у децембру месецу. Тако је књиговодствени податак за 2005. био несразмерно низак у односу на 2006. годину (Вићић и Шкорић, 2011). Али, и Мекен Ериксон д.о.о. и Universal McCanna су, затим, нето добит, између 2006. и 2008. удвостручиле? (видети табеле 4 и 5, *исто*). То у Мекен Ериксону објашњавају експлозивним порастом укупног тржишта маркетиншких услуга у Србији, које је, између 2005. и 2008, порасло са 95 милиона евра на 206 милиона евра (Трендови, 2009: 7; Броћић, 2011). Тржиште се удвостручило, па се и нето добит предузећа која успешно послују могла удвостручити. Када је, у наредном периоду (2008-2010), вредност маркетиншког тржишта у Србији пала за 15 посто (са 206 на 175 милиона евра; Броћић, 2011), за толико је одмах пао и пословни приход Universal McCann-а (видети доле, *Табела 8*)

Међутим, лако је бити успешан када послујете са државним фирмама, а њихови директори добро знају да сте особа од највећег поверења првог човека у Србији, и да вам, зато, не смеју рећи „не”. Но у Мекен Ериксону износе податке - иза којих чврсто стоје – да 90 посто њихових прихода долази од рада за приватне компаније (*Табела 8*). При томе, више од 95 прихода оствареног од сарадње са јавним сектором долази од рада са компанијом Телеком Србија АД (али, посао се добија на тендеру и McCann Erickson је само једна од агенција са којима Телеком Србија АД сарађује још од 2004).

Табела 8

Структура прихода агенција McCann Erickson групације

Година	Пословни приход у 000 РСД	Приход од јавног сектора ⁷⁷ у 000 РСД	Удео у приходу (%)	Пословни приход у 000 РСД	Приход од јавног сектора у 000 РСД	Удео у приходу (%)
	McCann Erickson Београд			McCann Erickson Public Relations		
2007.	968.349	248.516	25,7	-	-	-
2008.	723.150	257.828	35,7	241.232	20.453	8,5
2009.	593.927	219.668	37,0	253.945	32.235	12,7
2010.	772.301	217.206	28,1	314.885	26.148	8,3

Година	Пословни приход у 000 РСД	Приход од јавног сектора у 000 РСД	Удео у приходу (%)	Удео у приходу (%)
	Universal McCann (Universal Media)			Укупно (све три агенције)
2007.	913,777	0	0	
2008.	1,870,179	0	0	9.8
2009.	1,469,569	0	0	10.9
2010.	1,541,433	534	0,035	9.3

Извор: Подаци Мекен Ериксона

Утисак о доминацији клијената из јавног сектора, тврде у Мекен Ериксону, настаје услед тога што маркетиншке агенције, када се хвале својим клијентима, воле да наведу *све* клијенте за које су *икада* радиле *било шта*. Али, главна зарада не долази од посла за, рецимо, библиотеку на Врачару или за туристичку организацију Тополе, већ од заступања великих светских и домаћих брендова, какви су Кока-кола и Нестле. У Мекен Ериксону

⁷⁷ Под јавним сектором подразумевају се министарства, јавна предузећа, државни заводи, агенције, општине, све врсте буџетских установа, односно све што је у власништву државе или локалних самоуправа.

инсистирају да такве компаније своју маркетиншку агенцију у Србији не бирају по политичким критеријумима. Доказ томе је, према Вићићевој и Шкорићевој (2011), чињеница да велике приватне компаније раде са Мекен Ериксонем у Србији још из времена *пре* Тадићевог доласка на власт: Coca-Cola (2000-), Raiffeisen банка (2001-2010), L'Oreal (1997-), Carlsberg (2004-), Нестле (1997-), Master Card (2002-), Џенерал моторс/ Опел (1997-), Strauss (2002-), итд. Улазак Демократске странке у владу (2007), те Тадићево потпуно преузимање власти у Србији (2008), кажу у Мекен Ериксону, тој агенцији нису донели ни једног великог новог клијента (Вићић и Шкорић, 2011)⁷⁸.

То би значило да не стоји објашњење да клијенти бирају ову агенцију због везе његовог власника с влашћу (Антонић, 2010в: 341). Мекен Ериксон просто уме да ради маркетиншки посао, тврде у тој компанији, па се зато страни клијенти одлучују за њу, а не неку другу. Да је то тако сведоче, по њима, не само награде⁷⁹, већ и врло мерљиви пословни резултати у корист клијента. Рецимо, Carlsberg Србија је захваљујући, између осталог, и маркетиншким кампањама које им је радио Мекен Ериксон („Лав” пиво), повећао удео на српском тржишту пива са 3 посто на 26 посто (Вићић и Шкорић, 2011).

Ову интерпретацију ћу да прокоментаришем у „Завршним размишљањима”, а сада ћу да изнесем додатна објашњења још једног важног питања – препродаје рекламних секунди купљених од РТС-а.

⁷⁸ Један део ових великих клијената – попут Кока-коле, Ореала, Нестлеа или Опела – има уговор с централом Мекен Ериксона на светском нову, тако да ни из тог разлога њихово пословање с Мекен Ериксонем у Србији не може бити објашњено политичким разлозима (Вићић и Шкорић, 2011). Такође, удео Мекен Ериксона у маркетиншком тржишту је виши, рецимо, у Хрватској него у Србији (14 посто, напрема 12 посто, у 2009), што показује да пословни успех огранака компаније није у директној кореалцији с политичким везама локалног пословодства (*исто*).

⁷⁹ Мекен Ериксон систем је носиоца више награда за маркетинг, како оних екстерних – попут два Златна лава (Cannes Lions) на светском адвертајзинг фестивалу у Кану (2009. и 2011; ML, 2009; T&I, 2011), тако и интерних – попут награде Coca Cola система, у конкуренцији 163 земље света, за најбољу медијску кампању (2003. и 2010). Ове награде широј публици много не значе, али у свету маркетинга изгледа да оне имају своју вредност – рецимо, фестивал у Кану се сматра „највећим светским адвертајзинг фестивалом“ (Chamikutty, 2010).

Продаја рекламних секунди

Прича о препродаји рекламних секунди (споменута у Антоњић, 2010в: 336-337), такође је проблематична, тврде у Мекен Ериксону (Вићић и Шкорић, 2011). Та прича је, заиста, непрестано присутна у нашој јавности, јер је подгревају и шире било странке опозиције⁸⁰, било њима наклоњени медији⁸¹. Треба рећи да је њу прихватио и Савет за борбу против корупције, који је у свом *Извештају* истакао да „агенције, чији су власници најчешће високи страначки функционери (...)откупљују од медија рекламни простор, који потом продају клијентима, односно појединачним купцима по далеко вишим ценама. Приликом рада на овом извештају, Савет се састао са представницима Мекен Ериксона, који су објаснили да до ових послова долази тако што медији због неповољне финансијске ситуације пристају да под условима авансног плаћања продају рекламни простор по ценама нижим од тржишних” (СПБК, 2011: 26).

Међутим, у Мекен Ериксону одбацују такве оптужбе, као и интерпретацију разговора који су водили са Саветом за борбу против корупције (Шкорић, 2011). Они тврде да Закон о оглашавању (чл. 16, став 2) прописује дужину трајања реклама на Јавном сервису од 10 посто, тј. шест минута по сату (Закон, 2005), што за годину дана даје потенцијалних 876 часова реклама. Али од тога РТС успе да прода само 58 посто (податак се односи на раздобље 2004-2010⁸²; извор: AGB Nielsen, 2011). То значи да нико не може имати монопол на рекламно време, јер га увек има довољно за нове купце. И заиста, према потврди из AGB Nielsen Media Research-а за Србију (агенције која је специјализована за праћење

⁸⁰ Тако је функционер Српске напредне странке, Небојша Стефановић, на конференцији за новинаре 12. августа 2011, изјавио да Драган Ђилас и Срђан Шапер од РТС-а „на почетку године покупују све маркетиншке секунде и свако ко жели да се рекламира на државној телевизији мора да рекламно време купи од фирми чији су они власници“ (СНСб, 2011).

⁸¹ *Таблоид* је, рецимо, још 2008, писао да је „Ђилас добио право да продаје телевизијске секунде на државној телевизији“ (Влаховић, 2008).

⁸² РТС је у 2011. години, до августа, успео да прода само 53 посто времена за оглашавање; извор: AGB Nielsen, 2011.

оглашавања у медијима⁸³), чак и у ударним терминима (17.00-23.00) има довољно непродатих секунди: испуњеност рекламних блокова на РТС1 тада је 78 посто, а на РТС2 60 посто (Броћић, 2011; подаци се односе на 2011. годину). И из РТС-а тврде да се само 61 одсто рекламног времена (тачније његове вредности изражене у „рејтинг бодовима“) прода маркетиншким агенцијама, док се 39 посто прода „директним уговарањем (...)са више од 200 директних купаца рекламних секунди“ (РТС, 2011а). Такође, није забележен случај да је неки оглашивач желео да купи рекламно време, а да РТС није имао да му га прода, те се стога оглашивач морао обратити маркетиншким агенцијама (што је ситуација која одговара појмовима „монопол“ и „препродаја по вишим ценама“; Броћић, 2011).

Агенције својим клијентима, како кажу, не препродају време, већ продају своју услугу оглашавања према плану заснованом на „рејтинг бодовима“ (gross rating point - ГРП), који се за сваку ТВ емисију утврђују на основу њене гледаности. „За ову услугу агенција наплаћује агенцијску уговорену провизију и не прави разлику у цени између купљеног ГРП-а и продатог ГРП-а“ (Шкорић, 2011). Авансном куповином (унапред) може се остварити попуст од 10-40 посто, зависно до величине аванса (РТС, 2011б: 2)⁸⁴. Али, „финансијски бенефити који се остваре авансним моделом преносе се на оглашиваче у чије име се аванси и дају, с обзиром да су клијенти ти који финансирају модел и јер се свако плаћање врши за рачун и у име појединачних клијената“ (Шкорић, 2011).

Остаје једино нејасно има ли могућности злоупотребе у дискреционом праву генералног директора РТС-а да даје додатне попусте на куповине веће од милион евра, затим партнерима са којима се сарађује бар три године, а вредност тих послова прелази 500.000 евра, као и „у случају великих уговора о пословно-

⁸³ Nielsen Audience Measurement, одн. AGB Nielsen Media Research-а за Србију, снима целокупан програм ТВ станица са националном покривеношћу у земљи, затим анализира рекламне блокове и евидентира сваку појединачну рекламу. Од AGB Nielsen-а оглашивачи добијају независну потврду да је њихова маркетиншка агенција обавила посао, односно да је реклама коју су платили збиља и емитована (Броћић, 2011).

⁸⁴ Попуст од 40 посто се, рецимо, даје на авансну куповину вредну 10 милиона евра (РТС, 2011б: 2).

програмској сарадањи (серије, серијали(...)), где РТС уступа рекламно време као противнакнаду” (РТС, 2011б: 4). Могуће је, наиме, замислити да генерални директор, користећи ово своје дискреционо право, даје изузетне попусте неким агенцијама, и тако их тржишно повлашћује. Имајући у виду одредбу да „садржај свих маркетиншких уговора представља пословну тајну, (...)те се подаци не смеју износити, осим према законској обавези” (РТС, 2011б: 6), овакву сумњу би могао да развеје само извештај финансијске инспекције или независне ревизорске куће. У свету маркетинга се сматра да је пракса давања изузетних попушта – пре свега када је реч о великим купцима огласног простора – нешто што је уобичајено и у другим земљама (Броћић, 2011). Међутим, остаје отворено питање да ли таква пракса постоји и када је реч о ТВ станицама које су дефинисане као *јавни сервис*. Занимљиво је да је сам РТС, одговарајући на оптужбе опозиције, понудио СНС „да ангажује угледну ревизорску кућу која би прегледала све папире и утврдила чињенично стање” (РТС, 2011а), али да ова странка (до сада) није предузела кораке у том правцу. У сваком случају, наша јавност заслужује разрешење ових недоумица, и једна независна комисија (коју би образовао парламент, Радиодифузни савет, или неко друго надлежно тело) могла би дати одговоре на ова важна питања.

Закључно размишљање

Будући да сам „класно свесни припадник” ситне националне буржоазije („националне интелигенције”; видети у Антонић, 2010а: 123-130; о академским социолозима као ситној буржоазiji видети: Вратуша, 2010), не мислим баш најбоље о власницима и службеницима великих маркетиншких агенција. Ове прве видим као типичне припаднике конзументичке фракције паразитске транснационалне капиталистичке класе (Антонић, 2008в: 53), а друге као њену опслужујућу интелигенцију („компрадорску буржоазiju”; Антонић, 2010а: 125). Такође, читав „маркетиншки и адвертајзинг бизнис” доживљавам углавном као обичну манипулацију највишим друштвеним вредностима (Антонић, 2006б: 21-22) – и то манипулацију која рачуна на масовну глупост и самољубље „типичног малог потрошача” – а све у

сврху личне материјалне користи власника великих транснацио-
налних компанија. Посебно су ми, признајем, одбојне рекламе за
пиво, па и оне Мекен Ериксонове у којима се, рецимо, врши вар-
варска тотемизација пивске флаше (Youtube, 2011б) или са благо-
наклоношћу приказује вербални простаклук (Youtube, 2011а).

Али, без обзира на лична осећања, не могу а да не признам да,
рационално посматрано, Мекен Ериксон ипак изгледа да може да
објасни онај део података из табела који се односи на његово по-
словање, а који сам користио као илустрацију тврдње да успех ове
агенције почива на политичкој корупцији (Антонић, 2010в: 340-
341). И мада немам најбоље мишљење о тој врсти бизниса, чини
ми се да објашњења Мекен Ериксона – која се позивају на промену
начина књиговодственог обрачуна, те паралелни раст агенцијског
пословања и читавог маркетиншког тржишта – звуче разумно.
Наравно, ја нисам стручњак за финансије, и тек нека експертска
ревизија (државна или независна) може да пружи стварну по-
тврду истинитости неких података или њихових објашњења. Но
мој утисак о отворености службеника ове агенције за увид у по-
требне податке, о њиховој уверености да агенција новац зарађује
по тржишним правилима, као и о њиховој посвећености да то и
покажу, свакако да није неповољан.

Међутим, ако се чисто тржишним разлозима успешне компе-
титивности и може објаснити пораст нето добити од неких 100
посто (2005-2008), тешко ми је да замислим чисто тржишне раз-
логе који леже иза пораста нето добити од 780 посто, а колико је,
за исто раздобље, забележо, рецимо, Мултиком (видети: Антонић,
2010в: 338). Такође, ако је раст тржишта од 100 посто објашњење
исто толиког пораста нето добити за период 2005-2008, како је
онда могуће да, у условима снажне привредне рецесије 2008-2010,
иста компанија забележи наставак раста нето зараде за даљих 59
посто? Какви ли се само тржишни генији крију у тој фирми, ако
она све боље послује, без обзира на дубину економске кризе и
општи пад прихода већине предузећа?

Пословни успех се у многим српским компанијама, општи је
утисак, и даље пре постиже по правилима политичког капита-
лизма, него по начелима веберовског рационалног тржишног ка-
питализма. Иако владајућа структура у Србији има конторолу

над великим медијима (према СБПК, 2011), многе информације које у друштво продиру „капиларним” путем (личним преношењем или путем интернета), као и непрестане оптужбе опозиције и њој блиских гласила⁸⁵, стварају утисак у јавности да су владајуће странке расадници корупције и паразитског исисавања новца из јавног сектора, те његовог преливања у џепове страначких функционера и њима блиских пословних људи. Иако политички засновани монополи свакако постоје и у централним друштвима светског капиталистичког система (САД и ЕУ), ипак, утисак је да је тамо нешто мање изражена ова брутална трансформација личног, социјалног и политичког капитала, у онај економски.

Али, утисци су једно, а подаци који то могу да потврде су ипак нешто друго. Чак и када немају везе са корупцијом, па и криминалом, импресије које се односе на елиту – што је одавно познато у социолошкој пракси – тешко се поткрепљују бројкама и егзактним подацима. Вредност мог претходног текста (Антонић, 2010в) и била је управо у подацима који су поткрепљивали неке од хипотеза које се слажу са нашим општим утиском о системској корупцији. Међутим, овај текст поштено износи⁸⁶ да постоје и алтернативна објашњења једног дела тих истих података, те да поједине хипотезе захтевају додатне податке и нова истраживања. То, наравно, не значи да се ово алтернативно објашњење изнетих података може протегнути на све случајеве изнете у прошлом тексту, односно на све тамо презентоване наводе. Уверљивост индукције увек зависи од броја и карактеристичности анализираних случајева, и уверен сам да моја индукција из прошлог текста може

⁸⁵ Видети конференције за штампу СНС на њиховом сајту (sns.org.rs). На последњој је, рецимо, новинарима понуђена документација о пословању Београдског водовода са приватним фирмама, која, према интерпретацији из СНС, садржи доказе злоупотребе функционера ДС (СНС, 2011а).

⁸⁶ Одлука да напишем овај текст је и донета након што су ми у Мекен Ериксона презентовали њихова објашњења и додатне податке. Можда сам могао све то да игноришем, али ми је изгледало поштено и у складу са елементарном научном скрупулозношћу, коју сам увек заступао, да и објашњења и податке проверим – онолико колико је то у мојој моћи. Пошто нисам нашао неконзистентности у томе (а, понављам, нисам стручњак за финансијска питања, нити имам ревизорска овлашћења), било је фер да о тим и другим чињеницима, уз уобичајени опрез и уздржаност струке када су у питању генерализације, обавестим научну јавност, те да позовем на даља истраживања те проблематике.

бити додатно поткрепљена новом грађом о пословању различитих српских предузећа, чији су власници блиски власти.

Али, прикупљање тог материјала и јесте процес, односно генерални задатак друштвених научника. Надам се да ћу у неком од следећих чланака на ову тему моћи да изнесем нове податке, као што се надам да ће се и други аутори – пре свега економисти, економски социолози и финансијски стручњаци – укључити у изучавање и објашњавање ове научно изазовне проблематике. Дотле, остаје нам да тумачимо податке којима располажемо, са свешћу да је тих научно релевантних чињеница, барем када су у питању овакве теме, нажалост увек знатно мање од експланаторних амбиција наших хипотеза, као и наших теорија.

ФЕМИНИЗАМ И НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ

Непосредни повод за ово саопштење⁸⁷ јесте један чланак из *Политике* под насловом „Тек свака пета породица без икаквог насиља”, и с поднасловом „Учесталост насиља над женама крајем деведесетих година на истом је нивоу као и на почетку 20. века”. Реч је о ауторском прилогу социолошкиње Весне Милетић-Степановић (овај чланак се даље цитира као Милетић, 2010). У њему се она позива на сопствено истраживање о насиљу над женама у породици, спроведено у Србији, уз финансијску подршку Министарства за науку и технологију, а које је и основа њеног магистарског рада (објављен као књига: Милетић, 2006).

Узбуна због „мушког насиља”

У овом чланку, Милетићева дакле тврди да у Србији „насиље над женама у породици ни у ком случају није појава која се само везује за дисфункционалне породице већ да је *свакодневна појава у скоро свим породицама*: чак у 83 одсто испитиваних породица постоји неки облик понашања који чини насиље над женама” (Милетић, 2010; подвукао С. А). На основу овог фрапантног податка – да у 83 одсто српских породица мушкарци врше насиље над женама! – Милетићева закључује да је у Србији „насиље над женама (...) типично понашање које брише разлике између нормалног и патолошког, јер се практикује и доживљава као потпуно уобичајена појава”.

Штавише, наставља Милетићева да износи све невероватније податке, ако се упореде њени налази и они из истраживања Вере

⁸⁷ Научни скуп *Насиље у породици*, Београд, 9. март 2012, организатор Правни факултет Универзитета у Београду, штампано у *Насиље у породици: зборник радова са Научног скупа*, уредници Слободан Панов, Марина Јањић Комар, Милан Шкулић, стр. 25-31, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Ерлих, спроведених 1937-1941, „видећемо да је учесталост насиља над женама крајем деведесетих година 20. века на истом нивоу као и на почетку века”! Из тога, Милетићева аподиктички закључује да и поред тога што је у Србији дошло до „снажних модернизацијских промена, оне очигледно нису значајније утицале на полно-родни систем и положај жена у породици у Србији”, односно да је дошло до „конзервације патријархата током целог 20. века”, то јест да је „насиље над женама” остало „основни стуб социјалне продукције патријархата” (Милетић, 2010).

Морам да признам да сам био шокиран када сам прочитао овај чланак. Истраживања Вере Ерлих (Erlich, 1971) класична је литература на Одељењу за социологију. Сви знају за њен податак да је, у то време у Србији, чак у 50,0 посто случајева муж „доста често” тукао жену, а да је у још 37,5 посто случајева жена „врло често” добијала батине од супруга (Erlich, 1971: 235). То значи да је, на сеоским подручјима Србије 1937-1941, чак 87,5 посто жена било тучено од мужа, односно да само 12,5 посто жена нису никада биле бијене, или су пак биле ретко тучене. Уз овај податак, студенти су обично читали код Ерлихове и карактеристичне сеоске узречице: „Ако не бијеш жену, за четрдесет дана полуди”; „Жену и коња треба човек сваког трећег дана тући”; „Да се жена не избије, она би прескочила кућу”; „Брата и вола мити, а жену и коња туци”; „Свака жена има једно ребро више”, итд. (Erlich, 1971: 240).

Знајући за ове налазе Ерлихове од пре седамдесет година, и то на сеоском подручју Србије, била ми је врло необична тврдња да готово исти ниво насиља над женама постоји и данас (онда 87 посто, а данас 83 посто), после толико година социјалне и културне модернизације, и то на целом подручју Србије!? Хтео сам да о том истраживању Милетићеве прочитам нешто више, па сам одмах, преко интернета, потражио неки њен стручни чланак о томе и наишао на један, баш на ту тему (Милетић, 2005).

У овом тексту штампаном у научном часопису, Милетићева износи све главне тезе као и у свом чланку у *Политици*. Она објашњава да је своје истраживање извршила „на репрезентативном узорку жена и њихових породица”, односно „на популацији `нормалних` породица (...)без експлицитно изражених породичних дисфункција и дезорганизација” (Милетић, 2005: 29). Њен узорак

обухвата 1.200 испитаника, са којима је разговарано 1999. године, у три велика региона Србије: Београд, Ниш и Нови Сад (*исто*). И овде је њен основни налаз да „насиље у породици (...) постоји у преко 80% породица, што је скоро исто као пре пола века, између два светска рата. Ова поразна чињеница говори о великој конзервацији патријархата. У односу на саму породицу, ови подаци говоре да се савремена породица у Србији у току XX века *уопште није променила*” (Милетић, 2005: 29-30; подвукао С. А).

И објашњење овог необичног феномена – да Срби бију своје жене једнако као што су сељаци то чинили пре седамдесет година – такође је било истоветно оном у чланку из новина. „Ради се о системским феноменима, о рутинизованим понашањима које систем стимулише са циљем да омогући своју социјалну (ре)продукцију(...). Ова појава има системску функцију, функцију репродукције патријархата, и представља кључан елемент (ре)продукције система на свим нивоима” (Милетић, 2005: 21). Наиме, објашњава Милетићева, реч је о „систему” који „одржава односе експлоатације жена од стране мушкараца”, а централни део тог „система” је „родни хабитус коме су жене изложене у породици”, при чему „језгро родног хабитуса чини насиље над женама” (Милетић, 2005: 23-24). „Насиље у породици је само једна врста насиља над женама”, пише даље Милетићева, али „најконзервативнија и најпатријархалнија” (*исто*). Уопште, „насиље над женама је и основни, најважнији део социјалне репродукције патријархата: представља својеврсну капију патријархата. Без њега, ефикасност свих осталих облика репродукције би могла бити доведена у питање или онемогућена, поготову у временима преображаја као што је наше. (...) Насиље у породици постаје фундаменталан, најефикаснији део родног хабитуса, основна сила деловања патријархалног система, а родни хабитус најконзервативнији механизам социјалне репродукције” (Милетић, 2005: 24).

За овако озбиљну бољку једног друштва Милетићева предлаже и озбиљан лек – интервенцију државе („јавне сфере”) у породичне односе (у „приватну сферу”): „ако друштво схватимо интегрално, као целину јавне и приватне сфере, при чему се сфере налазе у односу међусобне условљености, те уколико желимо суштинске социјалне промене, потребно је променити и приватну сферу, те

свакодневни живот и односе полова у њој” (Милетић, 2005: 22). Потребно је, наиме, каже Милетићева, „да смислимо и наметнемо `оружје` које би уздрмало постојећи, mainstream-ирани полно-родни систем и постојећи ниво друштвене потчињености жена” (Милетић, 2005: 21). Или, како то поближе она објашњава у *Политици*, „потребно је ангажовати и институције и невладин сектор да би се постигло јачање друштвене свести о снази насиља над женама као системског сексистичког ризика, који производи снажну социјалну искљученост, дискриминацију и кршење људских права и људске безбедности жена. Родна дискриминација жена мора се схватити као заједнички социјални проблем, а родна равноправност као заједнички интерес целог друштва, јавно добро и нужан услов за социјални развој” (Милетић, 2010).

Најзад, како бих се уверио да сам све добро разумео, и како бих боље сагледао поједине податке, из библиотека сам узео и књигу Весне Милетић (2006), у којој је целовито дато поменуто истраживање, као и пратеће објашњење. И заиста, основне тезе из новинског и научног чланка и овде су присутне, са подацима који су далеко развијеније и детаљније изложени. Ту се види да је 70 узорка чинило градско становништво, да 57 посто испитаника има средњу школу, а чак 25 посто факултет или вишу школу (Милетић, 2006: 89-90), а опет – насиље као на селу, пре рата! („скоро иста заступљеност обрасца као у истраживању Вере Ерлих (1971) између два светска рата. Слика друштвене стварности коју добијамо на овај начин је поражавајућа”!; Милетић, 2006: 93).

Но, чим сам пажљивије погледао податке, али и када сам видео сву терминологију које Милетићева користи, као и објашњења и мере које захтева ради поправљања ученог проблема, лако сам закључио да је реч о типичном *родно-феминистичком приступу* насиљу у породици, са свим његовим методолошким и епистемолошким манама и изразитим идеолошким искривљавањима – појава коју сам опширно описао у својој књизи *Искушења радикалног феминизма* (Антонић, 2011а). Управо о томе је реч у овом саопштењу.

Шта је истина

Најпре, а што је генерално карактеристично за цео родно-феминистичком приступ, подаци на којима почива основни „налаз” Милетићеве погрешно су интерпретирани, односно искривљени су једном неоправданом редифиницијом основног појма. Наиме, Милетићева је добила исту стопу насиља над женама у Србији као пре седамдесет година (онда 87 посто, данас 83 посто), тако што је једноставно променила (редефинисала) појам насиља. Док се бројка из истраживања Еренрајхове односила на удео жена које су од својих мужева добијале батине, Милетићева је „насиље” дефинисала као „седам врста активног насилног понашања у породици: ускраћивање пажње, ускраћивање новца, ускраћивање слободе кретања, викање/вређање, претње, бацање/разбијање ствари, ударање” (Милетић, 2005: 29).

Дакле, Милетићкина бројка од 83 посто не односи се на жене које данас мужевима туку, већ и на жене на које мужевима вичу или им не посвећују довољно пажње. Заправо, у свега 4,5 посто испитаних породица утврђено је да неки супруг удара другог (Милетић, 2006: 94; најчешће мушкараца жену, али не и искључиво), док је викање и вређање забележено, рецимо, у 62,5 посто случајева, а ускраћивање пажње у 29,1 посто случајева (*исто*). Милетићева је, тако, до бројке од 83 посто насилних мужева у српским породицама дошла на тај начин што је својих „седам врста активног насилног понашања у породици” саставила у „индекс АНП” (активно насилно понашање), добивши невероватну стопу од 83 посто српских породица у којима влада насиље.

Оваква истраживачка методологија двоструко је некоректна. Најпре, појам насиља је у тој мери прешироко и погрешно одређен, да се потпуно нормалан породични живот претвара у социјалну патологију. Ако су „викање”, „претње” и „ускраћивање пажње” од стране једног супружника знак да је други супружник жртва насиља, све што могу да кажем јесте да сам већ 15 година жртва насилног понашања а да, све до ових радова Весне Милетић, појма нисам имао о томе!

Но, без шале, није лако замислити брак без *икакавих* свађа, а свађу без *икаквог* викања. Али, због тога што некада у браку дође

до свађе, па и викања, прогласити тај брак „насилним”, може само онај ко или не зна шта је брак, или не зна шта је насиље. Проблем је у томе што је Милетићевој, без обзира на учесталост те појаве, свако викање био разлог да неку породицу сврста у насилну. Тако је дошла до стопе од 83 посто српских породица у којима влада насиље. Међутим, у истом истраживању читамо да је „висок индекс насилности” – појам који истраживачица није јасно одредила и који, претпостављам, подразумева да неко од супружника добија батине – забележен само у 0,2 посто породица, да је „средњи индекс насилности” забележен у 3,2%, а да је „низак индекс насилности” забележен код „2/3 популације” (Милетић, 2006: 94).

Дакле, ако ћемо право, оно што говоре подаци јесте да се 87 посто жена, из истраживања Вере Ерих, које су редовно тучене може поредити само са Милетићкиних 0,2 посто данашњих жена које редовно добијају батине. То је свакако и даље потпуно неприхватљива појава. Али, њена учесталост је толико пута мања од оне од пре седамдесет година да је скандалозно тврдити како је данас у Србији „учесталост насиља над женама на истом нивоу као и на почетку века”! Толико погрешно читање сопствених налаза показује не само немалу методолошку некоректност, већ и искривљавање података које треба да служи само зато како би се поткрепила или одржала једна теорија (родни феминизам) која ипак има више везе са идеологијом, него са науком.

Таква пракса је, бојим се, доста раширена појава у овој друштвеној теорији, а долази од идеолошке горљивости и одсуства озбиљније контроле од стране остатка научне заједнице. У својој књизи сам већ описао случај са тврдњом Глорије Стајнем (Gloria Steinem), једне од водећих феминисткиња, да у САД „око 150.000 жена годишње умире од анорексије”, што је још један доказ „холокауста над женама” и последица „доминантне естетике патријархата”. Када је њен извор проверен, утврдило се да је реч о 150.000 жена у САД које „пате од аноректичке нервозе” (sufferers of anorexia nervosa), а да је стварна бројка умрлих Американки испод сто (видети: Антонић, 2011а: 14-15).

Други пример, који сам потанко описао, јесу резултати једног истраживања (Harris Poll) из 1993. по ком чак 40 посто жена у САД пати од „тешке депресије” (severe depression). Налази овог

истраживања наишли су на огроман одјек у америчкој штампи, а нарочито код родиних феминисткиња. Испоставило се, међутим, да је истраживање радила једна од заступница родног феминизма, која је уобичајени сет од 20 питања, којима се утврђује депресија, самовољно (то јест без икаквог научног основа) свела на шест. Стварна стопа депресивних жена у САД је 5,5 посто, а све што показује бројка од 40 посто, добијена на основу оних шест питања, јесте само то да се толико Американки бар једном, током недеље у којој је вршено истраживање, осећало нерасположеном. Али, повремено нерасположење је једно, а „тешка депресија” нешто сасвим друго (видети: Антонић, 2011а: 15-16).

Трећи пример искривљавања података, који је и најсличнији овом нашем случају, јесте пример истраживања друге феминисткиње по којој је 15,4 посто студенткиња америчких универзитета силовано. Добијена стопа износила је хиљаду пута више од стопе коју је давала званична полицијска статистика. Испоставило се, међутим, да је истраживачица појам силовања проширила на сваки сексуални однос којег се жена сећа са извесном nelaгодом. Наравно да огромна већина студенткиња, које су по овом извештају биле „силоване”, природу свог сексуалног односа уопште нису тако квалификовале. Штавише, 42 посто њих је, након овог „андроцентричног насиља”, имало још један или више сексуалних односа са својим „напасником” (видети: Антонић, 2011а: 17)

Најлепше од свега јесте то што је Весна Милетић овако искривљене и погрешно интерпретиране податке узела као центар читаве једне „теоријске надградње” о постојању некаквог „патријархалног система”. Дакле, да подсетим, по Милетићевој, стопа од 83 посто насилних породица (према женама) јасно показује степен насиља којем су жене изложене, а породично насиље је „најважнији део социјалне репродукције патријархата” и „представља својеврсну капију патријархата”. Наиме, „без њега, ефикасност свих осталих облика репродукције би могла бити доведена у питање или онемогућена”. Тачније, да мушкарци не туку и не малтретирају жене, не би могли ни да их експлоатишу („насиље ...одржава односе експлоатације жена од стране мушкараца”)!

Дакле, једна сумњива и слабо поткрепљена теорија – да мушкарци, узети као род, експлоатишу жене, узете као род (видети

критику у: Антонић, 2011а) – заснива се на податку који треба да илуструје „најважнији део социјалне репродукције патријархата” и „својеврсну капију патријархата”, а који је *неколико стотина пута увећан* у односу на реалност! Јер, да бисте показали колика је снага и конзервативност „патријархалног система”, ви реалних 0,2 посто, уз помоћ редефинисања, растежете у фантастичних 83 посто, и тако добијате тврдњу да се ниво породичног насиља ни за сто година није променио („преко 80 посто”)!

И остали елементи Милетићкиног извођења типични су за родно-феминистички дискурс – од тврдње да постоје искуствено непотврдљиве, а тиме и имагинарне појаве, попут „системске инхибиције” (критика у Антонић, 2011а: 68-76), па све до позивања да се држава меша у породичне односе и елиминише „насиље” између супружника (што може да буде и добро – следећи пут када ваш супруг или супруга не буду обрађали довољно пажње на вас и на ваше потребе, позваћете полицију, па нека онда њој објашњавају како су заузети и како нису „насилници”); за критику феминистичке амбиције да национализује и етатизује целокупну приватну сферу, видети: Антонић, 2011а: 139-198).

Оно, међутим, што је у овом конкретном случају најпогрешније јесте што се у оваквом приступу врши такав степен патологизације већине савремених српских породица, да се тиме у масу од „преко 80 посто” насилника утапају, а тако из фокуса и нестају, они стварни случајеви породичних насилника и породичне патологије који заслужују даље истраживање и озбиљнију друштвену акцију. Јер, ако смо *сви* насилници, ако је, дакле, степен насиља код нас толики да обухвата огромну већину (мушке) популације, онда су, пред толиким злом, све краткорочне и дугорочне мере излишне. Онда, заправо, једино дугорочне мере – које се, очигледно, морају рачунати *вековима* (јер се ситуација са породичним насиљем, према родним феминисткињама, ни током целог 20. века није поправила!) – имају смисла као иоле ефикасне.

А то је оно што практично дерогира сав досадашњи напор, који очигледно ипак није био савим неуспешан, да се смањи ниво породичног насиља у Србији. То такође и демотивише, па и блокира, готово све реалне потезе које може и мора повући друштво како би још више сузбило постојећи ниво *стварног* насиља у породици.

ФЕМИНИЗАМ И РАЗБОРИТОСТ

Одговарајући на моју критику (Антонић, 2009б) њене књиге (Захаријевић, ур. 2007), Адриана Захаријевић је изнела три тврдње које заслужују додатно разматрање⁸⁸.

1. Она каже да сам, у свом приказу, њеној феминистичкој позицији неоправдано приписао „атрибут `радикалан`, који се у српском контексту по дефиницији додаје феминизму какав год да је” (Захаријевић, 2009: 258). Она се, такође, чуди мом изразу „родни феминизам”, као истозначници са синтагмом „радикални феминизам”, питајући се „да ли он имплицира да постоји некакав неродни или чак антиродни феминизам” (исто).

2. Колегиница Захаријевић одбија моју критику књиге као још једног примера „феминизма жртве”. И поред тога што је у правима изједначена са мушкарцем, савремене жена је, према овој књизи, и даље жртва патријархата, који је, наводно, у последње две деценије чак и у експанзији (Захаријевић, ур. 2007: 299). Такав начин представљања положаја жене назвао сам „апсурдним” (Антонић, 2009б: 369). Колегиница Захаријевић, међутим, каже да је „случај управо супротан”, односно да је „кључни импулс за писање једне овако конципиране историје био да се покаже докле се дошло, шта се постигло и шта је још остало да се уради” (Захаријевић, 2009: 259; 260). Тако ми она пребацује да сам, заправо, читаоцу погрешно представио основну идеју књиге.

3. Изругујући се мојој оцени књиге као „прегледу феминистичке идеологије”, она се пита које то научне „противдоказе” у својој критици наводим, па каже: „Највећи део његовог текста заправо је низ цитата, ако се изузме интервенција Роја Баумајстера, изванредно `научне` (читај: објективне и непристрасне) анализе Јоване Папан. (...)Тиме Антонић решава две проблематичне ствари: истура једну жену, која својим текстом доказује да он није

⁸⁸ Објављено у: *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVIII (2010), no. 1-2, стр. 181-202

`идеолог патријархата`. (...)С друге стране, чињеница да постоји бар једна жена која његов приказ не би прогласила идеолошком одбраном патријархата довољна је да покаже да он (приказ – А. С) није то што у ствари јесте. Празњикава, не претерано надахнута, не довољно обухватна и поткрепљена критика феминизма” (Захаријевић, 2009: 259).

У наредним одељцима одговорићу на сваку од ове три тезе.

О појмовима и „доказима”

Пару радикални – либерални феминизам (radical – liberal feminism) одговара пар родни феминизам – феминизам једнакости (gender – equity feminism). Родни феминизам је термин који је уобичајен како у популарној литератури (Wikipedia, 2010), тако и у стручној (Sommers, 2009; 1994; McElroy ed., 2002). Родни феминизам је добар назив за ову врсту феминизма, зато што он види жене и мушкарце као, у основи, две одвојене и противстављене класе људи, од којих *род* мушкараца колективно влада над *родом* жена.

За родне феминисткиње, „родни односи” су важнији од свих других односа политичке моћи или класних односа (Мршевић, 2005: 95). Патријархат је, по њима, такав „систем који јасно производи добитке и губитке за мушкарце и жене, као колективитете, али и на индивидуалном нивоу управо кроз припадност тим колективитетима” (Благојевић, 2000: 40). Због тога су *сви* мушкарци системски добитници, а *све* жене системске губитнице. „Иако нема много мушкараца који лично малтретирају или дискриминишу жене из своје приватне или професионалне околне, сви они, као категорија, а да често тога уопште нису свесни, имају користи од постојања општег система угњетавања жена” (Мршевић, 2005: 93-4). „Патријархат представља систем (...)који од свих мушкараца прави тлачитеље, од свих жена жртве” (Захаријевић, 2010: 138⁸⁹).

⁸⁹ Ауторка овај исказ износи у ширем контексту приказа тзв. другог таласа феминизма. Стога није најјасније да ли њиме изриче свој лични став, или општи закључак феминисткиња из другог таласа. Какогод, тај исказ је релевантан за ову теоријску позицију.

Родни феминизам је радикалан управо по томе што људе дели у две супростављене класе, и то на основу њиховог пола (рода), залажући се за ослобађање „потчињене” класе жена. У основи, родни феминизам је само неоригинална варијанта поједностављеног (идеологизованог) марксизма. Теоријска матрица је иста, једино што се на местима на којима су радикални марксисти некада користили појам класе, буржоаске идеологије и капитализма, родне феминисткиње данас користе појам рода, патријархалне идеологије (мизогиније) и патријархата. Замена појмова је понегде дословна. Тако, где су марксисти говорили о „класној доминацији”, „класној моћи”, и „класној борби”, сада феминисткиње говоре о „родној доминацији”, „родној моћи” и „родној борби” (рецимо Фрејзер, 2007:201).

Ако смо сада разјаснили одакле ми израз „родни феминизам”, да кажем нешто и о његовом „научном” методу, који се лепо може видети и у књизи што ју је уредила колегиница Захаријевић. Та метода се састоји у следећем доказном поступку. Најпре се каже да је истина да су жене у правима изједначене са мушкарцима. Али, онда се одмах утврди да је то само „формално” тачно, а да су жене, заправо, и даље „дискриминасне”. Као доказ се затим наводи статистичка неравнотежа заступљености жена и мушкараца у различитим областима економског, политичког и културног живота. Рецимо, мушкараца је више међу богатима и политичарима, а жена је више међу силованима и у браку пребијенима. Из тога се онда извлачи коначан закључак да су жене и даље потлачене и обесправљене и да их је, кроз даљу борбу „прогресивних” друштвених снага, нужно „ослободити”.

Такав „доказни” поступак, који је широко примењен и у овој књизи, у основи, није ништа друго до једнострано и селективно навођење чињеница, које карактерише тзв. илустративну методу. Таква метода је, међутим, суштински ненаучна, јер се њом може доказати свака, па и сасвим супротна теза – рецимо, да су Јевреји били носиоци свег напретка у историји, или да су, напротив, Јевреји били носиоци свег зла у историји. Да бих демонстрирао како на „родном” плану та метода функционише, ја ћу сад истим начином „доказати” да су заправо мушкарци у савременом друштву подређени, дискриминисани и жртве система. Дакле, као што показују статистике:

1. *мушкарци, у односу на жене, краће живе.* У ЕУ жене просечно живе 81 годину, а мушкарци 75 (Мршевић, 2007: 71), док у Србији жене живе 74 годину, а мушкарци 69 година (Ђорђевић, 2007: 195).
2. *мушкарци, у односу на жене, чешиће живот завршавају самоубиством.* У САД је однос мушкараца и жена који изврше самоубиство 4:1⁹⁰, а у Србији 3:1 (Ђорђевић, 2007: 39).
3. *мушкарци остављају мање потомака од жена.* Цела данашња људска популација потиче од два пута више жена него од мушкараца. Око 80 посто жена успело је да остави потомство, док је свега 40 посто мушкараца то урадило (Baumeister, 2007). И данас, сразмерно мање мушкараца је репродуктивно успешно у односу на жене. Тако је у САД однос жена и мушкараца који имају потомство 87%:81% (Waldfoegel, 1997: 209; Dowd, 2000).
4. *мушкарци морају дуже да раде како би стекли пензију.* У Србији, да би стекао пензију, мушкарац мора да ради 40 година, а жена 35, односно жена иде у пензију са навршених 60, а мушкарац са 65 година живота. Такође, жена стиче право на породичну пензију са 58, а мушкарац са 63 године старости.
5. *мушкарци добијају више казне за исте злочине.* Ако се уклоне све разлике које се тичу чиниоца што се узимају у обзир код изрицања пресуде – као што су тежина преступа, претходна криминална прошлост, различито прописане казне по регионима или врста преступа – показује се да ће мушкарац у САД у просеку добити 5,5 месеци дужу казну затвора него жена (Mustard, 2001: 300; види и McElroy, 2002: 183)⁹¹.
6. *мушкарци раде најгоре и најопасније послове.* У 25 врста најгорих занимања, разврстаних према плати, радном окружењу, радном изгледу, телесним напорима, безбедности посла

⁹⁰ <http://www.familyfirstaid.org/suicide.html>

⁹¹ То је и један од разлога „родне неуравнотежености“ затвореника. Рецимо, у САД 93 посто затвореника су мушкарци (Beck & Harrison, 2003). И када је већ реч о затворима, учесталост силовања по америчким затворима је толика, да би урачунавање тих силовања (која се по правилу не пријављују) учинило да би у САД било више случајева силовања мушкараца, него жена (Simon, 2002: 234).

и изложености стресу (таква занимања су, рецимо: железнички инжењер, геометар, радник на отпаду, столар, поштар, ђубретар, ватрогасац, таксиста, морнар, рибар, фармер итд), удео мушкарца у САД износи 92 посто (Farrell, 2005: 6). Међу погинулима на раду у САД 93 посто њих су мушкарци (Baumeister, 2007).

7. *мушкарци су слабије образовани и мање њих студира.* У Србији средње образовање има 53 посто жена и 40 посто мушкараца, а више или високо образовање 16 посто жена и 12 посто мушкараца (Колин и Чичкарић, 2010: 48). У САД од 1992. године до данас жене чине већину студената (55 посто; Sommers, 1994: 238), а Американке данас узимају 57 посто бачелор диплома и 59 посто диплома мастера. Тек на нивоу доктората мушкарци достижу жене (по 50 посто; Сомерс, 2009).

8. *мушкарци имају слабију здравствену заштиту у односу на жене.* Према извештају ВВС-а (6. септембар 2000)⁹², „процењује се да се у Британији осам пута више новца троши на женско, него на мушко здравље“. Друштво више улаже у истраживање и лечење „женских“, него „мушких“ болести. Тако је у Британији, 2000. године, откривено 40.000 случајева рака дојке, од којег је у наредне две године умрло 13.000 жена. У исто време, откривено је 27.200 случајева рака простате, од којег је за две године умрло 10.000 мушкараца. Иако су, дакле, ове болести однеле приближно једнако живота, британски фондови за истраживање и лечење рака простате били су четири пута мањи од одговарајућих фондова за рак дојке⁹³.

9. *друштвене норме слабије штите мушкарце, него жене.* Мушкарци су, у случају опасности, више изложени друштвеном притиску да се жртвују. На Титанику је од 1.513 утопљеника било свега 180 жена (Ђорђевић, 2007: 187). Штавише, стопа преживљавања најбогатијих мушкараца била је нижа (34 посто) од стопе преживљавања најсиромашнијих жена (46 посто).

⁹² <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/911198.stm>

⁹³ <http://www.scenta.co.uk/Health/829436/conquering-cancer-in-the-uk.htm>

Дакле, сви ти моћни, богати и успешни „носиоци патријархата” за друштво мање вреде од живота најсиромашнијих и најнемоћнијих жена (Baumeister, 2007).

10. *мушкарци, у односу на жене, знатно ређе добијају децу након развода.* У Србији, после развода, у 80 посто случајева деца припадну мајци (Колин и Чичкарић, 2010: 73). Такође, у многим земљама, иако жене покрећу две трећине бракоразводних парница, жена по аутоматизму, све до окончања суђења, добија кућу и старатељство над децом, а муж само обавезу плаћања алиментације (Baskerville, 2003).
11. *мушкарци су изразито лошије обучени у односу на жене.* Одећа мушкараца по правилу је јефтинија од онога што жене имају на себи. Ту појаву је приметила још Лукреција Маринела (Lucrezia Marinella), Венецијанка, почетком 17. века: „Задивљујуће је видети у нашем граду жене обућара, месара или вратара обучене у свилу, са златним ланцима око врата, с бисерима и скупоценим прстењем(...) а онда угледати њихове мужеве, како секу месо, умрљани говеђом крвљу, бедно обучени, или натоварени као магарци, одевени у платно од којег се праве џакови“ (Marinella, 1999: 72).
12. *владајућа култура је препуна негативних стереотипа о мушкарцима.* Довољно је само погледати како су мушкарци приказани у рекламама. Они су по правилу неуредни, небрижљиви, глупи и заинтересовани једино за пиво, спорт и секс⁹⁴.

Овакву врсту података можемо да ређамо у недоглед. И сваки од њих је, појединачно узев, тачан. Али, они доказују главну тезу *родног маскулинизма* – да су мушкарци у савременом друштву потлачени и дискриминисани (Ђорђевић, 2009; Kammer, 2002) – једнако као што и подаци из књиге Захаријевићеве и сарадница, доказују главну тезу *родног феминизма* – да су жене у савременом друштву потлачене и

⁹⁴ Види неке примере:
<http://www.youtube.com/watch?v=XwQ4eC9wZJ8>; <http://www.youtube.com/watch?v=lqMw2mOOZCE&NR=1>; <http://www.youtube.com/watch?v=1C-NwZc1VSG&feature=related>;
http://www.youtube.com/watch?v=0rqb_fcrC68&feature=related

дискриминисане. Што ће рећи, не доказују је уопште. Да бисте, на-
име, доказали да систем привилегује мушкарце (као род), а депри-
вилегује жене (као род), потребно је да утврдите везу између рода и
система. Потребно је да објасните који то системски механизам, *на*
основу рода, (де)привилегује појединачне или колективне актере.
Такву врсту објашњења, морам да признам, нисам успео да пронађем
ни у овој књизи, нити у целом родном феминизму.

Рецимо, родне феминисткиње често наводе аргумент да су
мушкарци (номинално) власници више новца, него што су жене.
Тај податак је тачан. Али шта он доказује? Каква је тачно систем-
ска веза између рода и новца? И да ли је власништво над новцем
једини извор друштвене моћи? Иако је контрола новца као ре-
сурса важна, преко ње се може објаснити само део друштвеног
живота. Постоје и други ресурси чија контрола даје моћ. Секс и
родитељство су, рецимо, такође важни ресурси. Гледано из родне
перспективе, те ресурсе свакако не контролишу мушкарци. Исказ
„мушкарци покушавају да владају женама преко новчаника”, јед-
нако је тачан као и исказ „жене покушавају да владају мушкар-
цима преко постеље и колевке”. Родне феминисткиње нагласак
стављају на први исказ, док други или игноришу, или за њега кажу
да је ирелевантан. Родни маскулинисти, пак, нагласак стављају на
други исказ, а први или игноришу, или за њега кажу да је иреле-
вантан. Ја бих ипак рекао да, премда и један и други исказ морамо
узимати у обзир ако желимо да разумемо свет у коме живимо, ни
један од њих није тачно објашњење односа мушкараца и жена.

Тај однос, наиме, није однос два наспрамна и супротстављена
рода, већ је то однос људских индивидуа које живе заједно, раде
заједно, воле се и имају децу. Основна грешка родног феминизма
је да он прави заједницу тамо где је нема – у роду (па види род
жена постављен наспрам рода мушкараца), а проблематизује или
чак одбацује заједницу која реално постоји – породицу, као савез
једног (одређеног, индивидуалног) мушкараца и једне (одређене,
индивидуалне) жене. Друштво се, једноставно, не састоји од зајед-
нице жена и заједнице мушкараца, при чему је смисао постојања
те две заједнице такмичење у томе ко ће више да освоји новца и
политичких положаја. А тек ако *тако* разумемо друштво, зајед-
ница жена је испод заједнице мушкараца. Али, реално, не само да

се друштвена моћ не може свести на новац и политичку функцију, већ таквих *заједница* као што су родови жена и мушкараца заправо и нема (осим у конструкцијама родних феминисткиња).

Оно, међутим, што у друштву *стварно* постоји јесу заједнице жене, мушкарца и њихове деце – дакле, породице. А унутар те заједнице родни односи су само делимично и веома ограничено детерминисани индивидуалним новцем и политичким положајем. То је зато што заједница мушкарца и жене не почива на односу моћи (мада тог односа свакако да има – али чак ни тада моћ не долази само из новачника!). Језгро, наиме, заједнице мушкарца и жене (као и њихове деце) чини *љубав*. А она подлеже другачијим начелима од закона моћи. Док код моћи ми другу особу користимо као средство за наше циљеве, код љубави срећа и интерес друге особе постаје и наш циљ. Љубав, наиме, одликује жеља за сједињеношћу с особом која се воли, па и осећај сједињености интереса, прихватање интереса друге особе као својих.

Ово стапање интереса, разуме се, никад није апсолутно. Увек остаје један део појединачних, различитих, па и супротних интереса чланова породице. Али, могло би се рећи да баш онолико колико је у неком односу мање љубави, то је удео различитих интереса јачи од удела истоветних (заједничких, „стопљених“) интереса, па однос моћи детерминише ту димензију брака и породице. Тамо, пак, где је пуно љубави – као код заљубљених парова или посвећених родитеља и деце, овај други тип интереса надвладава. Они који стапање интереса узимају као суштину брака и породице, о таквој заједници чак говоре као о новом, трећем бићу, као о једној новој индивидуалности (рецимо, Хегел⁹⁵). То је можда претеривање. Али, и они који

⁹⁵ За Хегела, мушкарац и жена који улазе у брак, „дају пристанак на то да сачињавају једну особу и да напусте своју природну појединачну личност у оном јединству које је, с обзиром на то, самоограничење, али и њихово ослобођење, будући да они у њему постижу своју супстанцијалну самосвест“ (Хегел, 1989: §162). Та нова „особа“ се само учвршћује доласком деце. „Породицу можемо практично сматрати једном особом; њени чланови су (што је случај с родитељима) међусобно напустили своју личност (а с њом и правни однос, као и остале партикуларне интересе и жеље) или је још нису постигли (што је случај с децом(...)). Чланови породице живе, дакле, у јединству осећања, у љубави, међусобном поверењу, узајамном веровању; у љубави, јединка има свест о себи у свести о другом, одрекла се себе, а у том узајамном самоодрицању она је задобила себе (исто толико другог колико и саму себе као једно с тим другим)“ (Хегел, 2006: 51). Чак и код Диркема се осећа примат породице над појединцем, пошто су мушкарац и жена, за њега, као супружници, „само различити делови једне исте конкретне целине коју преображавају, сједињујући се“ (Диркем, 1972: 99).

занемарују или имплицитно искључују тај суштински важан аспект заједнице мушкарца и жене – а то су управо родне феминисткиње – такође претерују и дају искривљену слику стварности.

Родни феминизам, дакле, троструко искривљује стварност. Он, најпре, однос који влада у јавној сфери (политици и економији) – дакле, однос моћи, проглашава кључним односом између мушкарца и жене као родних бића. Затим, у другом кораку, све мушкарце групише у једну класу, а све жене у другу. У трећем кораку, родни феминизам све изворе моћи редукује једино на новац и политички положај. Коначно, он изводи закључак да класа мушкараца доминира над класом жена и да класа жена мора повести борбу за своје „ослобођење”. А авангарду те борбе, наравно, чине управо родне феминисткиње.

Разуме се, радикализам ове књиге није само у заступању становишта родног феминизма, већ и у радикализму који некада прелази логичке границе „родног приступа” друштву. Рецимо, залагање за полне квоте у политици или за „позитивну дискриминацију” у запошљавању и напредовању у служби логична су последица родног приступа. Када у овој књизи, рецимо, читамо да је „позитивна дискриминација” добра ствар јер „ставља у донекле *повлашћени положај* ону страну која је до тада извучила `дебљи крај`” (Захаријевић, ур. 2007: 65; подвукао А. С), то је најбољи пример типичног родног радикализма. Јер, родне феминисткиње сматрају да је величина неправедног третмана жена у прошлости била толика да случајеви неправде према данашњим мушкарцима – који, упркос способности и квалификација, не добију посао или унапређење само зато што припадају „погрешном” полу – представљају само врсту одштете за огромну историјску неправду. Али, то је залагање да поједине *садашње* жене буду повлашћене зато што су њихове прабабе биле дискриминисане, као и да поједини *садашњи* мушкарци буду дискриминисани зато што су њихови прадедови били привилеговани. „Неко мора да буде прост и каже тим феминисткињама да се смире и ућуте када је реч о једнакости и патњи и правди”, упозорава Венди Мекелрој. „Једнакост значи `једнако поступање`, не привилегије. Брига о онима који пате значи бригу о мушкарцима, једнако као и о женама. Правда подразумева да сва људска бића добију оно што су

појединачно заслужила. Стога, ја и видим афирмативну акцију као институционализовану дискриминацију и неуредно мишљење. То је врста политике која је и донела феминизму његово лоше име” (McElroy, 2002: 187-8).

Но ако је залагање за повлашћени третман жена кроз тзв. позитивну дискриминацију логична последица родног приступа, онда различити други радикализми, на које наилазимо у овој књизи, уопште нису „родно” нужни, већ произилазе из општег духа који прати свако, па и ово, „радикално мишљење”. Тако се као „идеални тип планирања породице” пропагира „слобода да се немају нежељена деца” (Захаријевић, ур. 2007: 77). Сама формулација ове „слободе” је веома занимљива. Наиме, већ у наредној реченици се из ове „слободе” извлачи „право на абортус”. Али, поставља се питање – зашто би само фетус био подведен под категорију „нежељено дете”? Ако из „слободе да се немају нежељена деца” следи право на уклањање фетуса, зашто из ње не би следило и право на уклањање нежељеног новорођенчета, нежељеног двогодишњака или нежељеног дванестогодишњака?

У истом радикалном стилу је свођење „репродуктивног права жена” на идеју да је женско тело, заједно са плодом којег носи, „власништво” једино „саме жене” (Захаријевић, ур. 2007: 88-90). Жена, по таквом схватању, има ексклузивно право на одлуку да ли ће тај плод пустити да сазри и да као ново људско биће дође на свет, или не. Ни један мушкарац, чак ни у функцији лекара, не сме да се меша у њену одлуку. „Премда би морали да подрже жену у њеној одлуци, која јој као репродуктивно право и по закону припада, лекари врше велики психолошки притисак, тако да су жене неретко доведене у недоумицу око тога да ли је њихов избор оправдан” (Захаријевић, ур. 2007: 85).

То би сасвим било у реду ако би се прихватила логичка консеквенца да ексклузивно право подразумева ексклузивну одговорност. Али, таква консеквенца се не подразумева, већ се очекује да мушкарац (или ако он неће, друштво) мора преузети бројне обавезе које следе из *жениног* избора. Рецимо, ако жена насупрот вољи мушкараца одлучи да роди, из такве женине одлуке могу да проizaђу бројне материјалне и друге обавезе биолошког оца, без обзира на његово јасно исказано противљење да ту обавезу преузме.

У овој књизи постоји карикатура на којој је нацртан мушкарац који својој жени, на питања: „Где је остатак твоје плате?“ и „Како да нахраним децу?“, дрско одговара „Не тиче те се шта ја радим с мојим парама!“ (Захаријевић, ур. 2007: 98). Та ситуација очигледно треба да илуструје безобзирни мушки егоизам. Али, занимљиво је да наше родне феминисткиње уопште не примећују да се и саме залажу за једнако неприхватљив егоизам, само другог родног предзнака. Он би се могао илустровати карикатуром на којој мушкарац моли жену: „Драга, молим те да родиш, не чини то с нашом бебом...“, на шта му она дрско одговара „Не тиче те се шта ја радим с мојим телом!“

Ми нисмо слободни ни да с нашим телом радимо баш све што пожелимо – рецимо, да себи ископамо око – већ се морамо односити према свом телу као „одговорни власници“. Штавише, плод који у себи жена носи није нека израслина на њеном телу, која се појавила сама од себе. И друго људско биће је имало извесног удела у настанку тог плода, као што има и извештан интерес у вези њега. Зар је толико тешко рећи да и са тим, другим људским бићем треба разговарати и заједно с њим донети одлуку? Коначно, ни сам тај плод није брадавица, већ људско биће у настајању, и он има извесно право да се на њега помисли као на свако друго *биће*, које ипак не третирамо као камен или прашину. Дакле, и оно, као биће, мора бити узето у обзир приликом одлучивања. Наравно да су то тешке моралне дилеме, са којима се свакодневно сусреће на хиљаде жена. Али, те дилеме се не разрешавају тако што се женама каже – „Ма, ви сте господарице свога тела, радите са њим шта хоћете!“. Такав став је лош чак и као савет, а тек као норма је поприлично нехуман. Стога само особе озбиљно захваћене радикалном идеологијом могу давати ту врсту неодговорних и неразборитих прескриптивних исказа.

Радикално искривљено виђење постоји у овој књизи и када је у питању брак. „Књига је посвећена пре свега млађим женама“, каже се у њеном уводу (Захаријевић, ур. 2007: 10), односно „намењена је управо оним (женама) које никако не би да се потпишу испод те ознаке (феминизма – А. С), најчешће зато што не знају њено тачно значење и историју“ (Захаријевић, 2009: 258). Зато се младе жене, као и оне неуке у феминизму, подучавају да се „феминистичка теорија

бавила браком и брачним односима углавном идентификујући брак као институцију којом се репродукују родне категорије, сматрајући га местом експлоатишуће поделе рада и подређености жена. (...)Бавећи се истраживањем узрока насиља у породици, феминистичке теоретичарке и практичарке посматрале су брак као оквир у којем се спроводи највеће насиље над женама, уграђено у саме његове темеље. Једно од најрадикалнијих тумачења ове поставке свакако је теза Жеремејн Грир, која сматра да је примарни однос мушкарца и жене – мржња. (...)Њен предлог како да се то промени је једноставан: не треба се удавати. Ако се ипак одлуче на брак, жене би требало да се понашају као да нису удате, и да мењају партнере” (Захаријевић, ур. 2007: 106).

Занимљивио је да се ова лекција „млађим женама” о феминистичком схватању брака даје без икаквог ограђујућег коментара и то у склопу књиге која велича достигнућа „феминистичке теорије и праксе”. Ако се и помиње другачије схватање брака у самом феминизму, оно служи првенствено зато да би се такво схватање дисквалификовало. „Те такозване либерално оријентисане феминисткиње усредсређене су на реформу и прилагођавање постојећег система, где спада и брак, а не на његово коренито мењање. (...) Колико су биле конзервативне, јасно се може видети у њиховим захтевима да се по сваку цену очува породица, уз подршку класичном концепту женске сексуалности” (Захаријевић, ур. 2007: 105: 104). Дакле, док се схватање о браку либералних феминисткиња дисквалификује и одбацује, схватање о браку радикалних феминисткиња се износи без ограде или коментара. То читаоца наводи само на један закључак – да је брак за *праве* феминисткиње „место експлоатације и подређености жена”, у „чије темеље је уграђено насиље према женама” и да би за жене, које разумеју и цене феминизам, „најбоље било да се уопште не удају» (а ако се већ морају удати, „да би требало да се понашају као да нису удате и да мењају партнере”). Овакав начин „едукације” жена о феминизму тешко да се може назвати коректним, а још мање се он може сматрати продуктивним, барем када је реч о идеји „популаризације” феминизма као доктрине.

Колегиница Захаријевић ми пребацује да сам сврставајући ову књигу у „радикални феминизам” желео да је дисквалификујем

пред српским читаоцем, који не воли ништа што је одвећ радикално. Али, као што се из описане концепције о абортусу или браку може видети, можда сва кривица није до мене. Можда ова књига стварно садржи неке ставове који су радикални? Ево још неких од њих: „Још је Фројд у својој студији о хистерији почео да назире праву истину о постојању инхибиције и сексуалне трауме, која је последица брачног живота и насиља у браку” (Захаријевић, ур. 2007: 112). „Сузан Браун Милер (Susan Brown Miller) дефинише силовање као револуционарно откриће мушкарца да сопствени полни органи могу служити за производњу страха. Оно је свестан поступак застрашивања којим сви мушкарци држе све жене у стању страха” (Захаријевић, ур. 2007: 113). „Лезбејска егзистенција представља избор жена да буду наклоњене женама у свим димензијама свог живота. Лезбејску егзистенцију живе жене које не зависе од мушкарца ни економски, ни емотивно, ни сексуално. (...) Поносна сам што сам феминисткиња, поносна сам што сам лезбејка, поносна сам што сам део покрета који мења свет” (Захаријевић, ур. 2007: 182; 189).

Можда се ови и други ставови, од којих врви књига, колегиници Захаријевић чине као уравнотежени и објективни. Али, ако они нису радикални и ако ово није феминизам у свом радикалном издању – онда бих јако волео да чујем шта за колегиницу Захаријевић *јесте* радикално феминистичко становиште? Да жене треба да истребе све мушкарце и размножавају се партеногенезом – као у феминистичком роману *Женски човек*, Џоане Рас (Joanna Russ, *The Female Man*, 1975)? Или да жене треба да мушкарце претворе у робове, које ће, након што обаве репродуктивну функцију, кастрирати како би им умањили агресивност – као у последњој књизи из феминистичке тетралогije *Стегијина хроника*, Сузи Мак Чарнас (Suzy McKee Charnas, *The Holdfast Chronicles*, 1974-1999)?

Не знам. Али, оно што знам јесте да књига „Неко је рекао феминизам?” заиста износи доста радикалних схватања, не само са становишта уобичајене друштвене теорије, већ и са становишта феминизма. Колегиница Захаријевић је на самом почетку књиге, као њена уредница, рекла да између 26 жена које су је писале, постоје разлике: „Неке од нас су у браку, неке одбијају брак

са мушкарцима из идеолошких разлога, а неке би у брак ступиле, али им држава не омогућује да у њега уђу са женама које воле” (Захаријевић, ур. 2007: 16). Али, те разлике – макар у томе да ли ући, или не у „место експлоатације и подређености жена” (тј. брак) – остале су само у предговору. Већина текстова у овој књизи написана је са недвосмислених позиција радикалног (родног) феминизма. И не знам зашто је колегиници Захаријевић био проблем што сам то констатовао?

О „феминизму жртве”

Сличан несклад између предговора и садржаја књиге постоји и када је реч о „кључном импулсу за писање једне овако конципиране» књиге. „Циљ овог зборника је», стоји у предговору, «да начини пресек кроз историју и покаже како је било пре појаве феминизма, и како је после њега” (Захаријевић, ур. 2007: 14). Он треба да „увери жене које данас имају небројена права и могућности да их користе (...)да је томе допринео феминизам” односно да је „феминизам баш мени – а основно је полазиште ове књиге да су данас феминизмом посредно захваћене све жене – омогућио да без страха (...)користим своју вољу и разум на начин који сматрам најподобнијим” (Захаријевић, ур. 2007: 12).

Али, да је намера, исказана у уводу ове књиге, и спроведена, заиста би било некоректно пребацити јој неисторичност и необјективност „феминизма жртве”. Међутим, већ и летимичан поглед на прилоге многих ауторки овог зборника показује да се оне не само с ниподаштавањем односе спрам чињенице да жене данас уживају сва права као и мушкарци, односно да потцењују извршену еманципацију, већ и да се непрестано жале на *назад* који се у међувремену одиграо.

У прилогу Марије Перковић се, рецимо, каже да чак „ни социјализам, који је био заживео на готово пола планете после победе совјетске револуције, женама није донео еманципацију у правом смислу те речи” (Захаријевић, ур. 2007: 51). После почетних реформи, „већ тридесетих година 20. века, дубока патријархална свест изнова диже главу, те заснивање породице и заштита родитељки бивају лагано враћени назад” (исто). Слично је било и у

СФРЈ. „Како је време одмицало, другови су све више заборављали другарице код куће», нису им давали да раде на боље плаћеним местима, 8. март су претворили „у Дан мајки”, што све „сведочи о снази патријархата” (исто). А онда је дошао слом социјализма и почетак транзиције у капитализам, па жене „губе нека већ стечена парава”, „пре свега она из света рада” (исто). „Тихо враћање жена у оквиру породице, започето већ с друговима, наставиће и `господа` и то веома бучно. Жена може бити или мајка, или украс» (Захаријевић, ур. 2007: 52). То је, ваљда, онај процес који и сама Захаријевићева назива „ретрадиционализацијом” (17; тај појам се на српско друштво директно примењује и на страни 86).

„Жене као рањивији део популације”, пише и Марија Младеновић, „сносе већи терет неповољних ефеката глобализације (али и других друштвених промена као што је транзиција” (366). Чак и у најразвијенијим земљама, „са растућом милитаризацијом друштва у последње две деценије јача и патријархат. Земље западне демократије у којима се донекле успела разградити чврста патријархална култура, тиме се такође враћају корак уназад” (299). Зато општи утисак читаоца ове књиге и јесте да је, по њеним ауторкама, извесног напретка можда и било, али да су жене, по својим правима и свом друштвеном положају, стално враћане унатраг, управо захваљујући том „дубоком” и „тврдокорном” патријархату.

Овакво виђење „историје” друштвеног положаја жене опште је место и код наших старијих (у односу на ауторке ове књиге) родних феминисткиња. Тако Марина Благојевић тврди да у социјализму, без обзира што су жене добиле право гласа и могућности школовања и запошљавања, „запошљавање жена није имало за циљ стварно побољшање њиховог положаја”, због чега се, у односу на капитализам, „живот жена у социјалистичким земљама (...) пре погоршао, него побољшао” (Благојевић, 1991: 55). И за Марију Колин и Љиљану Чичкарић еманципација жена у социјализму, и поред свег напретка у политичким правима, школовању и запошљавању, била је „неуспешна” (Колин и Чичкарић, 2010: 21). Жене су, дакле, најпре у капитализму биле подређене и експлоатисане, онда се у социјализму положај жена „пре погоршао, него побољшао”, а на крају је наступила транзиција, у којој су, наравно, опет „жене биле највећи губитници” (Колин и Чичкарић, 2010: 68).

Чак и најдобронамернији читалац не може а да се не запита – како се толика „погоршавања” положаја жена и наводна „ретрадиционализација” српског друштва може довести у склад са чињеницом да жене, рецимо, у Србији данас чине 53 посто свих студената универзитета (НСОР, 2008: 66), 64 посто судија, 75 посто председника општинских судова (ЉПС, 2009: 282), 100 посто председника Врховног суда (од 2000. до данас), 43 посто саветника министара, 55 посто генералних конзула, 47 посто начелника општинских управа, 76 посто запослених у образовању, 83 посто запослених у здравству, фармацији и социјалној заштити (Колин и Чичкарић, 2010: 107-8; 129; 49)...? Ако је то све „погоршање” и „ретрадиционализација”, какав ли је тек друштвени положај жена био некада?

Такође, у прилогу Тијане Крстец, који носи назив „Право на образовање жена” (Захаријевић, ур. 2007: 55-66), две трећине текста је потрошено на објашњење како жене некада нису имале право на образовање (55-62). Али, када се дошло до савременог доба (63-66) није више било ни једне бројке о уделу жена међу студентима или ученицима у Србији, САД, ЕУ или Русији. Заправо, главни део одељка „Савременог доба” посвећен је ширењу програма женских студија! Једине бројке које се у том одељку помињу односе се на неписмене у неразвијеним земљама (који су у 2/3 случајева жене; стр. 64). Крстецова, која није пропустила прилику да наведе да је 1914. године у Србији било свега 10 посто студенткиња (62), из неког разлога није сматрала да у поглављу о образовању жена треба навести податак о садашњем уделу жена међу студентима. Зашто? Можда и зато што што би се ти подаци тешко уклопили у њену слику жене као жртве, као и у општу „теоријску” схему да, како то каже ауторка, „позитивна искуства неких држава налажу употребу системске *афирмативне акције*” (65; подвукла Т. К), да је „нужно разумевање различитих (којих? – А. С) дискриминаторних пракси” и да је неопходно „прекидање веза са традиционалним родним улогама” (66).

Никаких података нема ни у поглављу које говори о заштити женског здравља (137-145). Али се зато – без позивања било на истраживања, било на статистику – наставља са причом о „факторима дискриминације” жена, када је у питању здравствена

заштита (141-3). Тако се, сасвим у складу са идеологијом „феминизма жртве”, тврди да, будући запослене и оптерећене кућним пословима, „жене о сопственом здрављу мисле најмање” (141), да је, „што се саме здравствене заштите жена тиче, видљиво да су потребе жена неадекватно и непотпуно задовољене” (141), да су медицински стандарди направљени према мушкарцима (142), да се жене запостављају у истраживању и лечењу сиде (142) и да је „и даље присутна велика стигматизација жена код којих се јавља неплодност” (143). Иако би чак и елементарно навођење статистичких података показало да, када је реч о Србији и другим земљама Европе и Америке, *не постоји* дискриминација жена ни у погледу приступа здравственој заштити, ни у погледу удела жена које користе здравствене услуге, ни у погледу новца који се троши на женске и мушке пацијенте и болести, и даље се, дакле, наставља са жалопојкама о „*дискриминацији* жена”. Читалац не може а да се не запита – докле?

Верујем да је Адриана Захаријевић замислила ову књигу као резиме феминистичких историјских успеха. Али, од те замисли, до онога што у књизи стварно стоји, дуг је пут, на коме се и сама замисао може изгубити. Ако сама колегиница Захаријевић пажљивије погледа свој зборник, видеће да су, осим прилога Драгане Обренић о гласачком праву жена (22-41), сви остали прилози или равнодушни премај „кључној” идеји књиге, или много више представљају уобичајене феминистичке жалопојке о „назатку”, него самосвесно резимирање напретка који су жене оствариле у последњих сто година. Још мање је у овој књизи реч о разборитом (уравнотеженом, објективном) разматрању улоге феминизма у том напретку. До становишта тог разборитог разматрања се тако мало доспело, да критичар који би хтео да оспори основну тезу – да је феминизам био тај теоријски и друштвени покрет који је донео женама „права и могућности да их користе” (јер, колико би феминисткиње могле да промене ствари да није било либералних и левих политичких покрета, у којима су мушкарци чинили надмоћну већину?) – заправо и нема материјал који би могао да критикује. И тек онда када се становиште о суштинском доприносу феминизма избављењу жена од мушког тлачења почне озбиљно доказивати, могуће је

приступити противаргументацији и развијању критике таквог становишта. А претпоставка за то, барем када је ова књига у питању, далеко је од тога да је могла бити успостављена.

О лажном плурализму

Трећа примедба Адриане Захаријевић тиче се мог позивања на изворе. Ту се она посебно устремљује на Јовану Папан⁹⁶, пребацујући ми да је она мој главни научни ауторитет, и да је као жену користим само као алиби за своју, патријархалном идеологијом натопљену, „празњикаву, не претерано надахнуту, не довољно обухватну и поткрепљену критику феминизма” (Захаријевић, 2009: 259).

Овако оштра оцена је прилично необична ако се има у виду да Јовану Папан, у целом свом тексту, помињем само у једној реченици. Одакле онда толика љутња на госпођу Папан? Главни разлог је што је Јована Папан, у серији ауторских текстова (рецимо: Папан, 2009; 2008; 2007), као и у серији превода других ауторки (рецимо, Сомерс, 2009; Паља, 2008), објављених на сајту НСПМ, упознала нашу публику са другачијим погледима на родни феминизам од оних који се могу прочитати или чути код нас. Њени текстови свакако нису „научни” у стриктном смислу те речи. Они немају научну форму, нису прошли научну рецензију и нису штампани у научном часопису. Али, ни већина прилога за зборник Захаријевићеве нема ту форму (највеселије ми је оправдање Марије Перковић да њен текст нема фусноте [тј. литературу и изворе] зато што „на мом компјутеру не ради опција ‘footnotes’ и зато што „мислим да су фусноте згодне онда када је текст незамислив”!; стр. 54), а ни сама књига нема рецензенте, нити је њен издавач нека научна установа. Са друге стране, текстови Јоване

⁹⁶ „Папан је представница оне `добре` еманципованости“, пише за њу Захаријевићева, „такорећи феминизма који не тражи много (феминизма који се дистанцира од `хиперсензитивних и хронично увређених жена` и оплакује мушкарце које систематски тлачи она мањина с почетка текста!). И заиста, спрам оног што она има да каже о ситуацији у којој се данас налазе жене и мушкарци, све што је икада написано у одбрану феминистичких ставова изгледа као најокошталија, најрадикалнија (`најроднија`) идеологија“ (Захаријевић, 2009: 259).

Папан су, најчешће, довољно добро поткрепљени изворима, а њени ставови довољно разборити, да се на њене текстове човек мирне душе може позвати, не само у критици једне овакве књиге.

Такође, није без значаја ни то што је, управо захваљујући Јовани Папан, наша јавност по први пут могла да се сусретне са ставовима и радовима неких од главних представница либералног феминизма – пре свих Кристине Хоф Сомерс (као и Камил Паље, мада је она и раније превођена). У својој критици Захаријевићкиног зборника, изнео сам замерку да је у тој књизи либерални феминизам не само подзаступљен и потцењен, већ и да је његова систематска критика родног (радикалног) феминизма неоправдано прећутана. Захаријевићева је на то одговорила да од свих либералних феминисткиња које сам поменуо она зна једино за Камилу Паља (258-9), храбро признајући, тако, да никада није чула за Кристину Хоф Сомерс. „Но оставимо то на савест мојој лошој обавештености”, самоуверено ће она (259).

Управо о томе је реч – о лошој обавештености. Та лоша обавештеност не долази, нажалост, од недостатка приступачних извора – то је у ери интернета ипак прилично неуверљив изговор. Она долази од идеолошких предрасуда и идеологијом искривљене методологије. Феминистичка едукација, каква доминира, на несрећу, и у Србији, састоји се у упознавању жена само са једном врстом података, само са једном врстом њихових тумачења и само са једном врстом литературе. То што су тако едуковане и младе ауторке овог зборника свакако да није њихова кривица. Али, оно што је свакако до њих јесте да се не могу проглашавати „трећим таласом феминисткиња” – који хоће да изрази сав плурализам феминистичке мисли и феминистичког покрета – а да се макар саме и на елементарном нивоу претходно не упознају са свим различитостима унутар феминизма. Још већа је мана ако тврде да је њихов зборник „плуралистички”, а у основи је он игнорантски према читавој једној важној струји у феминистичком покрету – и то баш оној која је критична према становишту које се у њему (свесно или несвесно) горљиво заступа (тј. према родном феминизму).

Већ сам наводио примере који показују да се либерални феминизам у овој књизи помиње првенствено да би се потцењивао и

одбацио. Либерални феминизам се наводи и у завршном прегледу који носи назив „Додатак 7: феминистичке теорије, позиције и теоријски оквири”, што га је написала Адриана Захаријевић (404-411). Између 18 врста различитих феминизама помиње се и либерални, као историјски првонастала феминистичка позиција (404). Ту се о либералном феминизму извештава сразмерно коректно, али само као једном од двадесетак егзотичних феминизама – попут „спиритуалистичког феминизма”, „афроамеричког феминизма”, „екофеминизма” или „сајберфеминизма”. Али, ни у овом додатку се не помињу аутори, књиге, дебате... Зато аутори, књиге и дебате навођени у главном делу зборника, готово искључиво припадају радикалном (родном) феминизму. Због тога је сво шаренило из „Додатка 7” ипак само реторички украс, обол политички коректном маниру који тражи непрекидно причање о „плурализму”. А како се *стварно* поступа са конкурентским „теоријама, позицијама и теоријским оквирима” – то је већ друга прича.

А *стварно* се у овој књизи поступа са либералним феминизмом – као најразвијенијим теоријским оквиром за критику родног феминизма – тако што се игноришу и његови аутори, и његови ставови, и његове критике. Истина, на једном месту – код Марије Младеновић – либералном феминизму се чак даје и предност над осталим феминистичким позицијама. „Либерални (али не и либертаријански) феминизам има, по мишљењу ауторке овог текста, већи потенцијал од алтернативних феминистичких идеологија да укључивањем жена у друштвени *mainstream* побољша њихов статус у сферама приватног, социоекономског и политичког живота” (365). Али, то је изгледа само зато што је либерализам, како га види ова ауторка, носећа идеологија „мејнстрим” политике у САД и ЕУ. Младеновићева, штавише, и поред реторички позитивног односа према либералном феминизму, заправо у остатку текста показује да га потпуно погрешно разуме. Бранећи га од напада радикалних феминисткиња, које су му замерале потцењивање рода, Младеновићева каже да „либерални феминизам не мора да усвоји, као што углавном и не усваја, претпоставку о политичкој ирелевантности рода. Истинска једнакост слободе подразумева урачунавање разлика, а тиме омогућује узимање у

обзир неких особености жена као групе (материнство), као и традиционално дефинисаних родних идентитета – терет патријархалне историје који носимо у садашњости – чији утицај треба минимизовати (на пример политикама афирмативне акције” (364-5).

Но управо је такво схватање рода као политичког изговора за „афирмативну акцију” *основ* критичке позиције либералног феминизма у односу на родни феминизам (Sommers, 2009; 1994; McElroy ed., 2002)! Напротив, либерални феминизам одлучно одбацује сваку „политику рода” и сваку „афирмативну акцију” („позитивну дискриминацију”) као управо ону одлику феминизма због којег је он изашао на рђав глас. Либерални феминизам признаје свакој особи право на избор властитог идентитета и начина живота – ту је Младеновићева у праву. Али, либерални феминизам одлучно одбија да се на основу било којих личних особина, урођених или изабраних, захтевају и остварују ма какве друштвене повластице („афирмативна акција” одн. „позитивна дискриминација”). Ко то не разуме тешко да може да претендује да има озбиљно знање о либералном феминизму, а камо ли да тврди да прихвата његову позицију.

Штавише, жестина напада Адриане Захаријевић на Јовану Папан – само због једне реченице у којој је помињем – показује не само какав третман, код родних феминисткиња, има жена која се усуђује да шири најважније идеје либералног феминизма, већ и какав третман има жена која изрекне било какву критику на рачун родног феминизма. О сличном искуству сведочи и Кристина Хоф Сомерс (која је, почетком деведесетих, са позиције родног феминизма прешла на позицију либералног феминизма). „Пре раних деведесетих”, каже она, „била сам угледна феминисткиња. Позивана сам на конференције о феминизму и радила рецензије радова за један феминистички философски часопис. Моји курсеви на Кларк универзитету били су уско повезани са женским студијама. Све то се променило 1994. године када сам објавила књигу *Ко је украо феминизам?*. (...)Феминистички естаблишмент највећим делом био је разјарен. Убрзо сам била изложена грубим нападима због моје јереси. Назвале су ме

ретроградном силом, издајником свога рода, анти-женом, (...)имитаторком жене” (a backlasher, a traitor to my gender, anti-woman, female impersonator; Сомерс, 2009)⁹⁷.

Тај нетолерантан став према женама које се усуђују да другачије мисле показује колико сваки радикализам штети самој теорији, али и атмосфери дијалога нужној за сваку науку (укључив и „родне студије”). У том смислу треба рећи да је несумњиво позитивна идеја уреднице овог зборника да феминизам треба да се третира „плуралистички” и да, приликом прегледа феминистичких одговора на разна друштвених питања, треба приказати и уважавати различита феминистичка становишта. Али, иза те декларативне опредељености није следило *стварно* приказивање разлика, нити једнако уважавање. Све иностране критичарке родног феминизма су прећутане, а према јединој домаћој, коју сам се усудио да поменем, заузет је крајње непријатељски став. „Не гледајте шта причају, већ шта раде” правило је које не важи само у друштвеним односима. Оно мора да важи и у друштвеној наукама и у друштвеној теорији.

О врлинама храбрости и разборитости

Надам се да и овај мој одговор колегиница Захаријевић неће оценити као „празњикаву, не претерано надахнуту, не довољно обухватну и поткрепљену критику феминизма”. Ако бих морао да напишем нешто још „пуније, надахнутије, обухватније

⁹⁷ Овакве жене, као што су Папанова и Сомерсова, родне феминисткиње такође воле да зову и „десничаркама” (right-wing women; Dworkin, 1983; Superson, 1995). Андреа Дворкин их дефинише као „жене које сматрају да раде у интересу жена, а заправо раде у корист мушке власти над женама, у корист хијерархије у којој су жене потчињене мушкарцима, у корист мушког законитог поседовања жена, у корист религије као израза трансцендентне мушке надмоћности” (Dworkin, 1983: xii). Десничарке су исте као црнци који су ратовали на страни Југа у америчком грађанском рату (Superson, 1995: 94) – дакле нека врста издајца и колабораната. „Укључујем у класу десничарки сваку жену која подржава патријархалне ставове”, каже Суперсонова (Superson, 1995: 79). А пошто су „патријархални ставови”, заправо, сви они искази о женама, или обрасци понашања, са којима се родне феминисткиње не слажу, практично свака жена изван родног феминизма може бити оквалификована као „десничарка”.

и поткрепљеније”, бојим се да би то морала бити читава књига. Но на самом крају, усудио бих се да дам и два савета својим уваженим млађим колегиницима (некима од њих сам имао част и да будем професор).

Први савет тиче се врлине *храбрости* (Fortitudo). Верујем да су и ауторке, пишући ову књигу, желеле да буду храбре, да се ухвате у коштац са стварним проблемима и истинским центрима моћи, и да су хтеле да покажу да се не боје њиховог именовања и супротстављања системској неправди. Али, бојим се да су и оне, као и неке друге родне феминисткиње, за исказивање своје храбрости изабрале непријатеља (апстрактни „патријархат”) који је слаб, недостојан, па и лажан. Као што каже Честертон (2008: 31), „у нападању прастарих или древних ствари нема ни мало више храбрости него изазивати нечију бабу на двобој. Стварно храбар човек јесте онај који пркоси тиранијама младим као јутарња роса и предрасудама свежим као пропупело цвеће”.

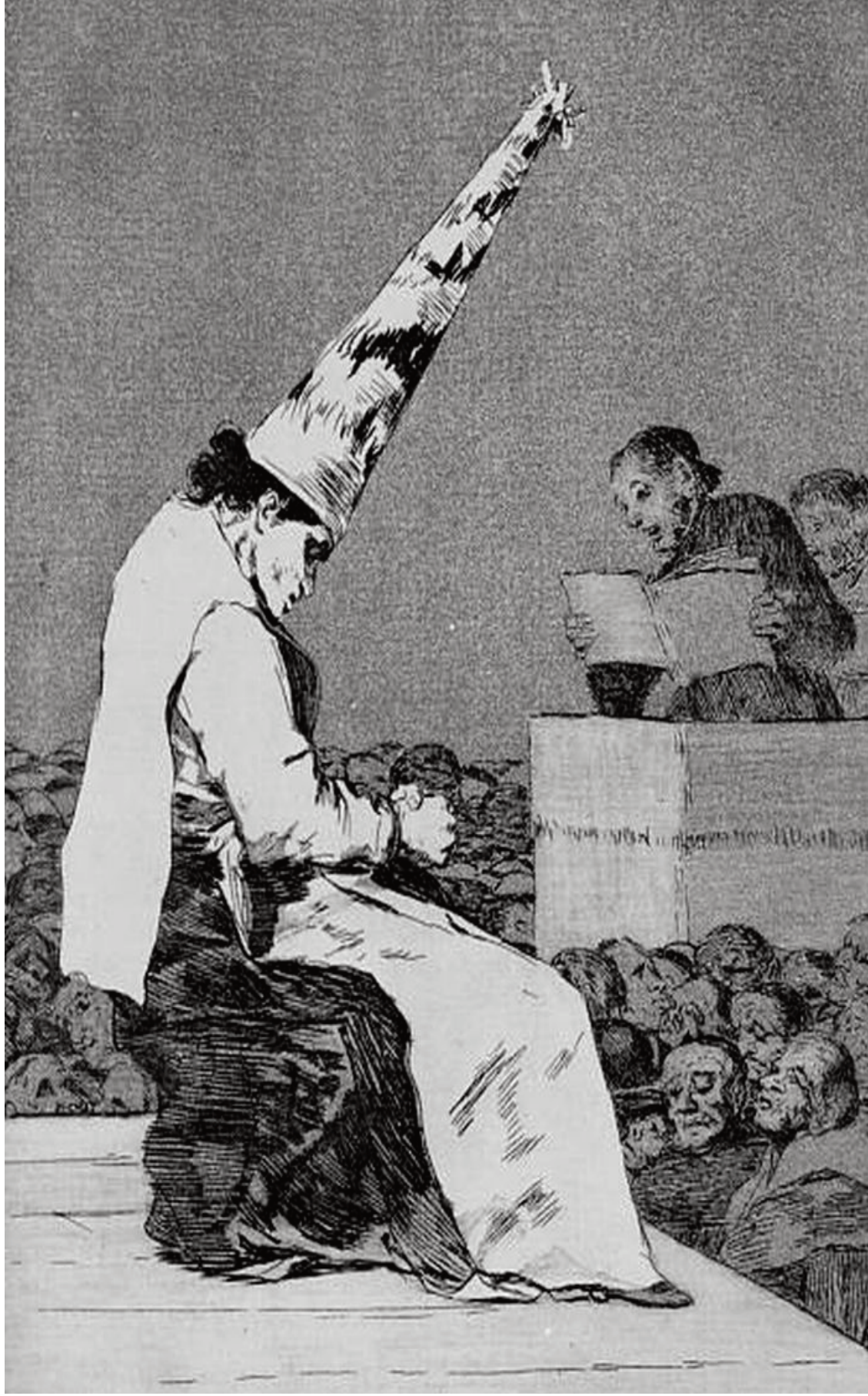
Неке од тих најновијих предрасуда и тиранија или је донео управо родни феминизам, или су они дошли с њим у пакету – треба само погледати шта на ту тему пишу, рецимо, Камил Паља (2008), Дафне Патај и Норета Кертге (Patai and Koertge, 2003). У ситуацији када се родни феминизам, у много чему, развио у идеологију жена из више средње класе које су део транснационалне хегемоне структуре, и у околностима када је он и у Србији запосео многе универзитетске катедре и политички утицајна места⁹⁸, истинска „женска храброст” бојим се да више није у понављању излизаних клишеа родног феминизма, већ управо у томе да се каже нешто своје, критично, и о тим „тиранијама младим као јутарња роса и предрасудама свежим као пропупело цвеће». Можда онако као што то раде Кристина Сомерс или Јована Папан...

⁹⁸ На чело Управе за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике дошла је Наталија Мићуновић, која је као свој политички циљ дефинисала: „Желимо да цело друштво буде феминистичко и да имамо што више мушкараца који су феминисти и да велики број жена постану феминисткиње, као што сада није случај“ (Мићуновић, 2009). А Зорица Мршевић, упорна заступница система полних квота у Србији, постала је заменица републичког Заштитника грађана (омбудсмана), задужена управо „за родну равноправност“.

У тим стварима, као и у читавом приступу мушко-женским односима, нужна је још једна од четири „кардиналне врлине” (осим поменуте храбости). А то је *разборитост* (Prudentia). Ова врлина је значајна како у одабиру теорија које ће нас водити у сусрету са стварношћу, тако и за наше друштвено и лично деловање. Разборитост је „уважавање и отвореност према реалности”, али не у смислу опортунизма, већ у смислу објективног сагледавања односа који постоје међу људима, објективног суђења о исправности и праведности тих односа, као и објективног сагледавања могућности њихове промене и одговарајућег начина да се то учини (Pieper, 1966: 5, и даље). Разборитост је заправо „образац и мајка свих врлина, оно обазриво и одлучно обликовање моћи нашег ума које претвара знање о стварности у реализацију добра” (Pieper, 1966: 22). Разборитост значи опрезност у закључивању и доношењу одлука, опрезност која не долази од кукавичлука, већ од настојања да се сагледају сви аспекти неког питања и све последице неке одлуке. Да би донео исправну одлуку, епистемичку или практичну, човек мора најпре да зна *целу* истину, мора на исправан начин да сагледа стварност. Ово нас доводи до одредбе разборитости као врлине у којој „објективна спознаја стварности одређује деловање” односно у којој „истина реалног стања ствари постаје детерминанта нашег деловања” (Pieper, 1966: 15).

Зато је разборитост важна за друштвене теоретичаре, како у науци, тако и у њиховом друштвеном и личном деловању (барем ако желе да буду доследни својој теорији). Схватање брака као „места експлоатације и подређености жена” или мушкараца као рода „насилника”, „експлоататора” и „доминатора”, а затим и препорука, која из таквих схватања логично произилази, да жене не би требало да се удају, „а ако се ипак одлуче на брак, да се понашају као да нису удате и да мењају партнере” (уз пропагирање алтернативне „лезбејске егзистенције” и прокламовање оне чудовишне „слободе да се немају нежељена деца”), далеко су од сваке разборитости: како оне теоријске – у смислу истинитости суђења, тако и оне практичне – у смислу исправности избора. А неразборитост не само да води у погрешну теорију, већ и у погрешне друштвене промене („реформе” које упрашћавају заједницу), па и у личне погреше.

Моја критика овог зборника, као и овај полемички одговор, написани су првенствено с жељом да се укаже на извесну недо-вољну разборитост која се у овој књизи испољава. За ауторке ових текстова већ сам, с поштовањем, написао да су образоване и ин-телигентне жене, од којих поједине имам част и лично да по-знајем. Волео бих да ову критику схвате крајње добронамерно. И да свој ум још одлучније наставе да употребљавају тако да *заиста* мисле храбро, слободно и – разборито.

Наведена грађа

- Алексић, Ана (2007): „Улога и значај лидерства у условима глобалног пословања”, *Социологија*, год. 49, бр. 2, стр. 145-160.
- Антонић, Слободан (2012): *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва*. Београд: Службени гласник.
- (2011а): *Искушења радикалног феминизма: моћ и границе друштвеног инжењеринга*. Београд: Службени гласник
- (2011б): „Светскосистемски аспекти кризе и Србија”, *Политеиа: научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања*, год 1, бр. 1, стр. 203-216.
- (2010а): „Класна структура Србије након 2000: појмовно-истраживачки оквир”, у Михаил Арандаренко, Александра Прашчевић и Слободан Цвејић (ур), *Економско-социјална структура Србије - Учинак прве деценије транзиције*, Београд: Научно друштво економиста и Економски факултет, стр. 117-137.
- (2010б): “Класни рат: Лењиново наслеђе”, *Социолошки преглед*, год. XLIV, бр. 4, стр. 159-204. http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/2%282010%29/_1_%20Antonic.pdf
- (2010в): „`Мрежа школских другара` у политичкој елити Србије”, *Национални интерес*, год. 6, vol. 9, бр. 3, стр. 329-350.
- (2009а): *Елита, грађанство, слаба држава: Србија после 2000*. Београд: Службени гласник.
- (2009б): „Идеолошки изговор за доминацију”, *Нова српска политичка мисао*, год. XVII, бр. 1-2, стр. 366-372. (Доступно и на: http://www.starisajt.nspm.rs/Prikazi/2008_ant_feminizam1.htm).
- (2009в): “Статусна анализа: допуна или алтернатива класне анализе?”, *Социолошки преглед*, год. XLIII, бр. 4, стр. 481-502. [http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/4\(2009\)/_3_Antonic.pdf](http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/4(2009)/_3_Antonic.pdf)

- (2008a): *Вајмарска Србија*. Београд: Чигоја штампа.
- (2008б): *Културни рат у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.
- (2008в): „Постоји ли у Србији `транснационална капиталистичка класа`?”, у: *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, стр. 71-92, ур. Сретен Вујовић, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- (2008г): “Расправа о класи у савременој социологији”, *Социолошки преглед*, год. XLII, бр. 2, стр. 147–169, [http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/2\(2008\)/2%20Antonic.pdf](http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/2(2008)/2%20Antonic.pdf) (2007): *Срби и „Евро-Срби: расправе о нацији и политици*. Београд: Чигоја штампа.
- (2006): „Криза демократије и транснационалне елите”, *Филозофеме 4: зборник Српског филозофског форума*, ур. Никола Кајтез, стр. 69-87. Нови Сад: СФФ.
- (2006): „Нека разликовања силе и моћи у класичној социологији”, *Социолошки годишњак* (часопис Социолошког друштва Републике Српске), год. 2, стр. 7-26, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
- (2005): *Гутање жаба: расправе о српској транзицији*. Београд: ИИЦ НСПМ.
- (1995): *Изазови историјске социологије: теоријско-методолошки проблеми изучавања еволуције предграђанских друштава*. Београд: Институт за политичке студије.
- Бабић, Јован (1995): „Чињенице, начела, вредности”, *Српска политичка мисао*, год. 2, бр. 1, стр. 163-177.
- Балкан (2011): Антонић, Слободан: „`Мрежа школских другара` у политичкој елити Србије”, *Балкан магазин*, 25. фебруар, http://www.balkanmagazin.net/kolumna/nauka/mreza_skolskih_drugara_u_politickoj_eliti_srbije_.html, приступљено 18. октобра 2011.
- Броћић (2011): Разговор обављен 28. октобра са Дарком Броћићем, директором (Managing Director) AGB Nielsen Media Research-а за Србију и Македонију, уз презентацију података (лична документација аутора).
- Басара, Светислав и Борис Тадић (2011): „Basara vs. Tadić” (интервју који је Борис Тадић дао Светиславу Басари), *Статус*,

- бр. 100, 2. јуни, доступно на: <http://www.nspm.rs/prenosimo/boris-tadic-i-svetislav-basara-ne-smemo-srbiju-prepus-titi-radikalima.html?alphabet=c#yvComment40637>, приступљено 18. октобра 2011.
- Беноа, Алан де [Alain de Benoist] (2007): *Комунизам и нацизам: 25 огледа о тоталитаризму у 20. веку* [*Communisme et Nazisme. 25 réflexions sur le totalitarisme au XXe siècle*, Labyrinthe, 1998]. Београд: Укронија.
- Бисерко, Соња (2010): „Титов дух”, *Хелсиншка повеља*, март-април 2010, стр. 4-5, <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/povelja-mar-apr-10.pdf>
- Благојевић, Марина (2000): „Мизогинија: невидљиви узроци, болне последице” у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (I том)*, ур. Марина Благојевић, стр.31-55. Београд: Ажин.
- (1991): *Жене изван круга: професија и породица*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Благојевић Марина и Yair Gad (2010): „The catch 22 syndrome of social scientists in the semiperiphery: exploratory sociological observations”, *Социологија*, год. 52, бр. 4, стр. 337-358.
- Блиц (2011): „Сваки шести Американац сиромашан” (Бета), *Блиц*, 14. септембра, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/276918/Svaki-sesti-Amerikanac-siromasan>, приступљено 22. октобра 2011.
- Богићевић-Миликић Биљана и Јанићијевић Небојша (2009): „Ме наџмент људских ресурса у привредама у транзицији - две рефлексije заједничког порекла”, *Социологија*, год. 51, бр. 2, стр. 157-176.
- Бодлер, Шарл [Charles Baudelaire] (2003): *Париски сплин* [*Le Spleen de Paris*, 1869], превео Борислав Радовић. Београд: Чигоја штампа.
- Бурдије, Пјер [Pierre Bourdieu] (2008): „Класни укуси и животни стилови” [из: *La Distinction: Critique sociale du jugement*, 1979], превела са француског Славица Милетић, *Студије културе*, приредила Јелена Ђорђевић, стр. 155-177. Београд: Службени гласник.
- (1999): *Сигнална светла: прилози за отпор неолибералној*

- инвазији [Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale, 1998]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Б92 (2010): „Ко `диригује` хиљадама хулигана”, Б92, 11. октобар, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=10&dd=11&nav_category=12&nav_id=464440, приступљено 22. октобра 2011.
- ВГА (2011): „Вести Гласа Америке: Рекордни дефицит САД са Кином”, Глас Америке, Четвртак, 13. октобар, <http://www.voanews.com/serbian/news/US-China-Trade-Deficit-131814953.html>, приступљено 22. октобра 2011.
- Вебер, Макс [Max Weber] (1986): *Методологија друштвених наука*. Загреб: Глобус.
- (1976): *Привреда и друштво* [Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie, 1922], књ. 1. Београд: Просвета.
- (1968): *Протестантска етика и дух капитализма* [Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904]. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Вен, Пол [Paul Veune] (2003): „Историја, социологија, потпуна историја” [„Histoire, sociologie, histoire complete”, *Comment on écrit l'histoire: essai d'épistémologie*, Paris: Le Seuil 1971, pp. 347-382], у: Љубиша Митровић и Драган Тодоровић: *Социологија и историја: хрестоматија из историјске социологије*, стр. 17-36. Ниш: Просвета.
- Википедија (2011): „Максвелов демон”, *Википедија: слободна енциклопедија*, http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BD
- Врагуша, Вера (2010): „Елите у постсоцијализму, или компрадорска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма?”, *Национални интерес*, год. 6, vol. 9, бр. 3, стр. 51-80, <http://www.ipsbgd.edu.rs/pdf/cd-nacionalni%20interes-3-2010.pdf>, приступљено 2. септембра 2011.
- (2004а): „Лажна дилема: глобализација-процес или пројекат”, у Јовица Тркуља (ур.), *Искушења глобализације*, стр. 350 – 359. Кикинда Скупштина општине и Народна библиотека „Јован Поповић”.

- (2004б): „Ставови према приватизацији у Србији крајем XX и почетком XXI века”, у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, стр. 19-37, ур. Анђелка Милић, стр. 71-110. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вироли, Маурицио [Viroli, Maurizio] (1996): „Патриотизам без национализма” [завршно поглавље из књиге Maurizio Viroli, *Per amore della patria. Patriotismo e nazionalismo nella storia*, 1995], превод Перо Мужичевић. Република, Београд, 1-31. децембар 1996. (бр.153-4), <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/153/153-42.html>
- Вићић и Шкорић (2011): Разговор обављен 18. септембра са Маријом Вићић, директорком општих послова (New Business Director) у McCann Erickson и Тијаном Шкорић - Томић, директорком финансија (Chief Financial Officer) у McCann Group.
- Влаховић, Никола (2009): „Кројачи царевог новог одела”, *Таблоид*, интернет издање, <http://www.magazin-tabloid.co/cas-opis/index.php?id=06&br=204&cl=05>
- (2008): „Империја Великог брата”, *Таблоид*, бр. 162, 4. септембар. <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/clanak.php?br=162&clanak=5>, приступљено 18. октобра 2011.
- Влаховић, Никола и Милован Бркић (2008): „Носилац презимена или ловац на новац”, *Таблоид*, интернетиздање, <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/clanak.php?br=133&clanak=4>
- Вратуша, Вера (2010): „Елите у постсоцијализму, или компрадурска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма?”, *Национални интерес*, год. 6, vol. 9, бр. 3, стр. 51-80, <http://www.ipsbgd.edu.rs/pdf/cd-nacionalni%20interes-3-2010.pdf>, приступљено 18. октобра 2011.
- Вулетић, Владимир (2009): *Глобализација*. Београд: Завод за уџбенике.
- (2006): *Глобализација: актуелне дебате*. Зрењанин: Градска народна библиотека “Жарко Зрењанин”
- Гиденс, Ентони [Anthony Giddens] (2007): *Социологија (према 4. енглеском издању)* [Sociology, 4th Revised edition, Polity Press, 2001]. Загреб: Глобус.

- Главуртић, Мирко (1978): *Сатана*. Београд: Ауторско издање.
- Глушчевић, С. (2011): „Предњачићемо у свету по незапослености”, *Дневник*, 1. новембар, <http://www.dnevnik.rs/ekonomija/pred-njacicemo-u-svetu-po-nezaposlenosti>, приступљено 3. новембра 2011.
- Грамши, Антонио [Antonio Gramsci] (1980): *Филозофија историје и политике: избор из дела; Писма из затвора*. Београд: Слово љубве.
(1959): *Изабрана дела*. Београд: Култура.
(1958): *Хисторијски материјализам и филозофија Вепедетта Кросеа*. Загреб: Напријед.
- Грујић, Драгослав (2006): „Мандат, овлашћења и коментари”, *Време*, бр 821, 28. септембар 2006,
<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=466317>
- Дедијер, Владимир (1966): *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.
- Димчевска Антоанета К., Кеџмановић Соња К. и Машановић Марија М. (2007): „Рат, куга и експлоатација у ДР Конго”, *Социологија*, год. 49, бр. 4, стр. 333-346.
- Ди Нола, Алфонсо М. [Alfonso Maria Di Nola] (2008): *Ђаво [Il dia volo: le forme, la storia, le vicende di Satana e la sua universale e malefica presenza presso tutti i popoli, dall'antichita ai nostri giorni]*, 1987]. Београд: Clio.
- Диркем, Емил [Emil Durkheim] (1972): *О подели друштвеног рада [De la division du travail social, 1893]*. Београд: Просвета.
(1963): *Правила социолошке методе [Les règles de la méthode sociologique, 1895]*, прев. Милорад Симић. Београд: Савремена школа.
- Дневник (2011): „У Србији стопа незапослености 22 одсто”, *Дневник*, 8. новембар, <http://www.dnevnik.rs/ekonomija/u-srbiji-stopa-nezaposlenosti-22-odsto>, приступљено 9. новембра 2011.
- Душанић, Јован (2011): „Може ли се зауставити даље урушавање привреде Србије?”, *НСПМ*, електронско издање, 1. септембар, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/moze-li-se-zaustaviti-dalje-urusavanje-privrede-srbije-q.html>, приступљено 12. октобра 2011.

- (2009): „Доларска алхемија и казино економија”, *Нова српска политичка мисао*, год. XVII (2009), бр. 3-4, стр. 67-88; <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/dolarska-alhemija-i-kazino-ekonomija.html>, приступљено 12. октобра 2011.
- Ђорђевић, Владислав (2009): *Мит о патријархату: да ли су мушкарци дискриминисани?* Београд: Metaphysica.
- (2007): *Предности жена*. Београд, Дерета.
- Ђурић, Драго (2011): *Постојање бога: филозофски проблеми класичног монотеизма*. Београд: Завод за уџбенике, Српско филозофско друштво.
- Ђурић, Милош (1976): *Историја хеленске етике* [прво изд. 1958]. Београд: БИГЗ.
- Елзесер, Јирген (Jürgen Elsässer). (2009): *Национална држава и феномен глобализације: како можемо да се спасимо из светске економске кризе (Nationalstaat und Globalisierung: Als Linker vor der Preußischen Gesellschaft. Waltrop: Manuscip-tum)*. Београд: Јасен.
- Е-новине (2011): „Изазови мостова за климатски капацитет”, *е-Новине*, 22. јуни, <http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/48578-Izazovi-mostova-klimatski-kapacitet.html>, приступљено 18. октобра 2011.
- Е.П. (2007): „Вук од Босне”, *Press*, 10. 06. 2007; http://www.pressoline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/13084/VUK+OD+BOSNE!.html
- Жуњић, Слободан (2009): *Модерност и филозофија: разматрања о духу времена са размеђа векова. Том 1, Наслеђе Модерне*. Београд : Plato Books : B&S,
- Закон (2008): „Закон о буџету Републике Србије за 2008. годину”, <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=5241>, приступљено 18. октобра 2011.
- (2006): *Закон о рачуноводству и ревизији*, Народна скупштина Републике Србије, 25. мај, доступно: http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/20/zakoni/racunovodstvo_revizija_200646.pdf, приступљено 18. октобра 2011.
- (2005): *Закон о оглашавању*, Усвојен у Народној скупштини Србије 16. септембра, видети: <http://www.parlament.gov.rs/акти/донети-закони/у-сазиву-од-27-јануара-2004.444.html>, приступљено 18. октобра 2011.

- Зарковић, Миодраг (2011): „Драган Ђилас: Почетак буне београдског дахије?“, *Печат*, 25. јул, <http://www.pecat.co.rs/2011/07/dragan-dilas-pocetak-bune-beogradskog-dahije/>, приступљено 18. октобра 2011.
- Захаријевић, Адриана (2010): *Постајање женом*. Београд: Реконструкција женски фонд.
- (2009): „О лицемерју и другим сабластима феминизма“, *Нова српска политичка мисао*, год. XVII, бр. 3-4, стр. 257-260. (Доступно и на: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/o-licemerju-i-drugim-sablastima-feminizma.html>)
- Захаријевић, Адриана ур. (2007): „Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд: Жене у црном, Центар за женске студије и Женски фонд «Реконструкција».
- Ивановић - Ђукић Маја (2011): „Промовисање друштвено одговорног пословања предузећа у Србији“, *Социологија*, год. 53, бр. 1, стр. 21-42.
- Ивковић, Марјан (2010): „Хабермасова концепција системске колонизације света живота“, *Социологија*, год. 52, бр. 1, стр. 1-22.
- Игњатовић, Сузана (2008): „Фукујамино схватање социјалног капитала“, *Социологија*, год. 50, бр. 1, стр. 35-53.
- Илић, Дејан (2008): Интервју у емисији *Пешчаник*, 8. јун 2007. http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yyyy=2007&mm=06&nav_id=251161
- Јанићијевић Небојша и Богићевић-Миликић Биљана (2010): „Организациони раст малих и средњих предузећа у Србији - управљање као уграђена баријера раста“, *Социологија*, год. 52, бр. 2, стр. 167-180.
- Јевтовић, Зоран и Арацки, Зоран(2009): *Медијски утицаји, политичке елите и друштвена моћ у Србији на почетку 21. века*, НСПМ 22. септембар 2009. године на <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/medijski-uticaji-politicke-elite-i-drustvena-moc-u-srbiji-na-pocetku-21-veka.html>.
- Јеротић, Владета (2011): „Новица Тадић и прича о ђаволу“, *Књижевни лист*, год 9, бр. 101 (1. септембар и 1. октобар).

- Калимеро (2008): „Капиталац!”, *Курир*, 8. Мај, 2008. <http://www.kurir-info.rs/vesti/kapitalac-23145.php>
- Каули, Роберт [Robert Cowley] (2005): „Година 1914. и питања `шта би било да је...?`”, у: *Шта би било да је.....?: најугледнији светски војни историчари замишљају шта је могло да се догоди* [What If? The World's Most Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been, 1999], приредио Роберт Каули, стр. 210-232. Београд: Утопија.
- Каурин, Драгољуб (2007): „Цикличне теорије друштвених промена - Шпенглер и Тојнби”, *Социологија*, год. 49, бр. 4, стр. 289-312.
- Кант, Имануел [Immanuel Kant] (1974): *Ум и слобода: списи из филозофије историје, права и државе*, ур. Данило Баста. Београд: Велика едиција `Идеја`.
- Кецмановић, Душан (2004): „Патриоти и националисти”, *Дијалог* (Сарајево), 2004/1, стр. 176-204.
- Клајн, Наоми [Naomi Klein] (2003[2000]): *Не лого* [No Logo]. Београд: Самиздат Б92.
- Клампер, Фридерик (2004): „Држављанство, патриотизам и посебне дужности”; у: Игор Приморац (ур.), *Патриотизам*. Загреб: Крузак.
- Кобјаков, Андреј [Андрей Кобяков]. „Чекају нас нове и страшније кризе”, интервју, НИН, број 3042, 16. април 2009, [http://nin.co.rs/pages/article.php?id=43743&add_coment=1&прис-тупљено 12. октобра 2011.](http://nin.co.rs/pages/article.php?id=43743&add_coment=1&прис-тупљено%2012.%20октобра%202011)
- Кобсон (2011а): „Часописи, област социологија”, *Кобсон*, http://www.kobson.nb.rs.proxy.kobson.nb.rs:2048/servisi/pretrazivanje_casopisa.84.html?issn=&words=&cat=236&service=0&sortby=&sortorder=&offset=0, приступљено 12. октобра 2011.
- (2011б): „Journal of World-Systems Research”, *Кобсон*, [http://www.kobson.nb.rs.proxy.kobson.nb.rs:2048/servisi/pretrazivanje_casopisa.84.html?issn=&words=Journal of World-Systems Research&cat=0&service=0&sortby=if&sortorder=desc](http://www.kobson.nb.rs.proxy.kobson.nb.rs:2048/servisi/pretrazivanje_casopisa.84.html?issn=&words=Journal%20of%20World-Systems%20Research&cat=0&service=0&sortby=if&sortorder=desc), приступљено 12. октобра 2011.
- Колаковски, Лешек [Leszek Kołakowski] (1992): *Религија: Ако нема Бога... О Богу, ђаволу, греху и осталим бригама такозване филозофије религије* [Religion: If there is no God. . . On God,

- the Devil, Sin and other Worries of the so-called Philosophy of Religion*, 1982]. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- (1990): *Разговори са ђаволом [Rozmowy z diabłem, 1965]*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- (1989): *Ђаво у историји*. Бањалука: Глас.
- Колин, Марија (2008): „Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске уније”, *Социологија*, год. 50, бр. 2, стр. 191-206.
- Колин, Марија и Љиљана Чичкарић (2010): *Економска и политичка партиципација жена у Србији у контексту европских интеграција*. Београд: Институт друштвених наука.
- Креша, Андрија (2006): *Филозофија религије* (1. изд. 1981). Београд: Филип Вишњић.
- Лазич, Александар (2011): „Борис Тадић: Психолог на трајном раду у политици”, *НСПМ*, електронско издање, 25. мај, <http://www.nspm.rs/politicki-leksikon/psiholog-na-trajnom-radu-u-politici.html?alphabet=1>, приступљено 18. октобра 2011.
- Лазич, Младен (2011): *Чекајући капитализам: настанак нових класних односа у Србији*. Београд: Службени гласник.
- Лајбниц, Готфрид Вилхелм [Gottfried Wilhelm Leibniz] (1993): *Теодикеја [Essais de théodicée, 1710]*; превела Бранка Милошевић, приредио и превод обрадио Милорад Љ. Миленковић. Београд: Плато.
- Лаш, Кристофер [Lasch, Christopher] (1996): *Побуна елита и издаја демократије [Revolt of the Elites: And the Betrayal of Democracy, 1994]*, прев. Емилија Киел. Нови Сад: Светови.
- Лекић, Славољуб (2011): „Јесен магната”, *Књижевни лист: месечник за књижевност, културу и друштвена питања*, год. 9, бр. 101 (септембар – октобар), стр. 23.
- Лашонц, Алпар (2007): „Постоји ли могућност инсталирања социјалног капитализма у пост-социјалистичкој транзицији?”, *Социологија*, год. 49, бр. 2, стр. 97-116.
- ЉПС (2009): *Људска права у Србији 2009: право, пракса и међународни стандарди људских права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010. <http://www.bgcentar.org.rs/images/stories/Datoteke/ljudska-prava-u-srbiji-2009.pdf>

- Маклуан, Маршал [Marshall McLuhan] (1971[1964]): *Познавање општина - човекових продужетака* [Understanding media: the extensions of man], превео са енглеског Слободан Ђорђевић. Београд: Просвета.
- Маринковић Вељко, Станишић Ненад и Костић Милан (2011): „Потрошачки етноцентризам грађана Србије”, *Социологија*, год. 53, бр. 1, стр. 43-58.
- М. Б. (2011): „Дачић: Уцењују нас због свега”, *Вечерње новости*, 3. октобар, <http://www.novosti.test.mainstream.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:347614-Dacic-Ucenjuju-nas-zbog-svega>, приступљено 18. октобра 2011.
- Мекинтајер, Еласдер [MacIntyre, Alasdair] (1998[1984]): „Да ли је патриотизам врлина?” (Is patriotism a virtue?), у: *Савремена политичка филозофија*, ур. Јанош Киш, прев. Душан Јанић. Нови Сад: ИК Зорана Стојановића.
- Миленковић, Иван (2008): „Мит о националном помирењу”, *Пешичаник*, 22. јуни 2008, <http://pescanik.net/content/view/1527/88/>
- Милетић-Степановић, Весна (2010): „Тек свака пета породица без икаквог насиља”, *Политика* 17. март 2010, www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Tek-svaka-peta-porodica-bez-ikakvog-nasilja.sr.html.
- (2006): *Насиље над женама у Србији на размеђи миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- (2005): „Насиље над женама као ризик за социјалну трансформацију”, *Темида*, vol. 8, бр. 1, стр. 21-32
- Милс, Рајт [Wright C. Mills] (1964): *Елита власти* [*Power Elite*, 1956]. Београд: Култура.
- Мрдић, Угљеша (2009): „Србија у ванредном стању”, *Печат*, 2. октобар 2009, стр. 22-3.
- Мирков, Анђелка (2007): „Вртни градови Ебenezера Хаурда”, *Социологија*, год. 49, бр. 4, стр. 313-332.
- Митровић, Љубиша (2010): „Нова буржоазија и њена елита у друштву периферног капитализма” *Национални интерес*, год. 6, vol. 9, бр. 3, стр. 249-270, <http://www.ipsbgd.edu.rs/pdf/cd-nacionalni%20interes-3-2010.pdf>, приступљено 2. септембра 2011.

- Мићуновић, Наталија (2009): Излагање на дебати “Родна равноправност у Србији - шансе и препреке”, одржане 10. априла 2009; http://www.politickiforum.org/index.php?vrsta=tribina&kategorija=&tekst=22&naredba=prikaz&br_stranice=#497)
- Молнар, Александар (2010): „Русоистички темељи Шмитовог схватања (тоталне државе”, *Социологија*, год. 52, бр. 3, стр. 225-236.
- Моска, Гаetano [Gaetano Mosca] (1969): „О владајућој класи”, у Т. Парсонс, Е. Шилс, К. Негел и Џ. Питс, *Теорија о друштву: основи савремене социолошке теорије*, Вук Караџић, Београд 1969, књига 1, стр. 572-576.
(1939): *The Rulling Class*. New York: McGraw Hill.
- МРС 18: *Међународни рачуноводствени стандард 18*, званичан превод Министарства финансија, <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/MRS/Medunarodni%20racunovodstveni%20standard%2018%20-%20Prihodi.pdf>, пристуљено 18. октобра 2011.
- Мршевић, Зорица (2007): *Ка демократском друштву - изборни систем квота*. Београд: Институт друштвених наука.
(2005): „Родна анализа као средство у борби против мизогиније”, у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (II том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 86-96. Београд: Ажин.
- НСОР (2008): *Национална стратегија одрживог развоја*. Београд: Влада Србије (http://www.ekoplan.gov.rs/DNA/docs/strategija_rs.pdf)
- Павићевић, Вуко (1970): *Социологија религије: са елементима филозофије религије* [2. изд 1980; 3. изд. 1988]. Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Панарин, А, С. (2001): „Народ без елиты: между отчаянием и надеждой”, *Наш современник*, № 11, <http://nashsovr.aihs.net/p.php?y=2001&n=11&id=5>.
- Паља, Камила [Camille Paglia] (2008): “Феминизам некад и сад: Идеологија, деловање и реформе” [“Feminism Past and Present: Ideology, Action, and Reform”, *Arion* Vol.16, No.1, spring/summer 2008; <http://www.bu.edu/arion/files/2010/03/>

- Feminism-Paglia1.pdf], *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, http://www.starisajt.nspm.rs/kulturna-politika/2008_palja2.htm
- Папан, Јована (2010): „Истина о насиљу vs. насиље над истином”, НСПМ, 19. март 2010, www.nspm.rs/komentar-dana/istina-o-nasilju-vs-nasilje-nad-istinom.html.
- (2009): „Не могу, не желе, не траже?”, *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, 28. април 2009. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/ne-mogu-ne-zele-ne-traze-q.html>
- (2008): „Злостављање статистике”, *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, 30. новембар 2008. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/zlostavljanje-statistike.html>
- (2007): „Рат против мушкараца”, *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, 26. новембар 2007, http://www.starisajt.nspm.rs/kulturnapolitika/2007_papan18b.htm
- Петковић Мирјана, Алексић - Мирић Ана и Божиновић Ивана (2011): „Корпоративно лидерство и менаџмент знања”, *Социологија*, год. 53, бр. 1, стр. 1-20.
- Петковска Сања (2010): „Други живот као технолошки наратив - dandellion/@ Kimban - једна прича о једном виртуелном свету”, *Социологија*, год. 52, бр. 2, стр. 141-166.
- Петровић, Далибор (2009): „Интернет у функцији персоналног умрежавања”, *Социологија*, год. 51, бр. 1, стр. 23-44. Приморац, Игор (2004): „Патриотизам као етичко стајалиште”, *Филозофска истраживања*, бр. 1/2004, стр. 27-37.
- Продановић, Срђан (2009): „Структурацијски аспект социологије Георга Зимела”, *Социологија*, год. 51, бр. 4, стр. 365-384.
- Радиновић, Дејан (2010): *Анализа односа српске политичке елите, медија и маркетиншких агенција у периоду 2005-2008. година* (рукопис).
- Радоњић, Огњен (2009): „Кејнесова теорија конвенционалног одлучивања на финансијским тржиштима”, *Социологија*, год. 51, бр. 4, стр. 337-364.
- Расел, Џефри Б. [Jeffrey Burton Russell] (1995): *Принц таме: радикално зло и моћ добра у историји* [The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History, 1988]. Београд: ПОНТ.

- Рељић, Слободан (2010): „Како је пропало српско новинарство”, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVIII, no. 1–2, стр. 107-117.
- Рогановић, Биљана (2011): „На послу падамо у несвест, ни до тоа лета нам не дају...”, *Press*, 17. август, http://pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/172060/Na+poslu+padamo+u+nesvest,+ni+do+toaleta+nam+ne+daju....html, приступљено 12. новембра 2011.
- РТС (2011a): „СНС о медијској стратегији – Одговор РТС-а”, *РТС*, 12. август, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/939170/%D0%A1%D0%9D%D0%A1+o+%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%98%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%98+%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B8.html>
- (2011b): *Ценовник ЦПП аранжмана*, интерна књижица од 7 страна, штампана у РТС, са печатом и потписом генералног директора РТС Александра Тијанића (pdf документ у поседу аутора).
- Русо, Клод [Claude Rousseau] (2005): „Монархија и грађанственост”, *Двери српске*, бр. 28, год. 4, стр. 38-41.
- Савић, Миле (2001): „Критичка симулација”, *Социолошки преглед*, vol. XXXV no. 3-4, стр. 235-250, <http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0085-6320/2001/0085-63200103235S.pdf>, приступљено 1. новембра 2011.
- СБПК (2011): *Извештај о притисцима и контроли медија у Србији*, Савет за борбу против корупције, 19. септембар, <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/mediji/IZVESTAJ%20O%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf>, приступљено 18. октобра 2011.
- СЕЕБиз (2011): „Цветковићева Влада задужила Србију за 6 млрд. €”, *СЕЕбиз*, 12. новембар, <http://rs.seebiz.eu/makroekonomija/cvetkoviceva-vlada-zaduzila-srbiju-za-6-mlrd-/ar-17752/>, приступљено 12. новембра 2011.
- Секулић, Нада (2011): „Фулерова теорија рата и промене у концептима вођења рата у другој половини XX века - настајак ‘креативног’ рата”, *Социологија*, , год. 53, бр. 2, стр. 129-148.

- Симетић, Остоја (2011): „Писмо народу српском: или зашто те се гадим”, *Српски културни клуб*, 1. август, <http://www.srpski.kulturniklub.com/pismo-narodu-srpskom>, приступљено 18. октобра 2011.
- СНС (2011а): „Александар Вучић - 28.10.2011”, званични сајт Српске напредне странке, <http://sns.org.rs/cp/srpska-napredna-stranka-novinarske-konferencije/117-2010-06-04-22-17-07/3706—srpska-napredna-stranka-konferencija.html>, приступљено 30. октобра 2011.
- (2011б): „Небојша Стефановић - 12. 8. 2011”, званични сајт Српске напредне странке, <http://sns.org.rs/srpska-napredna-stranka-novinarske-konferencije/117-2010-06-04-22-17-07/3495—srpska-napredna-stranka-konferencija.html>, приступљено 18. октобра 2011.
- Спасић, Ивана (2006): „Дистинкција на домаћи начин: дискурси статусног диференцирања у данашњој Србији”, у *Наслеђе Пјера Бурдијеа: поуке и надахнућа*, стр. 137-172. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- (2004): *Социологије свакодневног живота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- (1998): *Интерпретативна социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стандард (2011): Антонић, Слободан: „Мрежа школских другара` у политичкој елити Србије”, *Стандард*, 25. фебруар 2011: <http://standard.rs/vesti/36-politika/6687-slobodan-antoni-mrea-kolskih-drugaraq-u-politikoj-eliti-srbije-.html>, приступљено 18. октобра 2011.
- Станић, В. (2008): „Тајфун и Тајкун!”, *Курир*, 24. април 2008, <http://www.kurir-info.rs/vesti/tajfun-i-tajkun-23046.php>
- Стојковић, Биљана (2008): „Тиховање и летећа чудовишта”, *Пешчаник*, 31. јули 2008, <http://pescanik.net/content/view/1785/86/>
- СЦИндекс (2011): „Социологија”, *Српски цитатни индекс*, <http://scindeks.nb.rs/journaldetails.aspx?issn=0038-0318>, приступљено 12. новембар 2011.
- РТС (2011): „Све више сиромашних у Америци”, РТС, 7. новембар, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/%D0%A1%D0>

%B2%D0%B5%D1%82/986372/%D0%A1%D0%B2%D0%B5
+%D0%B2%D0%B8%D1%88%D0%B5+%D1%81%D0%B8
D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D0
%B8%D1%85+%D1%83+%D0%90%D0%BC%D0%B5%D1
80%D0%B8%D1%86%D0%B8.html,приступљено 12. новем-
бар 2011.

- Тамир, Јаел [Tamir, Yael] (2002[1993]): *Либерални национализам (Liberal Nationalism)*, прев. Миша Ђурковић. Београд: Филип Вишњић.
- Танасић, Никола (2010): „Медији и култура – како глобални процеси изигравају сами себе”, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVIII, no. 1–2, стр. 43-60.
- Танјуг (2011): „Незапосленост у Србији повећана на 22,2 одсто”, *Блиц*, 30. јуни, <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/263128/Nezaposlenost-u-Srbiji-rovescana-na-222-odsto>, приступљено 12. новембра 2011.
- Толстой, Лев Николаевич (1900): „Патриотизм и правителство”, *Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений в 90 томах*, академическо јубилејно издање, том 90. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_1180.shtml.
- Токвил, Алексис де [Tocqueville, Alexis de] (1990 [1835. и 1840]): *О демократији у Америци (De la démocratie en Amérique)*, прев. Живојин Живојиновић, Сремски Карловци и Титоград: Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Центар за истраживачко-издавачку делатност.
- Томић, Марта (2010): „Жене у академској професији и мушка доминација”, *Социологија*, год. 52, бр. 2, стр. 181-196.
- Томпсон, Рајан (2010): „Негујте его”, *Men's Health*, јуни 2010, стр. 57-59, <http://www.menshealth.rs/posao-i-psiha/6103-Negujte-ego.html>
- Трендови (2009): „Трендови у медијском оглашавању у Србији”, *AGB Nielsen Media Research*, <http://www.blink-blink.rs/Trendovi-u-oglasavanju.pdf>
- Тукидид [Θουκυδίδης], *Пелопонески рат (Ιστορία)*, прев. Душанка Обрадовић. Београд: Просвета, 1999.

- Филиповић, Божидар (2011): „Релационизам Пјера Бурдијеа - између материјалистичког и лингвистичког структурализма”, *Социологија*, год. 53, бр. 3, стр. 323-344.
- Филиповић, Милева (2008): „Социологија и постпозитивистичке парадигме - неке сазнајне тешкоће савремене социологије”, *Социологија*, год. 50, бр. 3, стр. 251-266.
- Фрејзер, Ненси [Nancy Fraser]: (2007): „Прагматизам, феминизам и лингвистички окрет” [Pragmatism, Feminism, and the Linguistic Turn, 1995], у Шејла Бенхабиб и др., *Феминистичка спорења: филозофска размена* [Feminist Contentions. A Philosophical Exchange], стр. 199-217. Београд: Београдски круг.
- ФРЕН (2010): „Квартални монитор економских трендова и политика у Србији, бр. 23, октобар-децембар 2010: Запосленост и зараде”, Фонд за развој економске науке, http://www.fren.org.rs/attachments/093_zaposlenost.pdf, приступљено 12. новембар 2011.
- Хајзинха, Јохан [Huizinga, Johan] (1996): *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века* [*Patriotisme en Nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw*, 1940]. Прев. Оливера ван дер Леу Петровић. Београд и Нови Сад: Терсит и Прометеј.
- Хамваш, Бела [Béla Hamvas] (1999): *Scientia sacra I: духовна баштина древног човечанства* [*Scientia Sacra I. Az őskori emberiség szellemi hagyományai*, писано 1943-1944, објављено 1988], превео Сава Бабић, књига 1. Београд: Дерета.
- Хегел, Георг Фридрих Вилхелм [Georg Wilhelm Friedrich Hegel] (2006): *Философија историје* [Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 1830-1]. Београд: Федон.
(1989): *Основне црте философије права* [Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821], Сарајево: Веселин Маслеша.
- Хелд, Дејвид [Held, David] (1997[1995]): *Демократија и глобални поредак* (*Democracy and the Global Order*), прев. Радмила Накарада. Београд: Филип Вишњић.
- Хјум, Дејвид [David Hume] (1988): *Истраживање о људском разуму* [*An Enquiry Concerning Human Understanding*, 1739-40]; превео Иво Видан; предговор и редакција Гајо Петровић. Загреб: Напријед.

- Цвејић, Слободан (2011): „Теоријско укоренивање економске социологије”, *Социологија*, год. 53, бр. 1, стр. 59-66.
- (2006): *Корак у месту: друштвена покретљивост у Србији у процесу пост-социјалистичке трансформације* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- ЦКК (1999): *Црна књига комунизма: криминал, терор, репресија [Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression, 1997]*, написали Стефан Куртоа [Stéphane Courtois] и други. Сарајево: Босанчица принт. Честертон, Г. К. [Gilbert Keith Chesterton] (2008[1910]): *Шта не ваља на свету [What's Wrong with the World]*. Београд: Службени гласник.
- Честертон, Г. К. [Gilbert Keith Chesterton] (2008[1910]): *Шта не ваља на свету [What's Wrong with the World]*. Београд: Службени гласник.
- Чичкарић, Лиљана (2009): „Жене у политичкој арени - инсајдерке или аутсајдерке?”, *Социологија*, год. 51, бр. 4, стр. 423-436.
- Ђирковић, Ружа (2011): „Кад је Хари срео Сали”, *Данас*, 27. март, http://www.danas.rs/danasrs/kolumnisti/kad_je_hari_sreo_sali.884.html?news_id=212442, приступљено 18. октобра 2011.
- Шапић Срђан, Ерић Јелена и Стојановић-Алексић Весна (2009): „Утицај организационе и националне културе на прихватање организационих промена - истраживање у српским предузећима”, *Социологија*, год. 51, бр. 4, стр. 399-422.
- Шкорић, Тијана (2011): Мејл упућен Савету за борбу против корупције, од 5. септембра, прослеђен аутору 20. октобра (лична документација аутора).
- Шобот, Анкица (2010): „Родна неравноправност - изазов савремене демографије”, *Социологија*, год. 52, бр. 1, стр. 41-54.
- Шушњић, Ђуро (2008): *Недовршен разговор: Огледи из теорије историје*. Београд: Чигоја штампа.
- AGB Nielsen (2011): „Commercial breaks 2007-2010” и „Commercial breaks until August 2011”, PowerPoint презентација добијена од AGB Nielsen за Србију (лична документација аутора).
- Allen, Jodie (2010): „America's Biggest Trade Export to China? Trash”, *U.S. News & World Report*, March 3, <http://www.usnews>.

- com/opinion/blogs/jodie-allen/2010/03/03/americas-biggest-trade-export-to-china-trash, приступљено 12. октобра 2011.
- Aral, Sinan, and Marshall Van Alstyne (2011): „The Diversity-Band width Trade-off”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 1, pp. 90-171
- ATD (2011): „Arms Transfers Database”, *Stockholm International Peace Research Institute*, <http://armstrade.sipri.org/armstrade/page/toplist.php>, приступљено 12. октобра 2011.
- Bagdikian, Ben H. (1994): *The Media Monopoly*, 4th ed. Boston: Beacon Press.
- Bailey, Stanley R. (2008): „Unmixing for Race Making in Brazil”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 3, pp. 577-614.
- Bartley, Tim (2007): „Institutional Emergence in an Era of Globalization: The Rise of Transnational Private Regulation of Labor and Environmental Conditions”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 2, pp. 297-351.
- Baskerville, Stephen (2003): „Divorce as Revolution”, *The Salisbury Review*, vol. 21, no. 4 (Summer), http://www.fatherhoodcoalition.org/cpf/newreadings/2003/Divorce_as_Revolution_SBsum03.htm
- Baumeister, Roy F. (2007): *Is There Anything Good About Men?*, American Psychological Association, Invited Address. (Доступно на: <http://www.psy.fsu.edu/~baumeistertice/goodaboutmen.htm>; српски превод: *Има ли ишта добро код мушкараца?*, електронско издање НСПМ, <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/ima-li-ista-dobro-kod-muskaraca.html>).
- Beck, Allen J. & Paige M. Harrison, (2003): “Prisoners in 2002”, *Bureau of Justice Statistics*, July 27, 2003. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/p02.pdf>
- Blinder, Alan S. (2007): „How Many U.S. Jobs Might Be Offshorable?”, *CEPS Working Paper*, No. 142, <http://www.princeton.edu/~blinder/papers/07ceps142.pdf>, приступљено 12. октобра 2011.
- Bock, Kenneth Elliott (1956): *The acceptance of histories; toward a perspective for social science*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1990): *The logic of practice* [*Le Sens pratique*, 1980], Trans. R. Nice. Stanford, CA: Stanford University Press.

- (1979): *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit.
- BP (2010): „Dude, where’s my job?“, *The Burning Platform*, 29th December, <http://www.theburningplatform.com/?p=8936>, приступљено 12. октобра 2011.
- Breen, and Leire Salazar (2011): „Educational Assortative Mating and Earnings Inequality in the United States“, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 3, pp. 808-843.
- Brown, Derek R. (2011): „The Devil in the Details: A Survey of Research on Satan in Biblical Studies“, *Currents in Biblical Research*, Issue 9, pp 200–227.
- Browne, Ken (2005): *An introduction to sociology*, 3rd edition. Cambridge: Polity.
- Buchanan, Patrick J. (2011): „Manufacturing’s dismal decade“, *World NetDaily.com*, February 25, <http://www.wnd.com/index.php?fa=PAGE.view&pageId=267889>, приступљено 12. октобра 2011.
- CBC News (1999): „McDonald’s workers decertify union“, *CBC News*, July 3, <http://www.cbc.ca/news/canada/story/1999/07/03/mcdonalds990703.html>
- Chamikutty, Preethi (2010): „World’s biggest ad festival to kick off in Cannes“, *Economic Times*, Jun 9, http://articles.economictimes.indiatimes.com/2010-06-09/news/27583196_1_cannes-lions-entries-promo-activation
- Chan, Cheris Shun-ching (2009): „Invigorating the Content in Social Embeddedness: An Ethnography of Life Insurance Transactions in China“, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 3, pp. 712-754.
- Charles, Maria and Karen Bradley (2009): „Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries“, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 4, pp. 924-976.
- Cornwell, Benjamin and Edward O. Laumann (2011): „Network Position and Sexual Dysfunction: Implications of Partner Betweenness for Men“, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 1, pp. 172-208.
- Correll, Shelley J., Stephen Benard, and In Paik (2007): „Getting a Job: Is There a Motherhood Penalty?“, *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 5, pp. 1297-1339.

- Cotter, David, Joan M. Hermsen and Reeve Vanneman (2011): „The End of the Gender Revolution? Gender Role Attitudes from 1977 to 2008”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 1, pp. 259-289.
- Cupitt, Don (1961): „Four Arguments against the Devil”, *Theology*, vol. 64, October, pp. 413-415.
- Dreiling, Michael and Derek Darves (2011): „Corporate Unity in American Trade Policy: A Network Analysis of Corporate-Dyad Political Action”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 5, pp. 1514-63.
- Dobbin, Frank and Erin L. Kelly (2007): „How to Stop Harassment: Professional Construction of Legal Compliance in Organizations”, *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 4, pp. 1203-1243.
- Downer, John (2011): „`737-Cabriolet`: The Limits of Knowledge and the Sociology of Inevitable Failure”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 3, pp. 725-762.
- Dowd, Nancy E. (2000): *Redefining Fatherhood*. New York: New York University Press.
- Dworkin, Andrea (1983[1978]): *Right-Wing Women: The Politics of Domesticated Females*. London: The Women's Press.
- Edelman, Lauren B., Linda H. Krieger, Scott R. Eliason, Catherine R. Albiston and Virginia Mellema (2011): „When Organizations Rule: Judicial Deference to Institutionalized Employment Structures”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 3, pp. 888-954.
- Engel, Mary (2010): „The real unemployment rate? 16.6%”, *MSN Money*, June 4, <http://articles.moneycentral.msn.com/learn-how-to-invest/The-real-unemployment-rate.aspx>, приступљено 12. октобра 2011.
- Erlich, Vera St. (1971): *Jugoslavenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*. Zagreb: Liber.
- Fallers, Lloyd A. (1970): *Inequality: Social Stratification Reconsidered*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Farrell, Warren (2005): *Why Men Earn More: The Startling Truth Behind the Pay Gap – and What Women Can Do About It*. New York: AMACOM.
- Ferriss, Paul (1962): *The City*. Harmondsworth: Penguin.
- Ferguson, Niall (1998): *The Pity of War*. New York: Basic Books.

- Ferguson, Niall, ed. (1997): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York: Basic Books.
- Fernandez-Mateo, Isabel (2009): „Cumulative Gender Disadvantage in Contract Employment”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 4, pp. 871-923.
- Firebaugh, Glenn and Matthew B. Schroeder (2009): „Does Your Neighbor’s Income Affect Your Happiness?”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 3, pp. 805-831.
- Foreign Trade (2011): „Trade in Goods with World, Seasonally Adjusted”, U.S. Census Bureau, <http://www.census.gov/foreigntrade/balance/c0004.html#2010>, приступљено 12. октобра 2011.
- Garvía, Roberto (2007): „Syndication, Institutionalization, and Lottery Play”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 3, pp. 603-652.
- Gerhards, Jürgen and Silke Hans (2009): „From Hasan to Herbert: Name-Giving Patterns of Immigrant Parents between Acculturation and Ethnic Maintenance”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 4, pp. 1102-1128.
- Giddens, Anthony (1999): *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Goldberg, Amir (2011): „Mapping Shared Understandings Using Relational Class Analysis: The Case of the Cultural Omnivore Reexamined”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 5, pp. 1397-1436, <http://www.princeton.edu/~amirg/pdfs/mapping.pdf>, приступљено 18. октобра 2011.
- Gomberg, Paul (1990): „Patriotism is Like Racism”, *Ethics*, 101 (1990), pp. 144-150.
- Gopalakrishnan, Ramapriya (2007): „Freedom of association and collective bargaining in export processing zones: Role of the ILO supervisory mechanisms”, *International Labour Standards Department*, Working Paper No. 1. Geneva: International Labour Office, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—ed_norm/—normes/documents/publication/wcms_087917.pdf, приступљено 18. октобра 2011.
- Gorman, Elizabeth H. and Julie A. Kmec (2009): „Hierarchical Rank and Women’s Organizational Mobility: Glass Ceilings in Corporate Law Firms”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 5, pp. 1428-1474.

- Grant, C. K. (1957): „The Ontological Disproof of the Devil”, *Analysis*, Vol. 17, No. 3 (Jan.), pp. 71-72.
- Grant, Don Alfonso Morales, and Jeffrey J. Sallaz (2009): „Pathways to Meaning: A New Approach to Studying Emotions at Work”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 2, pp. 327-364.
- Griffin, Dustin (2005), *Patrotism and Poetry in Eighteenth -Century Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Jürgen (1992): *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*. In: (ders.): *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Halliday, Terence C. and Bruce G. Carruthers (2007): „The Recursivity of Law: Global Norm Making and National Lawmaking in the Globalization of Corporate Insolvency Regimes”, *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 4, pp. 1135-1202.
- Hardt, Michael and Antonio Negri (2000): *Empire*. Cambridge: Harvard University Press, http://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_unprintable.pdf
- Hung, Ho-fung and Jaime Kucinkas (2011): „Globalization and Global Inequality: Assessing the Impact of the Rise of China and India, 1980–2005”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 5, pp. 1478-1513.
- Hyman, Gavin (2004): „Introduction”, in: *New Directions In Philosophical Theology: Essays In Honour Of Don Cupitt*, ed. Gavin Hyman, pp. 1-18. Hants: Ashgate.
- ILO (2008): “Report of the InFocus Initiative on export processing zones (EPZs): Latest trends and policy developments in EPZs”, *International Labour Office*, Committee on Employment and Social Policy, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ednorm/-relconf/documents/meetingdocument/wcms_090223.pdf, приступљено 18. октобра 2011.
- Ingram, Paul, Lori Qingyuan Yue, and Hayagreeva Rao (2010): „Trouble in Store: Probes, Protests, and Store Openings by Walmart, 1998–2007”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 1, pp. 53-92, <http://www.columbia.edu/~pi17/walmartajs.pdf>, приступљено 18. октобра 2011.
- Johnson, Victoria (2007): „What Is Organizational Imprinting? Cultural Entrepreneurship in the Founding of the Paris Opera”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 1, pp. 97-127.

- Jonsson, Jan O., David B. Grusky, Matthew Di Carlo, Reinhard Pollak, and Mary C. Brinton (2009): „Microclass Mobility: Social Reproduction in Four Countries”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 4, pp. 977-1036.
- Kammer, Jack (2002): *If Men Have All the Power How Come Women Make the Rules*, Halethorpe: Jack Kammer; <http://www.deltabravo.net/files/ifmenhav.pdf>
- Kane, Danielle and Jung Mee Park (2009): „The Puzzle of Korean Christianity: Geopolitical Networks and Religious Conversion in Early Twentieth-Century East Asia”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 2, pp. 365-404.
- Kant, Immanuel (1790): *The Science of Right*, Translated: W. Hastie; <http://www.marxists.org/reference/subject/ethics/kant/morals/ch04.htm>
- Kellogg, Katherine C. (2009): „Operating Room: Relational Spaces and Microinstitutional Change in Surgery”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 3, pp. 657-711.
- Kirk, David S. and Andrew V. Papachristos (2011): „Cultural Mechanisms and the Persistence of Neighborhood Violence”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 4, pp. 1190-1233.
- Kollmeyer, Christopher (2009): „Explaining Deindustrialization: How Affluence, Productivity Growth, and Globalization Diminish Manufacturing Employment”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 6, pp. 1644-1674.
- Kossinets, Gueorgi and Duncan J. Watts (2009): „Origins of Homophily in an Evolving Social Network”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 2, pp. 405-450.
- Krysan, Maria, Mick P. Couper, Reynolds Farley, and Tyrone A. Forman (2009): „Does Race Matter in Neighborhood Preferences? Results from a Video Experiment”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 2, pp. 527-559.
- Levy, Jacob (2004): „Beyond Publius: Montesquieu, liberal republicanism, and the small-republic thesis”, *Paper* presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Hilton Chicago and the Palmer House Hilton, Chicago, IL, Sep 02, 2004 Online http://www.allacademic.com/meta/p59142_index.html

- Liang, Zai, Miao David Chunyu, Guotu Zhuang, and Wenzhen Ye (2008): „Cumulative Causation, Market Transition, and Emigration from China”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 3, pp. 706-737.
- Lupton, Tom and C. Shirley Wilson (1959): “The Social Background and Connection of “Top Decision Makers””, *Manchester School*, Volume 27, January 1959, Issue 1, pp. 30-51.
- Marinella, Lucrezia (1999[1600]): *The Nobility and Excellence of Women, and The Defects and Vices of Men*. [La nobiltà et l'ecceellenza delledonne co' diffetti e mancamenti de gli huomini], Ed. and trans.by Anne Dunhill. Chicago: University of Chicago Press.
- Martin, Andrew W. (2008): „The Institutional Logic of Union Organizing and the Effectiveness of Social Movement Repertoires”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 4, pp. 1067-1103.
- Martin, Andrew W. and Marc Dixon (2010): „Changing to Win? Threat, Resistance, and the Role of Unions in Strikes, 1984–2002”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 1, pp. 93-129.
- Massoglia, Michael and Christopher Uggen (2010): „Settling Down and Aging Out: Toward an Interactionist Theory of Desistance and the Transition to Adulthood”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 2, pp. 543-582.
- McCormack, Richard (2009): „The Plight of American Manufacturing”, *The American Prospect*, December 21, <http://www.prospect.org/article/plight-american-manufacturing>, приступљено 12. октобра 2011.
- McElroy, Wendy, ed. (2002): *Liberty for Women: Freedom and Feminism in the 21st Century*. Chicago: Ivan R. Dee
- McElroy, Wendy (2002): „What Does Affirmative Action Affirm?”, McElroy, Wendy (ed.), *Liberty for Women: Freedom and Feminism in the 21st Century*, pp. 181-188. Chicago: Ivan R. Dee.
- Meier, Ann M. (2007): „Adolescent First Sex and Subsequent Mental Health”, *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 6, pp. 1811-1847.
- Menchik, Daniel A. and Xiaoli Tian (2008): „Putting Social Context into Text: The Semiotics of E-mail Interaction”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 2, pp. 332-370.

- Michelson, Ethan (2007): „Lawyers, Political Embeddedness, and Institutional Continuity in China's Transition from Socialism”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 2, pp. 352-414.
- ML (2009): „Media Lions Winners 2009”, *The Cannes Lions International Festival of Creativity*, http://www.canneslions.com/downloads/winners_pdfs/Cannes_Lions_2009_Media_Lions_Winners.pdf, приступљено 18. октобра 2011.
- Montgomery, James D. (2011): „The Population Dynamics of Black-White-Mulatto Racial Systems”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 1, pp. 46-89.
- Morgan, Kimberly J. and Monica Prasad (2009): „No Access The Origins of Tax Systems: A French-American Comparison”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 5, pp. 1350-1394.
- Murphree, Wallace A. (1985): „Can Theism Survive Without the Devil?”, *Religious Studies*, Volume 21, Issue 2 (June), pp 231-244.
- Mustard, David B. (2001): „Racial, Ethnic, And Gender Disparities In Sentencing: Evidence From The U.S. Federal Courts”, *Journal of Law and Economics*, vol. XLIV (April 2001), 285-314; <http://www.terry.uga.edu/~mustard/sentencing.pdf>
- Nathanson, Stephen (1989): „In Defense of `Moderate Patriotism`”, *Ethics*, Vol. 99, No. 3. (Apr. 1989), pp. 535-552.
- Neiman, Susan (2002): *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, Martha C., et al. (1996): *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, edited by Joshua Cohen. Boston: Beacon Press.
- O'Hearn, Denis (2009): „Repression and Solidary Cultures of Resistance: Irish Political Prisoners on Protest”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 2, pp. 491-526.
- Okraska, Remigiusz (2004): „Alternatywa kompradorska”, *Obywatel: kwartalnik społeczno-polityczny*, nr 4/2004 (18); <http://www.obywatel.org.pl/index.php?module=pagemaster&func=viewpub&tid=3&pid=567>, приступљено 29. априла 2010.
- Parenti, Michael (2002): *Democracy for the Few* (7th edition). Boston: Bedford/St. Martin's Press.
- Paschel, Tianna S. (2010): „The Right to Difference: Explaining Colombia's Shift from Color Blindness to the Law of Black Communities”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 3, pp. 729-69.

- Patai, Daphne and Noretta Koertge (2003): *Professing Feminism: Education and Indoctrination in Women's Studies*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Pieper, Josef (1966): *The Four Cardinal Virtues: Prudence, Justice, Fortitude, Temperance*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Polakoff, Erica G. (2007): „Globalization and Child Labor: Review of the Issues”, *Journal of Developing Societies*, vol. 23, 1-2 (January), pp. 259-283.
- Primoratz, Igor, ed. (2002): *Patriotism*. Amherst, NY: Humanity Books.
- Reardon, Sean F. and Kendra Bischoff (2011): „Income Inequality and Income Segregation”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 4, pp. 1092-1153.
- Riga, Liliana (2008): „The Ethnic Roots of Class Universalism: Rethinking the `Russian` Revolutionary Elite”, *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 3, pp. 649-705.
- Rhomberg, Chris (2010): „A Signal Juncture: The Detroit Newspaper Strike and Post-Accord Labor Relations in the United States”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 6, pp. 1853-1894.
- Roberts, Paul Craig (2011): „The End of History”, *Foreign Policy Journal*, October 22, <http://www.foreignpolicyjournal.com/2011/10/22/the-end-of-history/>, приступљено 28. октобра 2011.
- Thomas K. Rudel (2009): „How Do People Transform Landscapes? A Sociological Perspective on Suburban Sprawl and Tropical Deforestation”, *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 1, pp. 129-154.
- Sayer, Liana C., Paula England, Paul D. Allison, and Nicole Kangas (2011): „She Left, He Left: How Employment and Satisfaction Affect Women's and Men's Decisions to Leave Marriages”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 6, pp. 1982-2018.
- Schanberg, Sydney H. (1996): „Six Cents an Hour”, *Life*, June, pp. 38-46; слика доступна он-лајн на: http://www.democraticunderground.com/discuss/duboard.php?az=view_all&address=102x3045328, приступљено 12. октобра 2011.
- Schweninger, Sherle R. and Samuel Sherraden (2011): „The American Middle Class Under Stress”, *New America Foundation*, April, <http://growth.newamerica.net/sites/newamerica.net/files/policy->

- docs/26-04-11%20Middle%20Class%20Under%20Stress.pdf, приступљено 12. октобра 2011.
- Simon, Rita (2002): „Women and Violent Crime”, in McElroy, Wendy (ed.), *Liberty for Women: Freedom and Feminism in the 21st Century*, pp. 231-237. Chicago: Ivan R. Dee.
- Skaggs, Sheryl (2008): „Producing Change or Bagging Opportunity? The Effects of Discrimination Litigation on Women in Super market Management”, *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 4, pp. 1148-1182.
- Sommers, Christina Hoff (2009): „Шта је погрешно, а шта добро у савременом феминизму?” (предавање одржано на Хамилтон Колеџу, новембра 2008. године; http://www.aei.org/docLib/20090108_ContemporaryFeminism.pdf), *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, 21. април 2009; <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/sta-je-pogresno-a-sta-dobro-u-savremenom-feminizmu-q.html?alphabet=c#yComment13839>
- (1994): *Who Stole Feminism?: How Women Have Betrayed Women*. New York: Simon and Schuster.
- Sontag, Frederick (1970): *The God of Evil: An Argument from the Existence of the Devil*. New York: Harper and Row.
- Spires, Anthony J. (2011): „Contingent Symbiosis and Civil Society - in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China's Grassroots NGOs”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 1, pp. 1-45.
- Superson, Anita M (1995): „Right-Wing Women: Causes, Choses and Blaming the Victim”. in „*Naging*” questions: *feminist ethics in everyday life*, edited by Dana E. Bushnell, pp. 77-103, London: Rowman and Littlefield.
- Swinburne, Richard G. (2004): *The Existence of God*, 2d ed. Oxford: Oxford University Press.
- Taboo (2006): „Финансијски резултати пословања агенција у 2005. години”, *Taboo*, број 25, јул, <http://www.taboomagazine.org/code/navigate.asp?Id=27>, приступљено 18. октобра 2011.
- T&I (2011): „Titanium & Integrated Grand Prix Winners 2011”, *The Cannes Lions International Festival of Creativity*, <http://www>.

- canneslions.com/resources/downloads/CL2011_Titanium_Integrated.pdf, приступљено 18. октобра 2011.
- Thompson, Loren (2011): „Intelligence Community Fears U.S. Manufacturing Decline”, *Forbes*, February 14, <http://www.forbes.com/sites/beltway/2011/02/14/intelligence-community-fears-u-s-manufacturing-decline/>, приступљено 12. октобра 2011.
- Torche, Florencia (2011): „Is a College Degree Still the Great Equalizer? Intergenerational Mobility across Levels of Schooling in the United States”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 3 pp. 763-807.
- Vincent, John (1995): *An Intelligent Person's Guide to History*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.
- Waldfogel, Jane (1997): “The Effect of Children on Women's Wages,” *American Sociological Review* 62 (1997).
- Wikipedia (2010): „Equity and gender feminism”, *Wikipedia, the free encyclopedia* http://en.wikipedia.org/wiki/Equity_and_gender_feminism
- Williford, Sam (2011): „CEO Pay Now 343 Times Higher Than An Average American”, *Economy In Crisis*, April 21, <http://www.economyincrisis.org/content/ceo-pay-now-343-times-higher-average-american>, приступљено 12. октобра 2011.
- Wimmer, Andreas and Kevin Lewis (2010): „Beyond and Below Racial Homophily: ERG Models of a Friendship Network Documented on Facebook”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 2, pp. 583-642.
- Wk (2011): „Nike, Inc.”, *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Nike,_Inc, приступљено 12. октобра 2011.
- Worts, Diana, Amanda Sacker, and Peggy McDonough (2010): „Falling Short of the Promise: Poverty Vulnerability in the United States and Britain, 1993–2003”, *American Journal of Sociology*, Vol. 116, No. 1, pp. 232-271.
- Youtube (2011a): „Забрањена реклама за Лав пиво 2011. (нецензурисана).flvAT”, *Youtube.com*, <http://www.youtube.com/watch?v=GTsIr1WCY4M&NR=1>, приступљено 18. октобра 2011.
- (2011b): „Нова флаша Лав пива, најбоља огласна кампања у 2010. години у Србији”, *Youtube.com*, <http://www.youtube.com/watch?v=bJw0mpMsgXo>, приступљено 18. октобра 2011.

Seyu

Белешка о писцу

Слободан Антонић (Београд, 1959), дипломирао (1982) и магистрирао (1988) на Факултету политичких наука у Београду, а докторирао социологију на Филозофском факултету у Београду (1995). Радио као истраживач у Институту за политичке студије у Београду (1990-1996), предавао социологију на Филозофском факултету у Новом Саду (1996-2001), а од 2001. је запослен на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду (доцент 2001, ванредни професор 2006, редовни професор 2011). Обављао дужности Управника одељења за социологију (2006-2010) и главног уредника *Социолошког прегледа* (2006-2009). Председник Српског социолошког друштва 2009-2012. Један је од оснивача (1994) и уредника *Нове српске политичке мисли* (НСПМ). Књиге: *Изазови историјске социологије* (1995), *Заробљена земља* (2002), *Нација у струјама прошлости* (2003), *Гутање жаба* (2005), *Елита, грађанство и слаба држава* (2006), *Срби и „Евро-Срби“* (2007), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године* (2007; коаутор Душан Павловић), *Вајмарска Србија* (2008), *Културни рат у Србији* (2008), *Искушења радикалног феминизма* (2011), *Вишијевска Србија* (2011), *Транзициони скакавци* (2011), *Лоша бесконачност* (2012).

Слободан Антонић

**ЂАВО, ИСТОРИЈА И ФЕМИНИЗАМ:
СОЦИОЛОШКЕ ПУСТОЛОВИНЕ**

Издавач

Центар слободарских делатности доо
Др Илије Коловића 12, Крагујевац

За издавача

Ђорђе Савић, директор

Коректура и лектура

Дејан Петровић

Техничко уређење

Добрила Срећковић

Штампа

Центар слободарских делатности доо
Крагујевац

Штампано у тиражу

од петстотина педесет пет примерака
октобра 2012. године

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.74:930
141.72
821.163.41-4

АНТОНИЋ, Слободан, 1959-

Ђаво, историја и феминизам : социолошке
пустоловине / Слободан Антонић. - Крагујевац
: Центар слободарских делатности, 2012
(Крагујевац : Центар слободарских
делатности). - 195 стр. : илустр. ; 25 см. -
(#Библиотека #Картагина)

Ауторова слика. - Тираж 555. - Белешка о
аутору: стр. [196]. - Напомене и
библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 167-195.

ISBN 978-86-87863-32-3

а) Историјска социологија б) Феминизам
с) Србија - Политичке прилике
COBISS.SR-ID 195151372